

АНТИК МАДАНИЯТ ВА МАЪНАВИЯТ ХАЗИНАСИ

Тарихий-этнографик лавҳалар

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги талабалар учун ўқув қўлланма
сифатида тансия этган*

Тошкент
«ЎЗБЕКИСТОН»
1999

63.3(5У)

Ж 43

Тақризчилар:
тарих фанлари доктори А. ЙЎЛДОШЕВ;
тарих фанлари номзоди Х. ҒУЛОМОВ

Муҳаррир С. Муминов

ISBN 5-640-02221-3

0505000000—014
Ж _____ 99
М 351 (04) 99

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1999

*Ярим асрлик умр йулдошим,
садоқатли рафиқам Суняхоннинг
эрқин хотирасига бағишлайман*

Муаллиф

КЎҲНА ЎЛКА СИРЛАРИ ВА ЖАСУР ТАДҚИҚОТЧИЛАР

*Хоразм ноёб маданият, нафис санъ-
ат, юксак маърифат, турмушнинг доно
фалсафаси ва инсонпарварлик ғоялари
билан йуғрилган адабиёт ва шеърят
маскани, дунёвий шм уюқларидан бири.*

Ислом КАРИМОВ

Маданиятимизнинг пойдевори булган тарихий мероси-мизни урганиш — фақат илмий жиҳатдан катта аҳамият кашф этибгина қолмай, айти вақтда буюк аждодларимиз яратган маънавий хазинадан баҳраманд бўлишда, ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал қилишда ва инсоннинг ҳар томонлама камол топишида муҳим омил ҳисобланади. Асримизнинг улуғ донишмандларидан бири ўтмишни билмай туриб, ҳозирги замоннинг чинакам маъносини ва келажак даврнинг мақсадларини тушуниш мумкин эмас, деган экан. Ҳақиқатан ҳам тарих тажрибасини урганиш — давримизнинг мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодисаларини чуқур идрок этиш ва тушуниб етишга, озодлигимиз, мустақиллигимиз ва равақимизни қадрлашга, порлоқ истиқлол йулида янги зур тараққиёт учун катта режалар белгилаш ва уларни амалга оширишга даъват этади. Ниҳоятда бой ва ранг-баранг тарихимизни идрок этиш — кишининг билим доирасини кенгайтирибгина қолмай, шахс ижтимоий онгини юксак даражага кўтарилишига имконият яратади. Бундай олижаноб вазифани бажаришда археолог, тарихчи ва шарқшунос олимларнинг кейинги бир-икки аср давомида қилган ажойиб кашфиётлари алоҳида уринни эгаллайди. Бинобарин, чексиз саҳродаги қум уюмлари ва тақир ерлар остида ётган мунгли харобалар сирини очиш, чанг босиб ётган архив ҳужжатларини жиддий тадқиқ этиб, тилга киритиш энг катта илмий жасорат эканлигини алоҳида қайд қилиш лозим.

Республикамиз Олий Мажлиснинг учинчи сессиясида юртбошимиз Ислом Каримов мустақилликнинг энг муҳим сабоқларидан бири асрлар давомида мўрт ва тарқоқ бўлиб яшаган ўзбек миллати ягона ва жипс миллат сифатида шакллана бошлади, эркин ва озод миллатга хос ғурур ва

онг касб этди, деган эди. Бундай сабоқнинг негизи асли халқимизнинг ўз тарихини, ўзлигини теран англаганлигида, ажодларимиз қолдирган буюк меросдан баҳраманд бўлганлигида, унинг тарихий онгининг ўсишидадир. Буни кенг Хоразм воҳаси тарихи мисолида ҳам яққол кўриш мумкин.

Ўрта асрларда тарих саҳнасида пайдо бўлган ўзбек хонликларида бири Хива антик хоразм маданияти зами-нида мустақил давлат сифатида намоён бўлиб, унинг аҳолиси қадимий даврлардан хоразмликлар деб юритилган. Юксак маданият ва маънавият марказига айланган бу кўҳна ўлка тарихий манбаларда Хоразм номи билан машҳурдир.

Асримиз бошларида ўзбек элатлари турар жойига қараб хиваликлар, бухороликлар, қўқонликлар, андижон-ликлар, фарғоналиклар, тошкентликлар каби атамалар билан ўзаро номланиши бежиз эмас эди. Чунки ўзбек миллати ҳали тула шаклланмаган, миллий ўзлигини ва ҳис-туйғуларини, ҳудудий ва иқтисодий-ижтимоий бир-лигини англаш даражасига кўтарилиб улгурмай туриб, дастлаб рус мустамлакаси даврида, кейин инқилобий тўнтарилишлар туфайли туркистонликлар тупроғи маъмурий жиҳатдан бўлиниб кетди. Аммо ўзбек, қозоқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ каби туркий халқлар маъмурий жиҳатдан гуёки мустақил давлатларга бўлинса-да, аслида марказлашган тоталитар тузумга хос ташкил эти-либ, бошқаришга қулай ўлка харитаси янгидан қайта тузилган эди. Барча туркистонликларни советлаштириш сиёсати билан ақидалаштирилган мафкура байроғи остида янги мустамлакачилик сиёсати амалга оширила бош-ланлиги миллий қадриятларни чеклаб, мустақилликдан маҳрум қилди. Чоракам бир аср давом этган мустабидлик даврида миллий онг ва руҳ, ўзлигини англаш, юксак маънавият ва ҳис-туйғулар, ниҳоятда бой тарихимиз тор қолипга солиниб шафқатсиз топталган эди.

Ҳар бир халқ ўзининг ўтмишини билишга интилади, бой тарихий мероси ва унутилмас саналари билан гурурланади. Қадимий даврлардан буён Туркистон элида рўй берган турли хил сиёсий ва ижтимоий ҳодисалар, бир вақтлар Европа ва Осиёни ларзага келтирган тарихий воқеалар, ноёб моддий ва маънавий обидаларнинг пайдо бўлиши қадимий маданият марказларидан бири Кўҳна Хоразм хонлиги билан боғлиқ. Унинг аҳолиси умуминсо-

ний қадриятлар яратишда, айниқса жаҳон маданияти хазинасини бойитишда жуда катта ҳисса қўшган. Кейинги даврда бепоеън Қизилқум ва Қорақум саҳроларида, Аму ва Сир дарёлари қуйи оқимида топилган юзлаб ажойиб тарихий обидалар тадқиқ қилиниши, бу ерда яшовчи аҳолининг моддий ва маънавий ҳаётининг ҳар томонлама ўрганилиши мазкур фикримиз далилидир.

Қадимий Хоразм аслида бир неча минг йиллар давомида хилма-хил воқеаларга бойлиги билан тарих саҳифаларини тўлдирган афсонавий улка ҳисобланади.

Турли миллатга мансуб беҳисоб сайёҳ ва миссионерлар, олим ва ёзувчилар бу гузал ва бой ўлканинг узоқ ўтмишини, моддий ва маънавий ҳаётини асрлар сари ўз замонасининг ғояларига асосланиб таърифлаб келганлар. Аммо булар ўзига хос маданиятни яратган, оламга ал-Хоразмий, ал-Беруний, Нажмиддин Кубро ва Замахшарий каби буюк мутафаккир олимларни, истеъдодли адиблар Мунис, Огаҳий ва Баёний кабиларни етказиб берган Хоразмнинг пайдо булиши ва шаклланиш жараёнини, унинг қадимги даврдаги иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий қиёфасини тўла тасвирлаш учун етарли эмас эди.

Хоразм маданий жиҳатдангина эмас, табиий-географик жойлашуви жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, бу унинг тараққиётида муҳим роль уйнади. Бинобарин, бу ўлканинг тарихини муфассал тушуниш учун унинг табиий-географик шароитини билиш зарур шартлардан биридир.

Инсон туйғуларини тараннум этувчи ажойиб табиий манзаралар куп асрлик киши меҳнати ва иродаси билан янги ҳусн касб этади. Аммо инсоният пайдо бўлгунга қадар курра ўз қиёфасини ўзгартириш йўлида неча минг асрларни босиб ўтган. Масалан, геология фанининг курсатишича, Ўрта Осиё текисликлари, шу жумладан Хоразм воҳаси учламчи даврнинг ўрталарида денгиз остида бўлган. Неча минг йиллар давомида иқлимнинг ўзгариши натижасида денгиз қуриб, аста-секин шимолга чекина бошлайди. Денгиз остидан кутарилган ерлар эса туқай ва қамишзорларга айланади. Шу даврда пайдо бўлган кўл ва дарёлар ҳар томонга оқиб, Помир ва Олой тоғларидан олиб келган тош ва лойқаларни қолдирар эди. Натижада жуда кенг майдонда турли хил экин ва дарах-

тлар усиши учун қулай бўлган серунум тупроқ — аллювий қатламлари ҳосил буларди.

Юқоридаги каби омиллар таъсири натижасида тоғлиқ ва тепаликларнинг шакли ўзгара бориб, чексиз биёбонда қум уюмлари бунёдга келган ва бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрган.

Шундай бир шароитда кўчма қумлар орасида — Аму этакларида бир манзилгоҳ пайдо бўлиб, улка қиёфасига кира бошлайди. Бу улка қадимги Хоразм эди. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, уша даврда Хоразм ва бутун Ўрта Осиё иқлими ҳозиргига нисбатан анча нам бўлган. Бундай табиий ҳолат одамларнинг яшаши учун анча қулай бўлган.

Ҳозирги Хоразм воҳаси инсон тарихи бошланишидан илгариги даврга нисбатан анча фарқ қилади. Ўрта Осиё харитасига бир назар ташлайлик. Минтақада Помир тоғларидан бошланган ва бутун жониворларга чинакам ҳаёт бағишлаган икки дарё — Аму ва Сир бир вақтлар орол денгизига тўлиб-тошиб қуйилиб турганлиги ва қуйи оқимида гузал воҳа мавжуд бўлганлиги кўзга ташланади. Учбурчак шаклида яшил рангдаги воҳа икки томондан Қизилқум ва Қорақум даштлари исканжасига олинган, шимоли-ғарбий томондан Устюрт ясси тоғлиги қад кўтариб денгиз сувлари билан шовиллаб турган, жануби-шарқий қисмида унча баланд бўлмаган Султон Увайс тоғлари қад кутарган, қовжираб ётган Султон Санжар баландликлари узоқларга чўзилган. Амунинг ўнг соҳили бўйлаб Қипчоққа яқинлашган сайин Қоратоғ тизмалари, ундан сўнг дарёнинг чап соҳилида Жумуртов ва Қубатов тепаликлари ўзига хос манзарани намоиш қилади.

Хоразм воҳаси асли учта узвий боғлиқ манзарани кўз олдингизда намоён қилади: биринчидан, аллювиал серунум тупроқли жуда кенг ҳудудни эгаллаган дашту-биёбонлар, айрим жойларда учрайдиган текис тақирликлар ва баланд-паст адирлар, дарёнинг ўнг соҳили бўйлаб чўзилган Султон Увайс чўққилари Қизилқум уюмлари билан туташиб кетган; иккинчидан, инсоннинг меҳнат фаолияти туфайли яратилган қум-кўк боғу-роғлар ва экинзорлар, уларнинг орасида ўзига хос пахсали ёки синчли уй-ҳовлилар, қўшқу-биёбонлар, шаҳар ва қишлоқларда эса қадимий ва замонавий ҳашаматли бинолар, шаҳарликлар чиқиб дам оладиган гузал ёз-ёвонлар; учинчидан, бутун воҳага гўё қон томиридек дарёдан бошланган сунъий каналлардан

тарқалган катта-кичик ёб (ариқ) ва солмалар, экинзор дала-ларга ҳаёт бағишлаб, шилдираб оқаётган сувлар, ариқларнинг этакларида тўпланган балиқли кўл ва кўлчалар.

Маълумки, Хоразм воҳасида Ўрта Осиёнинг энг катта дарёси Аму дельтаси жойлашган. Бу дельта жуда ҳам кенг бўлиб, эллик минг квадрат километрга яқин майдонни ишғол қилиб ётади. Унинг шимоли-ғарбида Уст-юрт тепалиги, шарқда Султон Увайс тоғи ҳамда Қизилқум, жанубда ва жануби-ғарбда Қорақум саҳролари ураб олган.

Амударё дельтаси бутун Евроосиёда энг катта бўлиб, Волга дельтасига нисбатан уч ярим ҳисса, қадимги Нил дельтасига нисбатан икки ҳисса кўпроқ майдонни эгаллайди. Дельта тупроғи унумли бўлиб, деҳқончилик учун жуда ҳам қулай. Бу ҳудуд иқлими эса Ўзбекистоннинг бошқа ерларига қараганда кескин континентал иқлим ҳисобланади, яъни ёзи жуда иссиқ, қиши эса анча совуқ келади, ҳатто кечки ҳарорат билан кундузги ҳарорат ўртасида ҳам анчагина фарқ бўлади. Йилнинг беш ойи (май-сентябрь) давомида ҳарорат ўрта ҳисоб билан 20°дан юқори, июль ойида эса 26-30° иссиқ бўлиб туради. Қиши Ўзбекистоннинг бошқа районларига қараганда анча ўзоқроқ бўлиб, баъзан совуқ -31-32°га етади. Ёғингарчиликнинг жуда ҳам кам бўлиши туфайли йилнинг кўп қисми қурғоқчилик билан ўтади.

Кескин ўзгарувчан иқлимли Хоразм табиати ўзининг қуруқлиги билан маҳаллий аҳолига асрлар давомида бир қатор қийинчиликлар туғдирган. Бинобарин, Хоразм деҳқончилиги Ўрта Осиёнинг бошқа районларига нисбатан анча кўп меҳнат талаб қилар эди.

Хоразм воҳасида яшовчи турли элат ва халқлар бу гузал ўлкани чин қалбдан севиб, ўз куй ва қўшиқларида, афсона ва ривоятларида, эртақ ҳамда дostonларида воҳанинг табиий-географик шароитлари, шунингдек унда яшовчи уруғ-аймоқ ва қабилалар ўтмиши, уларнинг хўжалик фаолияти, урф-одатларини тараннум этиб келганлар. Тарихий манбалардан ўрин олган айрим ривоят ва афсоналарда Хоразмнинг пайдо бўлиш тарихи ҳам ўз ифодасини топган.

Хоразмликлар туғрисидаги ривоят, эртақ ва ҳикояларда келтирилган маълумотларда воҳа аҳолиси турли уруғ ва қабилалардан ташкил топганлиги айтилади. Хоразм ҳудудида ўтказилган археологик ҳамда палеантропологик текширишлар бу фикрни тасдиқлайди.

Антрополог Т. А. Трофимова ибтидоий ва антик даврга оид бўлган қалла суяқларини текшириб, қадимги хоразмликларнинг тузилишида бир томондан Жанубий Европадаги саҳро, бронза маданиятига хос, иккинчи томондан, яқин Шарқ ва Шимолий Ҳиндистон аҳолиси, яъни қадимий ирқлардан дравидоидларга хос аломатлар борлигини исботлаб берди.

Қадимги грек тарихчиси Страбон хоразмликларни массагет қабилаларининг бир тури деб таъкидлаб ўтади. Маълумки, массагет ёки сак қабилаларининг йирик иттифоқи бутун Хоразм воҳасида яшаган. Бу ярим кўчманчи ва кўчманчи қабилалар воҳаларда яшовчи халқлардан ажралиб чиққани сабабли уларнинг урф-одати ва тили бир-бирига анча яқин бўлган. Шунинг учун ҳам Страбоннинг айтгани тўғри бўлса, ажаб эмас. Массагет деган сўзни "улуғ гетлар" ёки "катта саклар урдаси" деб таржима қилиш мумкин.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёнинг кенг майдонида массагет иттифоқи узоқ давр ҳукм сурган.

Шуни қайд этиб ўтиш лозимки, "Хоразм" атамасининг маъносини жуда кўп олимлар ўзларича тушунтиришга интилганлар. Шу боис "Хоразм" сўзи тарихий манбаларда ҳар хил ёзилиб келинган. Масалан, энг қадимги Ўрта Осиёга оид диний асарлардан бири зардушт (оташпарастлик)нинг муқаддас китоби "Авесто"да — Хвайризем, грек ва латин тилларида — Хорасмиё, қадимги форсчада — Уварзмиш, арабчада — Хваризм, VII асрга оид Хоразм тангаларида — Хварзм деб юритилган. Лекин олимларнинг кўпчилигида бу сўзнинг иккинчи бўғинини таржима қилишда анча ўхшашлик бор. Улар охириги бўғинини "ўзем" ёки "зм"ни форс сўзи "замин" билан боғлаб "ер" ёки "тупроқ" деб таржима қиладилар. Шунинг учун баъзи бир олимлар Хоразмни "паст текис ер", айримлари "серунум ер", деб таърифлайдилар. Ўтган асрда яшаган рус шарқшуноси Савельев Хоразмнинг биринчи бўғинини форсча "ҳур", яъни "қуёш" сўзи билан боғлаб "қуёшлик ер" деб таржима қилади. Машҳур шарқшунос олим, тарихчи С. П. Толстов фикрича, бундай изоҳлаш ҳақиқатга анча яқин.

Ал-Мақдисий берган маълумотга кўра, хоразмликлар X асрда ўзига хос маданиятга эга, дарё соҳиллари икки томондан (яъни Хуросон ва Хайтал) аҳолисида урф-одатлари, тили, характери ва туғма сифатлари билан фарқланадилар. Унинг таърифича, Аллоҳ уларга арзончилик ва

ҳосилдорлик ато этган, уларни ўқимишли ва ақл-идрокли қилган. Улар меҳмондўст, жасур ва урушда метиндек, ўзига хос феъл-атворга эга бўлганлар. Мазкур ривоятда хоразмликларнинг бошқа элатлар билан аралашishi натижасида келиб чиққанлиги, уларнинг этногенезида аллақандай келгиндилар иштирок этганлиги тўғрисидаги маълумот муҳим аҳамиятга эга. Шунини ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, Ал-Мақдисий ривоятидаги сюжет тарихий манбаларда афсона тарзида сақланиб қолган.

Тарих фанининг отаси Геродот ва бошқа купгина қадимги грек муаллифларининг асарларида ҳам Окс, яъни Амударё буйида яшовчи халқлар тўғрисида мароқли афсоналар келтирилади. Қисман юқорида айтиб ўтганимиздек, жуда куп араб ёзувчиларининг асарларида, Чингизхон ва Темур даврида ёзилган куп жилдлик солномаларда, рус тарихчилари солномаларида ҳам қудратли Хоразмга тегишли ҳар хил қимматли ҳикоялар муносиб уринини эгаллайди. Хоразм довуғи куп асрлар давомида Шарқда забардаст Чинмочин давлатидан тортиб, ғарбдаги Буюк Рум империясигача ёйилган бўлиб, куплаб давлатларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб қилиб келган. Антик даврдан бошлаб бутун ўрта аср давомида Хитой, ғарбий Европа ва яқин Шарқ мамлакатларидан Хоразмга жуда куп сайёҳ ва элчилар келиб кетган. Афсоналарда бой ва гузал деб таърифланган бу улкани босиб олиш учун ахмоний шоҳлари ва македониялик Искандарнинг қилган юришлари, кучли эфталит ва турк ҳоқонларининг босқинчилик ҳужумлари, қудратли салжукийларнинг истилоси ва ҳукмронлиги, қорахитойлар билан бўлган ғолибона урушлар илк ўрта асрларда ҳам Хоразм жаҳонда кузга кўринарли урин тутганлигини тасдиқлайди.

Айниқса, Хоразм империясининг муғул босқинчилари зарбасига учраганга қадар ўзининг буюклигини сақлаб келганлигини тарихий обидалар тасдиқлайди. Археологик тадқиқотлар Ўрта аср Хоразми иқтисодий юксалиши жараёнини асосли ёритиб берган. Кўҳна харобаларни текшириш натижасида бу улкага хос катта сув иншоотлари, қалъалари, унлаб карвонсаройлари, шаҳарлардаги ҳаёт, ҳунармандчилик ва савдонинг гуркираб ўсиши, санъатнинг шукуҳли ривожини куз ўнгимизда очиқ намоён бўлади. Ўрта асрларда муғуллар истилоси арафасида бу ерга келган машҳур араб сайёҳи ва олими Ёқут ўзининг ажойиб илмий қомусида шундай деб ёзади: "Хоразм ерларидай кенг ва аҳоли куп яшайдиган жой дунёнинг ҳеч бир ерида бўлмаса

керак, деб уйлайман: бунинг устига аҳолиси машаққатли ҳаётга ва оз нарсага қаноат қилишга ўрганиб қолган. Шу билан бирга бу ерларда умумий хавфсизлик ва хотиржамлик ҳукмрондир."

Аммо кетма-кет талон-торож қилинган йирик шаҳар ва қишлоқлар, харобага айланган, аҳолисининг анча қисми қирилган, ҳайдалган ёки қул қилинган Хоразм XV—XVII асрларда огир тушкунликни бошидан кечирган. Чет эл истилочилари ва маҳаллий ҳукмдорлар ўртасидаги муттасил тахт талашиш курашлари ва кўчманчи ҳабилаларнинг воҳага кетма-кет ҳужумлари мамлакатни огир аҳволга солган.

Шундай фожиали вазиятда ҳам харобалардан қайта қад кўтариб тикланган Хива хонлиги ва унинг аҳолиси қадимий маданиятнинг мустаҳкам заминиди қарор топган эди. Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, оддий заҳматкаш хиваликлар — деҳқонлар ва ҳунармандлар гоят машаққатли бир шароитда эски суғориш иншоотларини қайта тиклаш ва янгиларини бунёд қилиш, харобалар ўрнида янги истеҳкомлар, кўшклар, боғу-бўстонлар яратишда катта жасорат кўрсатганлар.

Амударё қуйи оқими воҳасида тарихчилар, археологлар ва этнографларнинг кўп йиллар давомида ўтказган самарали тадқиқотларига асосланиб хоразмликларнинг сон-саноксиз харобалари сирларини, узоқ тарихини бир варақлаб кўрайлик.

Чексиз биёбон. Тулқинланган денгиз манзарасини эслатувчи бепоён қум тепалар, қайси томонга қараманг, ҳаммасёқ дашту биёбон. Эрта кўкламда кимсасиз Қизилқум ва Қорақум саҳроларига ғалати чирой бериб турувчи рангбаранг ўт-ғиёҳлар саратоннинг жазирама иссиғидан сарғайиб, қовжираб кетган. Теварак-атроф абадий сўнганга ва мутлақо ҳаёт йўққа ўхшаб кўринади. Лекин баъзан бепоён қумликлар орасида пайдо бўладиган туялар, ўт, янтоқ орасидаги югуриб чиққан калтакесаклар бу ерда ҳам ҳаёт борлигидан дарак беради.

Саҳро ичига тобора кириб борган сари яна ҳам бошқачароқ манзара кузга ташлана бошлайди. Деярли ҳар қадамда ажойиб ва хилма-хил ишланган сопол идишлар синиқлари, мис ва темирдан ясалган буюм парчалари, бронзадан ишланган камон ўқларининг учлари, зирак, билагузуклар, сарғишқизил лойдан ишланган сопол ҳайкалчалар, подшоларнинг расмлари солинган қадимий

Құм тағида қолған сирли харобалар

керак, деб уйлайман: бунинг ўстига аҳолиси машаққатли ҳаётга ва оз нарсага қаноат қилишга ўрганиб қолган. Шу билан бирга бу ерларда умумий хавфсизлик ва хотиржамлик ҳукмрондир."

Аммо кетма-кет талон-торож қилинган йирик шаҳар ва қишлоқлар, харобага айланган, аҳолисининг анча қисми қирилган, ҳайдалган ёки қул қилинган Хоразм XV—XVII асрларда оғир тушқунликни бошидан кечирган. Чет эл истилочилари ва маҳаллий ҳукмдорлар ўртасидаги муттасил тахт талашиш курашлари ва кўчманчи қабиаларнинг воҳага кетма-кет ҳужумлари мамлакатни оғир аҳволга солган.

Шундай фожиали вазиятда ҳам харобалардан қайта қад кўтариб тикланган Хива хонлиги ва унинг аҳолиси қадимий маданиятнинг мустаҳкам заминида қарор топган эди. Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, оддий заҳматкаш хиваликлар — деҳқонлар ва ҳунармандлар гоят машаққатли бир шароитда эски суғориш иншоотларини қайта тиклаш ва янгиларини бунёд қилиш, харобалар ўрнида янги истеҳкомлар, кўшклар, боғу-бўстонлар яратишда катта жасорат кўрсатганлар.

Амударё қуйи оқими воҳасида тарихчилар, археологлар ва этнографларнинг кўп йиллар давомида ўтказган самарали тадқиқотларига асосланиб хоразмликларнинг сон-саноксиз харобалари сирларини, узоқ тарихини бир варақлаб кўрайлик.

Чексиз биёбон. Тулқинланган денгиз манзарасини эслатувчи бепоён қум тепалар, қайси томонга қараманг, ҳаммаёқ дашту биёбон. Эрта кўкламда кимсасиз Қизилқум ва Қорақум саҳроларига галати чирой бериб турувчи рангбаранг ўт-ғиёҳлар саратоннинг жазирама иссиғидан саргайиб, қовжираб кетган. Теварак-атроф абадий сўнганга ва мутлақо ҳаёт йўққа ўхшаб куринади. Лекин баъзан бепоён қумликлар орасида пайдо буладиган туялар, ўт, янтоқ орасидаги югуриб чиққан калтакесаклар бу ерда ҳам ҳаёт борлигидан дарак беради.

Саҳро ичига тобора кириб борган сари яна ҳам бошқачароқ манзара кўзга ташлана бошлайди. Деярли ҳар қадамда ажойиб ва хилма-хил ишланган сопол идишлар синиқлари, мис ва темирдан ясалган буюм парчалари, бронзадан ишланган камон ўқларининг учлари, зирак, билагузуклар, сарғишқизил лойдан ишланган сопол ҳайкатчалар, подшоларнинг расмлари солинган қадимий

Қум тағида қолған сирли харобалар

тангалар, хуллас, инсон қўли билан бунёд этилган хилма-хил буюм қолдиқларини кўриш мумкин.

Қуёш ботаётган пайтда бу ерлар жуда чиройли кўринади. Мовий осмон остида қадимги қалъалар қад кўтариб турибди. Бу ажойиб ёдгорликларга диққат билан назар солар экансиз, ўтмишдаги қудратли давлатнинг қолдиқлари беихтиёр кўз олдингизда гавдаланади.

Лекин сон-саноқсиз харобаларнинг сири нимада? Қандай манбалар бу тилсимни еча олади?

Афсуски, узоқ ўтмишда бу ерда яшаган халқлар ҳаётига оид деярли битта ҳам асар бизгача етиб келмаган. Айрим сайёҳларнинг ҳикоялари, грек тарихчиларининг тулиқ бўлмаган маълумотларигагина асосланиб халқимизнинг исломга қадар кўп асрлик ҳаётини тулиқ тасвирлаш мумкин эмас, албатта. Бинобарин, амалда бутун Ўрта Осиё тарихи, шу жумладан Хоразм тарихи ҳам VII—VIII асрлардаги араб истилоси давридан бошланар эди. Бунга асосий сабаб ислом динини тарқатувчи аҳлларнинг ўша даврда узга диндаги халқларни ўзига бўйсундириш йўлида олиб борган сиёсатидир. Хоразмнинг араб халифалигининг истилосидан илгариги тарихига оид илмий ва бошқа асарлар, уларни яратган маҳаллий олимлар араб истилочилари томонидан ваҳшийларча йўқ қилинган. Ўрта асрнинг машҳур мутафаккир олими Абу Райҳон Беруний бу тўғрида "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" деган асарида шундай ёзади: "Қўтайба турли йўллар билан хоразмликларнинг ёзув ва ривоятларини сақлаган кишиларни ва шу қаторда барча олимларни тарқатди ва уларга барҳам берди. Натижада ислом келгунига қадар бўлган уларнинг тарихи қоронғуликка айланиб, бу тўғрида ҳақиқий билим қолмади."

Шу сабабли охириги вақтларгача Ўрта Осиёда исломгача бўлган даврда қандай ижтимоий тузум бўлганлиги тўғрисида ниҳоятда мужмал, чалкаш ва қарама-қарши ҳар хил фикрлар ҳукм суриб келган.

Узоқ ўтмишнинг тилсиз шоҳиди бўлган ва чексиз саҳро ичида қад кутарган беҳисоб харобалар асрлар давомида халқнинг ажойиб эртак ва дostonларида куйланиб келган, холос. Қорақум саҳролари ичида ўрнашган дабдабали қалъалардан бирининг номи халқимизнинг севимли лирик поэмаси "Шоҳсанам ва Ғариб" дostonи билан боғлиқ. Ана шу ва бошқа кўпгина дostonларда учрайдиган Ширвон, Ёрбакир, Бадиркант, Қирққиз каби сўзлар билан маҳаллий аҳоли куҳна харобаларни атайди. Аммо айрим қалъалар-

нинг ҳозир халқ оғзида тарқалган номлари кишида даҳшат ва қурқинч туғдиради. Қуйқирилганқалъа, Одамлиқалъа, Қумбосганқалъа, Қумқалъа, Тупроққалъа каби харобаларнинг номи бу ерларда узоқ вақтлардан бери ҳаёт сунганлигидан, табиатнинг жоҳил кучлари остида бир қанча фожиали воқеалар бўлганлигидан дарак беради.

Демак, археологлар олдида Қизилқум ва Қорақум саҳролари орасида, Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган қадимги Хоразмнинг узоқ ўтмиш тарихини қайтадан тиклаш, тилсиз харобаларни сўзлатиш вазифаси турар эди. Тадқиқотчилар ихтиёрида ўтмишдан қолган жуда кам манбалар ва шу манбалар асосида ёзилган чет эл олимларининг айрим асарлари бор эди, холос.

Хоразм тугрисидаги дастлабки маълумотлар Эрон шоҳлари томонидан қоя ва қабр тошларига ўйиб ёзилган зафарномаларда учрайди. Бу ёзмаларда Хоразм аҳмонийлар империясининг Ўрта Осиёдаги вилоятларидан бири деб кўрсатилади. Айнан шундай маълумот тарих илмининг отаси машҳур грек тарихчиси Геродот асарларида ҳам мавжуд. Геродот ёзишича, Хоразм Дорий давлатига қарам бўлиб, унга солиқ тўлаб турган. Ҳатто Эрон шоҳи Ксеркснинг Грецияга қилган юришида ҳам хоразмликлар иштирок қилганлар. Эрамиздан олдинги V асрларда эса аҳмонийлар давлатининг айрим вилоятларига хоразмликлардан раҳбар тайинланган.

Хоразм фақат эрамиздан аввалги IV асрга келибгина мустақил бир давлат сифатида тарих саҳифаларидан урин олади. Грек тарихчилари Арриан ва Курцийнинг ёзишича Хоразм шоҳи Форсмонни 1500 отлиқ қўшин билан эрамиздан илгариги 329—328 йилларда Бақтрияга келган Македониялик Искандар билан учрашиб, ундан иттифоқдош бўлишни сўраганлигини хабар қиладилар. Страбон асарларида греклар билан урушда енгилиб Хоразмга қочиб қутулган Сугд мамлакатидан чиққан халқ қаҳрамони Спитамен ҳақида сўз юритилади. Эрамиздан олдинги II—I ва эрамизнинг VIII асрларига оид айрим маълумотлар Хитой манбаларида ҳам учрайди.

Хоразмнинг қадимги даврига оид жуда ҳам муҳим тарихий лавҳалар маҳаллий ва араб муаллифларининг асарларида ҳам мавжуд. IX—XII аср муаллифларидан Ибн Хўрдадбех, ал-Балхий, ал-Истаҳрий, Ибн Ҳавқал, ал-Масъудий, ал-Мақдисий, Ёқут сингари йирик географ ва саёҳатчилар, машҳур энциклопедист олим ал-Беруний, буюк табиб Ибн Сино, улуғ математик ал-Хоразмий, этно-

Моҳир тадқиқотчи С. П. Толстов бепоён қум дарёси уртасида йўқолиб кетган бу улкага жуда қизиқиб қарарди. Бу ишда у ёлғиз эмасди. С. Толстовнинг шогирдлари анчагина эди. Шулар қаторида мен ҳам борлигимдан фахрланиб юраман. Устозим С. П. Толстов менга ўзининг мураккаб ижод йўлини ҳикоя қилиб берарди.

Даҳшатли граждaнлар урушининг серташвиш йиллари. Ота-оналаридан маҳрум бўлган минглаб етим болалар оч-ялонғоч. Ўша оғир дамларда ташкил этилган болалар уйлари етим-есирларни ўз кучоғига олган. Шундай уйларнинг бирида яшаб, ўқиб тарбия олган Сергей "инсониятнинг порлоқ келажаги учун" курашда фаол иштирок этиш орзусида эди. Бу орзу унинг келажагини белгилаб берганди.

С. П. Толстовнинг ҳаёт фаолияти М. В. Ломоносов номи Москва Давлат университети билан бевосита боғлиқ. Бу илм даргоҳида ушбу сатрлар муаллифи ҳам С. П. Толстовдек истеъдодли устоздан таълим олиш шарафига муяссар бўлган. Ўша вақтда С. П. Толстов этнография кафедраси мудири лавозимида ишлаб, дарс ҳам берар эди.

Дастлабки таассуротларим университетнинг бош корпусида етакчи олимлар ўқийдиган лекциялар билан боғлиқ. Эсимда, бир куни бизнинг курс талабалари учун этнография фанидан лекция бўлиши керак эди. Унга ҳатто бошқа факультетлардан ҳам талабалар келишган. Зал лиқ тула. Ўша куни лекцияни атоқли этнограф ва шарқшунос олим Сергей Павлович Толстов ўқиши керак эди. Унинг майин овози, сермазмун нутқлари ҳамон менинг қулоғимда янграйди. Ўша пайтларда нафақат мен, бошқа талабалар ҳам бундай жушқин донишманд домланинг шогирди бўлишни орзу қилган эди.

Юқори курсда ўқиётган вақтимда кафедра мудири вазифасини адо этаётган, айна вақтда Н. Н. Миклухо-Маклай номи этнография институти директори, профессор С. П. Толстов мени хоразмлик эканимни билиб, йўқлатган экан. У мени ўзи бошчилик қилаётган катта экспедицияда хизмат қилишга, таржимонлик ёки лаборантлик вазифасини бажаришга таклиф этди. Мен ҳам бу таклифдан қувониб, "Сергей Павлович, илтимос, менга илмий раҳбар бўлсангиз, барча топшириқларингизни бажаришга тайёрман", — дедим.

Кейинчалик С. П. Толстов мени ўзи билан Хоразм экспедициясига олиб кетди. Экспедиция давомида бўлиб ўтган сермазмун суҳбатлар келажак илмий тақдиримни аниқ ҳал

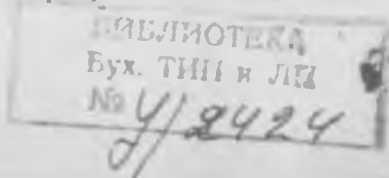
Хоразм экспедициясининг бошлиги профессор С. П. Толстов уз шоғирди И. Жабборов билан Қизилқумда археологик разведка вақтида

қилиб берди. Мен тарих факультетини тугатгач, у кишининг раҳбарлигида аспирантурада ўқишга муяссар булдим.

Бундай истеъдод эгаси, оташин нотиқ, Хоразм обидаларини кўп йиллар давомида текшириб жаҳонга танитган катта олимга шоғирд бўлиш катта бахт. Мен ўз олдимда турган масъулиятни яхши англаб эдим. Шунинг учун ҳам барча куч-ғайрат ва имкониятимни устоз маъқуллаган режа асосида ишлашга сафарбар қилдим.

Албатта, мени кўпроқ домламнинг илмий изланишлари, унинг Ўрта Осиёга қандай келиб қолганлиги, нима учун Шарқ тарихи ва этнографиясини танлаганлиги жуда ҳам қизиқтирар эди. Устоз ўз хотираларида шундай ёзди:

"Мен болалик чоғларимдаёқ, этнография билан — Ер қуррасидаги барча халқларнинг маданияти ва ҳаётини урганувчи фан билан шуғулланишга аҳд қилдим. Этнографияга оид китобларни, айниқча XIX асрнинг машҳур олими Элизе Реклюнинг ажойиб асарларини, халқлар томонидан яратилган қадимий улуғвор ёдгорликларга оид саҳифаларни қўнт билан муталаа қилдим. Қадимий саройлар ва ибодатхоналарнинг вайроналари ҳамда бошқа кўпгина ёдгорликларга бағишланган саҳифалар менда зўр таассурот қолдирди. 20-йиллар охириларига келиб ўзим

севган соҳанинг илмий ходими бўлиб олгач, мен этнографиянинг ниҳоятда кўп муаммолари ичида ўша вақтда жуда кам ўрганилган Ўрта Осиё этнографиясини, шу жумладан, Хоразмнинг қарийб мутлақо ўрганилмаган этнографиясини танлаб олдим. Бу борада қилиниши лозим бўлган ишлар беҳисоб эди...

Хоразмга боришимнинг бошқа боиси ҳам бор эди. Таалаблик йилларимда аксари Волга бўйи халқлари этнографияси билан шуғулландим. Бу халқларнинг моддий ва маънавий маданиятларини ўрганиш жараёнида ўша вақтдаёқ мен бир нарсага эътибор берган эдим: бу халқлар маданиятининг талайгина элементлари қадимги замонларда унинг Ўрта Осиё билан алоқалари бўлганлигидан далолат беради. Мамлакатимиз халқлари ўртасидаги қадимий тарихий алоқалар бизнинг кунларимизда халқлар дўстлигини янада мустаҳкамлашга, миллатлар ўртасидаги ўзаро ишончсизликни батамом тугатишга хизмат қилиши керак эди. Миллий маданиятларнинг бир-бири билан яқинлашув жараёнини ўрганиш учун шу соҳага оид китобларни ўқиб чиқиш ва музей экспонатлари билан танишишнинг ўзи камлик қилган бўлур эди. Энг муҳими, ўша жойларга ўзим боришим, Хоразмнинг жонли маданиятини ўз кўзим билан кўришим, шундан кейингина муҳим тарихий-маданий хулосаларга келишим керак эди."

С. П. Толстовнинг Хоразмга қизиқишига яна бир муҳим сабаб бор эди. Узоқ вақтлар ғарб фани Шарқ тарихини ҳаддан ташқари чалкаштириб, шарқ халқлари прогрессив тараққиётини инкор этувчи, Шарқ мамлакатлари азалдан сира бартараф қилиб бўлмайдиган турғунликка маҳкумдир, деган сохта даъволар тарқатган эди. С. П. Толстов шарқ халқлари ҳам мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтганликларини, улар ҳам ижтимоий-иқтисодий тузумларни бошидан кечирганликларини, тарих шарқ бошқа-ю, ғарб бошқа деган гапни билмаслигини исботлаш учун зўр умидлар билан Хоразмга йўл олади.

С. П. Толстов бу ўлкани севар, унинг тарихий қимматини яхши тушунар эди. "Қадимги Хоразм" деган монументал асарида шундай деб ёзади: "Бу экспедиция муаллифнинг келажақда қиладиган ишларининг йўналишини белгилаб берди. Хилма-хил тасодифий вазифалар унинг эътиборини ҳар қанча чалғитмасин, бари бир ўзига хос Ўрта Осиё "Мисри"нинг тарихи, этнографияси ва археологияси билан қизиқди.

То 1936 йилга қадар мен Хоразм воҳасининг ва унга чегарадош жойларнинг ҳозирги аҳолиси ҳаёти билан машғул бўлиб, асосан, этнографияга оид материал тупладим. 1937 йилдан бошлаб, гарчи Хоразмни ва унинг теvarак-атрофидаги чулларни этнографик жиҳатдан текширишни давом эттираверган бўлсам-да, тадқиқотларимда асосий эътибор ажойиб археологик ёдгорликларга қаратила бошлади. Археология материаллари ҳам, этнография материаллари ҳам мен кутган натижаларни берди».

С. П. Толстов бошчилигида уша йиллари олиб борилган археология-этнография соҳасидаги кенг кўламдаги ажойиб кашфиётлар, юқорида қайд қилинганидек, фақат илмий-назарий жиҳатдангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга. Экспедиция ходимлари иккинчи жаҳон урушига қадар илмий разведка олиб бориб, сувсиз Қорақум ва Қизилқум саҳроларида туяда ва пиёда юзлаб километр масофани босиб утганлар. Бу жасуруна юриш натижасида маълум бўлмаган сон-саноқсиз тарихий ёдгорликларни кашф қилиб, уларни текширишга киришган эди. Аммо тинч ҳаётимизни бузган уруш туфайли тадқиқотчи-олимлар илмий фаолиятларини вақтинча тўхтатиб, қўлга қурол олиб, азиз Ватанни ҳимоя қилишга отландилар. Экспедиция бошлиғи оташин ватанпарвар С. П. Толстов ҳам ўзининг гражданлик бурчини адо этиб, қонли курашда бевосита иштирок қилди.

Уруш ғалаба билан тугаб, жаҳонда тинчлик таронаси янграй бошлагач, археологларимиз ҳам ўзларининг саҳро томон юришларини ҳар қандай шароитда юра оладиган (вездеход)лар ва авиация ёрдамида қайтадан бошлаб юбордилар. Бир неча отряддан иборат бу машҳур экспедиция шарқда Сирдарё ва Марказий Қизилқумдан, ғарбда то Каспий денгизининг шарқий ва жанубий қирғоқларигача бўлган кенг ҳудудда ибтидоий жамиятдан бошлаб урта асрнинг охиrларигача бўлган даврларга оид кўп ёдгорликларни текширди. Шундай қилиб, археологларимиз олдида жуда ҳам бой туганмас тарихий дурдоналарга эга очиқ музей пайдо бўлган эди. Афсонавий ёдгорликлар ва обидалар хазинасига айланган бу кимсасиз чули-биёбон тадқиқотчиларга ўз сирларини бирма-бир очар ва уларга утмиш воқеаларидан сўзлаб берарди.

Мазкур экспедициянинг кўп йиллик самарали меҳнати туфайли яратилган тадқиқотлар бир неча жилдлик қимматбаҳо илмий асарларни ташкил қилади. Бу асарлар бепоен Хоразм воҳасида яшовчи халқ ва қабилаларнинг

ибтидоий жамоа тузуми давридан, антик қўлдорлик тузу-ми оша сўнги феодализм давригача бўлган тарихий ри-вожланиш жараёнини кузатиш имконини беради. Шу би-лан бирга бир қатор қадимги суғориладиган ерларни кенг тадқиқ қилиш натижасида С. П. Толстов ва унинг жасур ҳамкасблари ҳозирги даврда шу районларда қўриқ ерларни ўзлаштириш учун ниҳоятда муҳим бўлган амалий хулоса-лар қилишга муяссар бўдилар.

Бу экспедиция Хоразмнинг энг асосий кўп қатламли обидаларида доимий қазилма ишлари олиб бориш билан бирга қадимги суғориладиган райондаги барча ҳудудларда разведка ишлари, шу жумладан, турли картографик ишлар ҳам ўтказган эди. Археология фани тажрибасида биринчи марта экспедиция ишида аэрофотограмметрик услубнинг қўлланилиши ва тадқиқотларда атоқли неоморфолог М. С. Кесънинг иштирок қилиши туфайли жуда ҳам муҳим кашфиётлар қўлга киритилган эди.

Машҳур Хоразм экспедициясининг дастлабки ун йил-лик иш натижалари кўпгина шарқ ва ғарб тилларини эгаллаган зўр қобилиятли тадқиқотчи С. П. Толстовнинг "Қадимги Хоразм", "Қадимги Хоразм маданиятини излаб" номли мукамал монографияларида мужассам ўз ифодаси-ни топган. Бу асарлар илмий жамоатчилик томонидан юксак баҳоланиб, биринчи даражали Давлат мукофотиға муяссар бўлган эди. Юқорида зикр қилинган китобларнинг иккинчиси чех, поляк, румин, венгер, немис, француз, урду ва бошқа тилларда, 1964 йили эса ўзбек тилида босилиб чиқди.

С. П. Толстов кашфиётларининг энг муҳими шундан иборатки, у халқимизнинг узоқ ўтмишдаги номаълум бу-тун бир тарихий даврини тўлиқ гавдалантириб берди. Хоразм ҳудудида неолит ва бронза даврларига оид кўп сонли ибтидоий маконларнинг топилиши археология фани-да янги саҳифа очди. Кашф этилган неолит давр макон-лари ичида жаҳон фани томонидан тан олинган Калтами-нор маданияти алоҳида уринни эгаллайди. Нисбатан юқори даражада тараққий этган бронза даврига оид Тозабог'ён маданияти қазилмаларининг Сибирь ва Қозоғистонда то-пилган Андронов маданиятига яқинлигининг аниқланиши

1

С. П. Толстовнинг таржимаи ҳоли ва у раҳбарлик қилган экспедициянинг кўнжиррали фаолияти тўғрисидаги батафсил маълумотлар қуйидаги рисолада мавжуд: И. Жабборов, Фанга бағишланган умр. Т. "Фан", 1987.

ушбу ҳудудларда яшаган халқлар ибтидоий жамоа тузуми даврларидан бери ўзаро муносабатда бўлганлигини исботлаб берди.

Хоразм экспедициясининг қилган кашфиётлари Ўрта Осиё тарихидагина эмас, балки жаҳон тарихида ҳам катта аҳамиятга эга. Бу кашфиётлар ғарб олимларининг Ўрта Осиё ҳудудида "исломгача даврда" феодализм тузуми ҳукмрон бўлган деган фикрни рад қилади. Тадқиқотчилар Ўрта Осиёда, Хоразмдаги мавжуд купгина шаҳар ва қалъалар, жуда катта канал ва ариқлар, бепоеъ экинзорлар, ибтидоий иш қуруллари — озод деҳқонлар кучи билан эмас, балки ҳукмрон синфга бутунлай тобе бўлган қулларнинг меҳнати туфайли пайдо бўлиши мумкинлигини тасдиқлаб берди. Маълумки, илк феодализм даврида, яъни IX—XII асрларда бутун Ўрта Осиёда, шу жумладан, Хоразмда фан ва маданият гуркираб ўсган ва жаҳонга Абу Али ибн Сино, ал-Беруний, ал-Хоразмий, Нажмиддин Кубро, аз-Замахшарий каби машҳур сиймоларни етказиб берди. Бундай маданият узоқ даврлар мобайнида шаклланиб келаётган бир ижтимоий замин асосида пайдо бўлиши мумкин. Асрлар давомида ҳукм суриб келган қулдорлик тузуми ана шундай замин бўла олади. Бу фикрни маълум маънода бошқачароқ тарзда талқин этиб, Ўрта Осиёда шаклланган антик замон қулдорлик жамияти бўлмаганда, ўрта асрларда пайдо бўлган қудратли Хоразм давлати, унинг гуллаган санъати, замонасига нисбатан илғор фани ҳам бўлмас эди, десак хато қилмаган бўламиз.

Хоразм ва бошқа экспедициялар Ўрта Осиё халқларининг қадимги даврда ўзига хос мустақил маданиятга эгаллигини аниқ кўрсатиб берди. Бунинг натижасида баъзи бир ғарб олимларининг ирқий назария асосида "цивилизациялик Ғарбни" "варварлик Шарққа" қарама-қарши қуйиш учун қилган интилишларига янгидан қатъий зарба берилди. Шу билан бирга айрим сохта "тарихчи"ларнинг гуё Ўрта Осиё халқлари тарихий халқ "эмаслиги", уларнинг маданияти Эрон ва бошқа мамлакатларнинг маданиятига "тобе эканлиги" ҳақидаги даъволари фош қилиб ташланди. Экспедиция рад қилиб бўлмайдиган бой далиллар билан Шарқ халқлари, шу жумладан Ўрта Осиё халқлари ҳам худди Ғарб мамлакатлари халқларидек умумий тарих қонунлари асосида тараққий этганлигини исботлаб берди. Хоразм тарихи, унинг ажойиб маданияти ўз ҳудуди билан чекланиб қолмай, анча ташқарига чиққанини, Хоразм билан Ўрта ер денгизи бўйидаги қадимги давлатлар,

Шарқий Европа, Ҳиндистон, Хитой ва айрим Узоқ Шарқ мамлакатлари ўртасидаги қадимий иқтисодий ва маданий алоқалар мавжуд бўлганини, ҳаттоки ажодларимизнинг бу мамлакатларга маълум даражада ўз таъсирини ўтказганлигини ёрқин тасвирлаб берди.

Ўрта Осиё, шу жумладан Хоразм ҳам қишлоқ хўжалиги бой бўлган улкалардан биридир. Таъзи бир тадқиқотчилар бу гузал улкада узоқ ўтмишда фақат кўчманчи, ваҳший қабилалар яшаган деб ҳисоблайдилар. Экспедиция қатнашчиларининг кўп йиллик самарали ишлари натижасида Ўрта Осиё деҳқончилиги тараққий қилган улка бўлганлигини исботлади. Қизилқум ва Қорақум саҳроларида, Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Мурғоб ва Тажан дарёларининг воҳаларида, Копетдоғ ва Фарғона водийсини ураб олган тоғ этакларида топилган сон-саноқсиз куҳна харобалар, сунъий тепалар, катта-кичик ариқ ва далалар бўлганлигидан гувоҳлик берувчи нишонлар фикримизнинг тасдиғидир.

Қадимги Хоразм деҳқончилиги қишлоқ хўжалиги экинларининг ниҳоятда турли-туманлиги билан ажралиб туради. Ўша даврларда, қазишмаларда топилган буюмларга биноан, ҳар хил дон экинлари экилган, боғдорчилик ва полизчилик ривож топган, ҳатто техника экинлари — ғуза, кунжут ва бошқалар экилган. Воҳанинг чекка жойларида ва Сирдарё этакларида фақат арпа, тарих ва полиз экинлари ўстирилган. Бу ерларнинг хўжалиги комплекс характерга эга бўлган, деҳқончилик билан чорвачилик қўшилиб кетган, подада қорамол ва отлар салмоқли уринни эгаллаган.

Ўрта Осиё халқларининг қадимдан мустақил, ўзига хос юқори маданиятга эга бўлганлигини яна бир кўрсатувчи далил — жуда ҳам кенг ҳудудларда кашф этилган ажойиб архитектура, санъат ва ёзув дурдоналаридир. Қадимги Нисада топилган фил суягидан ишланган ритон (қадаҳ идиш), Хоразмнинг кўп жойида учрайдиган лойдан ва сополдан ясалган хилма-хил ҳайкаллар, Тупроққалъада топилган қадимги Хоразм ёзуви ва бой расм галереяси, Тожикистоннинг Мўғ тоғида очилган сўғд даврига оид архив, Афросиёб, Болалиқтепа ва Панжикентда кашф этилган ҳар хил маросимларни тасвирловчи ажойиб ранг-баранг расмлар. Айртом ва Варахшанинг гузал ганч ҳайкал ва безаклари, бутун антик даврда қурилган ҳашаматли қалъаларнинг архитектураси — Ўрта Осиё халқларининг

қадимги аждодлари қанчалик юқори маданиятга эга бўлганликларини ёрқин кўрсатиб турибди.

Хоразм комплекс археология-этнография экспедицияси урушдан кейинги эллик йилга яқин давр ичида кенг миқёсда тадқиқотлар ўтказиши натижасида қўлга киритган муҳим илмий кашфиётлар С. П. Толстов яратган 400 га яқин илмий асарларда, айниқса, унинг юқорида тилга олинган "Қадимги Хоразм" ва "Қадимги Хоразм маданиятини излаб" номли китобларида, купжилдлик экспедиция тўпламларида ўз ифодасини топган.

Археолог, тарихчи, этнограф ва геоморфологларнинг комплекс тадқиқотлари туфайли узоқ вақтлар ғарб фани ечолмай келган Ўзбой муаммолари ҳам ҳал этилган. Фанда илгари маълум бўлмаган янги далиллар асосида Амударёнинг қадимги оқими анча тулиқ аниқланди, дарё тошқинининг муттасил давлари белгиланди, қадимги воҳаларнинг шўрланиш ва чул-биёбонга айланиш сабаблари урганилди. Сўнгги комплекс тадқиқотлар ва археология-топографик текширишлар натижасида суғориш техникаси ва ҳар хил этник гуруҳларнинг жойлашиш тарихига оид ниҳоятда бой материаллар тўплашга муваффақ бўлинди.

Таниқли ўзбек олими академик Я. Ғ. Ғуломов С. П. Толстов тўғрисида шундай деб ёзган эди: "Ўзбекистон, умуман Ўрта Осиёнинг олис ўтмишини урганиш ҳақида гап кетганда, кўҳна тарихимизнинг етук билимдони, тарихчи, археолог ва этнограф, СССР ФА мухбир аъзоси, тарих фанлари доктори, профессор Сергей Павлович Толстов ҳақида гапирмай бўлмайди. Зотан, у мозий сирларини очишдаги тинимсиз ғайрат-шижоати, Ўрта Осиё тарихини урганишдаги салмоқли мавқеи билан... бутун дунёда тан олинган ажойиб олимдир. Сергей Павловичнинг фанга бахшида этилган ҳаёти ҳам чинакам илм аҳлига хос ва ибрат олса арзигulik даражада...

Мен кўрган йирик экспедициялар ичида Хоразм экспедициясидек интизомли, серғайрат ва ҳаракатчан экспедиция бўлмаган. У гўё илмий тадқиқот институтига ўхшарди. Шунча илмий кучга эга бўлган экспедицияда С. П. Толстовнинг ўзи энг оғир ишларни биринчи бўлиб бошлаб берарди."

С. П. Толстов экспедициясининг ютуқларидан бири у кўп қатламли стационар қазилмаларни олиб бориш билан бирга қадимги суғориладиган райондаги барча ҳудудларда авиация ёрдамида, кенг автомобиль маршрутлари туфайли

Қадимий харобаларни авиация ёрдамида разведка қилиш

кенг миқёсдаги картографик ишлар ўтказиб, ноёб археологик план ва хариталар яратилганлигидадир. Авиамаршрутлар босиб ўтган йўл тахминан 9.000 км масофани ташкил қилади, бир неча минг фото расмларни ўрганиш орқали ноёб археолого-топографик материаллар тўпланган, оқибатда 250 дан ортиқ қадимий шаҳар ва қишлоқлар кашф этилиб, тадқиқ қилинган.

Юзлаб кўҳна харобаларни текшириб тилга киритган Хоразм экспедициясининг раҳбари С. П. Толстов Ўрта Осиёда урушдан олдинги ва кейинги йилларда ўтказилган тадқиқотларнинг натижаларини ҳам якунлаб, шундай ёзган эди: "Бизнинг Хоразмда иш олиб борган археология-этнография экспедициямиз олдида ҳам турган марказий илмий муаммо — ислом динидан аввалги Ўрта Осиёнинг ижтимоий тузуми масаласи эди. Бизнинг экспедицияларимиз тўплаган талай материаллар 1940 йиллар охирига келиб, бу муаммолар ҳал бўлди, деб ҳисоблаш имконини берди... Энди шу нарсани узил-кесил аниқланган деб ҳисоблаш мумкинки, Ғарб ва Шарқ мамлакатлари сингари Ўрта Осиё халқларининг қадимги тарихи ҳам ибтидоий

жамоа тузумидан қулдорлик тузумига ва ундан феодализмга прогрессив ривожланиш орқали ўтишдан иборат бўлган узундан-узоқ йўлни ташкил этади."

Азиз устознинг бундай теран ва доно ҳулосаси ҳозирги авлод учун тарихни замона хизматиға қўйишнинг энг ёрқин ва ишончли намунаси эканлигини исботлаб беради.

ҚАДИМИЙ ДАРЁ, КАНАЛ ВА АРИҚЛАР БЎЙЛАБ

Халқимизнинг сувсиз ҳаёт, меҳнатсиз роҳат бўлмас, деган нақли ниҳоятда чуқур маъноға эға. Сув бўлмаса ер юзида ҳеч қандай ҳаёт бўлмаганидек, меҳнат бўлмаса, роҳат лаззати ҳам бўлмайди. Инсон иродаси билан жилванган дарёлар инсон ҳаётининг манбаидир.

Жасур археологлар ва тарихчиларимиз олиб борган кўп йиллик тадқиқотлар кўрсатадики, Шарқ мамлакатларидаги қишлоқ жамоалари сув ҳўжалигининг, демак бутун деҳқончиликнинг ривожи учун курашганлар. Ўша даврда ҳокимиятларнинг асосий вазифаларидан бири — канал қазиш, дамбалар қурдириш, суғориш иншоотларини тозалатиш кабилардан иборат эди. Ўтмишда тез-тез содир бўлиб турган ижтимоий-иқтисодий ёки сиёсий тангликлар суғориш ишларига салбий таъсир қилиб, уз навбатида мамлакат экономикасига путур етказган.

Узоқ йиллар давомида Хоразм суғориш тарихини ҳар томонлама ўрганган С. П. Толстовнинг қайд қилишича, феодализм даври мобайнида ирригация шохобчаларининг қисқариб боришиға қадимги ирригация маданиятининг негизи бўлган жамоа, қулчилик ва марказлаштирилган истибдоднинг емирилиши сабаб бўлган. Ҳақиқатан ҳам Хоразмда узоқ ўтмишда бунёдға келтирилган улкан сув иншоотлари урта асрга келиб феодак тарқоқлик, тож-тахт учун бўлган ўзаро курашлар ва вайронагарчиликлар натижасида барбод бўлган. Сўрхондарё, Зарафшон ва бошқа дарёлар бўйидаги ҳавзаларда бунёдға келган ва гуллаб-яшнаган қадимий воҳаларнинг чўл-биёбонға айланишиға ҳам мана шу ижтимоий ва сиёсий воқеалар сабаб бўлган.

Жамият бирор талофат ёки тангликка учраса, уни табиат омилларига — дарёларнинг тошиб кетишиға, қумларнинг кўчиб юришиға, тупроқларнинг шўр босишиға, сув тошқинларига ва дарё ўзанларининг ўзгаришиға йўйилар эди. Буларнинг ҳаммаси деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолининг бошқа жойларға кўчиб кетишиға, маданий ер-

ларнинг кўплаб дашт-биёбонларга айланишига сабаб бўларди. Суғориш ишлари ривож топган давр давлатнинг сиёсий марказлашуви ҳамда мустақкамланиши даврига тўғри келиши тасодифий эмас.

Ўтмишдаги афсонавий ўлкага айланган, Европа ва Осиё мамлакатларидаги катта бозорларни ранг-баранг моллар билан таъмин қилиб турган қудратли ва бой Хоразм қандай мамлакат эканлигини билишга, бу узоқ сирли ўлка билан мунтазам равишда савдо-сотиқ муносабатларини ўрнатишга кўп йирик давлат арбоблари интилиб келганлар. Уларнинг асосий мақсади ўша даврларда савдо учун энг арзон ва қулай сув йўллари топишга қаратилган эди. Ўрта Осиё, жумладан Хоразм билан қадимдан бери яқин иқтисодий ва сиёсий муносабатда бўлиб турган йирик давлат Россия эди. Дастлаб мазкур мамлакатлар орасидаги савдо-сотиқни мустақкамлаш мақсадида илмий текширишларга таяниб Волга дарёси ва Каспий денгизи орқали Хоразмга сув йўлини ўтказиш имкониятини топишга чор Россияси томонидан кўп уринишлар бўлган.

Волга дарёсининг пастки оқимидаги Астрахань шаҳри Пётр I замонида рус империясининг Шарқдаги энг катта савдо марказларидан бири эди. Астраханда Ўрта Осиёдан келган савдогарлар кўп бўлиб, улар қизғин савдо-сотиқ ишларини олиб борганлар. Рус давлати Шарқ мамлакатлари билан алоқаларини яна ҳам кучайтириш мақсадида ана шу давлатлар тўғрисида мукамалроқ маълумотларга эга бўлишини истар эди. Бинобарин, 1713 йилда хоразмликлар Амударё қумларидан жуда кўп олтин ажратиб олмоқда, деган хабар рус савдогарлари ва давлат арбобларининг диққатини ўзига жалб қилади. Бундай хушхабарни эшитган рус князи Сомонов ўз императори Пётр I ни хурсанд қилиш учун бу хабарни етказган Хўжа Непесни унинг олдига бошлаб боради. Хўжа Непес Пётрга Хоразмда олтин борлигидан ташқари Амударё бир вақтлар Каспий денгизига қуйилганини ва унинг ҳозиргача эски ўзани борлигини гапириб беради. Хўжа Непес экспедиция ташкил қилишни таклиф қилган ва бу тадбирни ўтказишда туркман қабилалари ёрдам кўрсатади, деб ваъда берган.

Ўша вақтда Петербургга борган Хива хонининг элчиси Ашурбек ҳам Амударё суви илгари Каспий денгизига қуйилган, деган фикрни тасдиқлайди. Ўша вақтда Сибирь губернатори Гагарин ҳам Пётрга Шарқий Туркистонда ҳам бой олтин зарралари бор, деб хабар қилган эди.

Буни эшитган Пётр I Ўрта Осиёга ўз таъсирини сийш ва бу бон улка билан савдо муносабатларини кучайтириш мақсадида иккита экспедиция тузади. Экспедициянинг биттасига капитан Иван Бухгольцни бошлиқ қилиб тайинлайди. Иккинчи экспедиция бошлиғи Бекович — Черкасскийга асосий вазифаларидан бири "дарё оқимини яна эски ўзанга буриб, уни Орол денгизига қуйилмайдиган қилиш" учун имкон бор-йўқлигини аниқлаш топширилган эди. Фожиали мағлубиятга учраган бу экспедиция Пётр I қўйган вазифаларни бажара олмади. Аммо экспедиция Хоразм билан Россия уртасидаги муносабатларни кучайтиришга асос солди. Амударёнинг Каспий денгизига оққанлиги туғрисидаги фикр эса шу минтақани жиддий текшириш учун йўл очиб берди.

Пётр умрининг охиригача Ўрта Осиё хонликларининг ҳаёти ва шу улкага йўл очиш имконияти туғрисидаги маълумотларга тулиқ эга булиш мақсадидан кечмади. Унинг буйруғи билан 1719 йилда Каспий денгизини текшириш учун янги экспедиция ташкил қилинади. Бу экспедициянинг ва ундан олдинги экспедицияларнинг туплаган материаллари асосида 1720 йилда Каспий денгизининг биринчи харитаси тузилган эди. Келаси йили Бухорога элчи булиб борган Флорио Беневени Хивага бориб, бу мамлакатлар туғрисида қимматли тарихий, географик ва этнографик маълумотлар олиб келган. Аммо мазкур тадбирлар Пётрни Амударё туғрисидаги зарур маълумотлар билан таъмин қила олмади. Кейинги ўн йилликларда утказилган археологик тадқиқотлар туфайли Амударё ўз сирларини анча очиб берган эди. Каспий ва Орол денгизи уртасидаги кенг ҳудудда юзлаб километр қуриб қолган дарё узанларининг қолдиқлари, катта-кичик ариқ излари, қум уюмлари орасида сезилар-сезилмас учрайдиган қадимги полизлар асрлар давомида кўп сайёҳларни ҳайратда қолдирган. Тадқиқотчиларнинг тарихий геология ва гидрогеология, палеогеография (Ернинг қадимги қиёфасини текширадиган фан) ва археология соҳасида утказган кўп йиллик ишлари Амунинг келиб чиқиш тарихи ва кўпдан бери ҳал бўлмай келган Ўзбой муаммосини ечиб берди.

Орол денгизи билан Каспий денгизи уртасидаги катта ҳудудда ибтидоий даврдан бошлаб урта асрларнинг охиригача бўлган даврга оид сон-саноқсиз ёдгорликларни учратиш мумкин. Бу ҳолат Амударё қуйи оқимининг шаклланиш тарихини ва бу районнинг палеографиясини тушунишга ёрдам беради.

Маълумки, Нил булмаганда Миср булмаганидек Амударёнинг баракали суви булмаганда Хоразм ҳам булмас эди. Урта асрнинг атоқли географи ва тарихчиси Истаҳрийнинг айтишича, Хоразм Жайхун (Амударё)нинг бутун фойдасини ола билган мамлакатдир. Бинобарин, Хоразмнинг тарихини яхши тушуниш учун ҳаётбахш Амунинг тарихини ва унинг таърифини ҳам билиш зарур.

Амударё Урта Осиёнинг энг йирик дарёси бўлиб, узунлиги 2336 километрга тенг. Амударёнинг ирмоқлари беш минг километр баландликда — абадий қор ва музликлар билан қопланган Помир ва Ҳиндиқуш тоғларидадир. Дарёнинг юқори қисми тоғлар орасида бўлиб, урта ва пастки қисми кенг саҳро ичидан оқиб ўтади. Унинг энг юқори оқими бешта асосий ирмоқдан — Вохондарё, Помирдарё, Гунт, Ванч ва Вартонг дарёларидан иборат бўлиб, Панж (бешта) номи билан аталади. Амударё Вахш ирмоғи қўшилган жойдан бошлаб ўз номи билан (Амударё) юрилади. Бу ирмоқларнинг баланд тоғ қоялари орасидан оқиб, ҳар километр масофада беш метр пастга тушиши сабабли Амударё жуда тез ва даҳшат билан оқади ҳамда ўз тўлқинлари билан жуда кўп миқдорда серунум минерал жинсларни лойқа ҳолда оқизиб келади. Амударё 1036 километр масофада чексиз жазирама Қорақум ва Қизилқум саҳролари орасидан оқиб ўтиб, Орол денгизига келиб қуяр эди. Ана шу масофада унга ҳеч қандай ирмоқ келиб қўшилмайди. Оролга тахминан 150 км қолганда — Нукус шаҳрига яқин жойдан Амударёнинг кўп тармоқли ҳавзаси бошланади. Ана шу жойлар илгари қалин қамишзор ва туқайзорлардан иборат бўлган.

Дарё оқими ҳар йили 200 миллион тонна (1,2 куб км) лойқа олиб келтирган. Унинг лойқалиги машҳур Нил дарёсига қараганда икки ҳисса, ёзги тошқин давларида эса уч ҳисса ошиқ ва анча серунум. Баъзан Амударё бир йил ичида теварақдаги текисликларда 20 сантиметргача қалинликда қуйқа туплаган. Қуйқа Амунинг табиий оқимининг ўзгартириб туриши бир неча километрларга ёйилган табиий тошлар орасида кучиб юришига сабаб бўлиб келган. Бу эса унинг ўзига хос хусусиятидир.

Амударё сувлари йилига бир неча марта тошади. Бу тошқинлар экинларнинг сувга муҳтож бўлган даврига тўғри келгани сабабли маҳаллий деҳқонлар кўп асрлик тажрибага асосланиб тошқинлар календарини тузганлар. Шунинг учун Хоразмда дарё тошқинининг қачон бошланишини биладиган ва дарё оқимининг қай тарзда

ўзгаришини айтиб берадиган махсус кишилар ҳам бўлган. Уларнинг календарига тўрт тошқин кўрсатилади, "кўк қамиш тошуви" дейилувчи биринчи тошқин март ойининг охирларида, яъни кўлларда қамиш эндигина ўсиб чиққан пайтларда бошланади. Қамишнинг тез ёки секин ўсишига қараб хоразмликлар тошқиннинг ўз вақтида бўлишини ёки кечикишини аниқлай билганлар. Апрель ойининг ўрталарида оқ балиқлар Орол денгизидан Амударёнинг юқори оқимига ўта бошлайди, шунга қараб иккинчи тошқин белгиланади. Бунга "оқ балиқ тошуви" дейилади, "юлдуз тошуви" — учинчи тошқин май ойининг урталарига тўғри келади. Деҳқонлар бу тошқинни Ҳулкар юлдузлар туркумининг кўриниш вақти билан белгилайдилар. Тўртинчи тошқин — "қирқ чилғов тошуви" (ёзги чилла) июннинг иккинчи ярмида бошланиб, қирқ кунча давом этади. Бу тошқин тўғрисида Беруний ҳам ёзган эди.

Тошқин даврида дарё сувининг анча қисми деҳқончиликка кетади. Бутун Амударё сувининг 25 фоизи халқ хўжалигига сарф бўлади (шундан 18 фоизи фақат сўғоришга кетади). Бу эса Европадаги энг катта дарёлардан бири бўлган Днепрнинг умумий сув ҳажмидан ҳам кўп. Амударёнинг деҳқончиликка кетадиган сувининг кўп қисми Хоразм воҳасида сарф бўлади.

Ҳаётбахш бу дарё жуда қизиқ ва бой тарихга эга бўлиб афсона ва эртакларда, ашула ва достонларда қуйланиб келади. Аму деган ном нисбатан яқин даврларда пайдо бўлган. Бу ном, профессор Я. Ғ. Ғуломовнинг айтишича, Хуросон ва Мовароуннаҳр ўртасида асосий ва энг кўп ўтиш жойи бўлмиш Амуя (Чоржўй) шаҳри билан боғлиқдир. Қадимги юнон муаллифлари Амударёни "Окс" ёки "Оксус", араб ёзувчилари эса "Жайхун", деб атайдилар. Амударё дастлаб эра миздан аввалги V асрда яшаган атоқли тарихчи Геродот асарларида тилга олинади. У Эрон шоҳи Кирнинг юришлари ҳақида гапириб, Амударёнинг бир ўзани Каспий денгизига қуйилади, деб ёзган эди. Иккинчи юнон тарихчиси ва географи Страбон Амуни кемалар сузадиган катта дарё деб таърифлаб, у орқали ҳинд товарлари Каспий (Гиркон) денгизигача олиб келинади, деб маълумот беради. Эра мизнинг II асрида яшаган Птоломей эса Амударё билан Сирдарёнинг оқиш йўналишларини кўрсатиб берган эди. Фақат IV асрга келиб тарихчи Аммион Марцеллин Ўрта Осиёнинг мазкур икки буюк дарёсининг Орол денгизига қуйилганини анча аниқ ёзиб қолдирган. Ўрта асрларга оид манбаларда, араб ва форс тилларида ёзилган асарларида Амударёнинг қуйи оқими,

унинг айрим узанлари. дарё буйида жойлашган аҳоли яшайдиган баъзи жойлар тўғрисида ҳар хил маълумотлар мавжуд.

Амударё Ўрта Осиёнинг бошқа катта дарёлари каби учламчи даврнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган. Бу Помир, Олой ва Тяньшан тоғлари кўтарила бошлаган бир давр бўлиб, бутун Ўрта Осиё текисликларини қоплаган денгиз ғарбга томон чекина бошлаган. Денгиз чекинганидан кейин очилиб қолган ерлар эса қадимги дарёларнинг тартибсиз оқиш майдонига айланади. Шундай дарёлардан энг каттаси қадимги Аму уша даврдан то тўртламчи давр ўрталаригача Қорақум саҳроси орқали қадимги Хазар ҳавзаси (ҳозирги Каспий денгизи)га қуйилган. Кейин ер қатламида бўлиб турган тектоник ҳаракатлар натижасида ва дарёнинг кучли оқишида пайдо бўлган қалин қумлоқлар Амударё йулини ўзгартади. Қадимги Аму Ўрта Осиё текисликларининг пайсайган томонига, яъни шимолга — ҳозирги Хоразм воҳаси томонга ёйилиб оқа бошлайди.

Дарёнинг катта узанларидан бири ер қатлами ўзгариши натижасида пайдо бўлган чуқурлик — Сариқамиш кўлига қуйилган, иккинчиси Оқча дарё орқали шимолга, учинчиси, эса Орол чуқурлигига оқиб янги кўл ташкил қила бошлаган. Сариқамиш кўлининг чуқурлиги 110 метр бўлиб, 11 минг квадрат метрдан кўпроқ майдонни эгаллаган, Амударёнинг асосий узани Сариқамишга қуйилиб, ундан Ўзбой орқали яна қадимги Каспийга оққан. Бу даврда Каспий денгизининг суви ҳозиргига нисбатан 70-80 м баланд бўлган. Тўртламчи даврнинг бошларида Сирдарё ҳам Қизилқум саҳроларини ташлаб шимолга — Орол бўйларига қараб оқа бошлайди. Қорақум ва Қизилқум саҳроларининг шимолида учрайдиган ва ҳозиргача сақланиб келган кўҳна узанларнинг юзлаб километр узунлидаги излари қадимги Аму ва Сирдарёнинг дайдиб жуда кўп тармоқлар пайдо қилганлигидан далолат беради. То тўртламчи даврнинг ўрталаригача Амунинг асосий тармоғи Кўҳнадарё ва Довдан бўлган. Чунки Амударё сувининг кўп қисми Сариқамишга оққан, кейин Ўзбой орқали Каспийга оққан. Ўзбой қирғоқларида, Сариқамиш чуқурлигининг жанубий ва шарқий бўйларида, Кўҳна ва Оқча дарёларининг ҳавзасида топилган жуда кўп неолит даврига оид ибтидоий маконлар ҳам тўртламчи даврнинг биринчи ярмида бу ерда сув сероб бўлганлигидан дарак беради. Бу даврда ҳали Орол чуқурлиги тўлмаган ва у ҳозирги шаклига келмаган эди, бошқача килиб айтганда, Орол денгизи бўлмаган.

Туртламчи даврнинг ўрталарида Хоразмнинг палеогеографик тузилишида анча ўзгаришлар бўй беради. Тектоник ҳаракатларнинг давом қилиши натижасида Орол бўйлари пасайиб Амударё шимолга қараб Оқчадарё орқали оқа бошлайди. Амунинг асосий суви бошқа томонга оқа бошлагани туфайли Сариқамиш чуқурлигидаги сув анча камаяди. Бинобарин, Узбойда эндиликда сув илгаригидай доимий бўлмасдан аҳён-аҳёнда оқиб турган.

Шундай қилиб, ибтидоий хоразмликлар бронза даврида, яъни эрамиздан илгариги III—II минг йилликларда аста-секин шимолга — Оқчадарё бўйларига кўча бошлайдилар. Бу даврда иқлим ҳам анча ўзгариб қурғоқчилик ортади. Энди деҳқончиликка ўтган хоразмликлар сунъий суғориш усуллари аста-секин ўзлаштира бошлайдилар. Бронза даврида Сирдарё ҳавзаси ҳозирги шаклга кела бошлайди. Аммо ундан иккита катта ўзан — Қувондарё ва Жанадарё оқиб чиқиб, Амударё билан Сирдарё ўртасидаги кенг ҳудудда ибтидоий маконларнинг пайдо бўлишига имкон тугдиради.

Тахминан биринчи минг йилликнинг бошларида Амударё асосан ҳозирги ҳавзасини ташкил қилиб, сувнинг куп қисмини Орол чуқурлигига қуя бошлайди. Орол чуқурлиги ҳам ўша даврдаёқ 1950-йиллардаги қиёфага кира бошлайди. Демак, Оролни бутун дунёдаги энг ёш денгиз дейиш мумкин.

Амударёнинг Кўҳнадарё (Дарёлик), Довдан каби ўзанларида эрамиздан илгариги биринчи минг йилликнинг иккинчи ярмида сув бўлмаганлигига бу ерда учрайдиган Қангақалъа, Кўзалиқир, Кўҳнавоз каби антик давр ёдгорликлари далил бўла олади. Аммо Амударёнинг бу ўзанларидаги сув Сариқамишгача етиб бормай, сунъий суғориш иншоотлари орқали деҳқончиликка сарф қилинган.

Бу даврда Сирдарёнинг суви асосан Жанадарё ва Қувондарё ўзанлари орқали оқиб, катта-кичик ариқлар орқали Жетиосор, Чирикработ, Оққир, Бобишмулла каби қалъаларнинг аҳолисини таъмин қилиб турган. С. П. Толстовнинг айтишича, бу ерда массагетларнинг тохар ва апасиак қабилалари яшаган. Амударё ва Сирдарёнинг антик давр ўзанларидан чиқарилган сунъий кўҳна канал ва ариқларнинг чексиз излари ҳозиргача сақланиб келган.

Антик давр суғориш тармоқлари ғарбда Сариқамиш ҳавзасида, шимолда Сирдарёнинг қуйи оқими ва шарқда Амударёнинг жанубий Оқчадарё ҳавзаси оралигидаги кенг

территорияда анча ривожланган. Бу йирик суғориш шохобчалари атрофида жойлашган сон-саноқсиз харобалар, тўғри бурчакли дала уватлари ўша даврда сунъий суғоришнинг нақадар ривожланганлигини кўрсатади.

Қадимги каналлар катта ва узун бўлган. Уларнинг рош (ариқ қазишдан чиққан тупроқ уюми) оралиги 30—40 метргача етган бўлиб, одатда дарёнинг қадимги узани бўйлаб бир неча ўнлаб километргача чўзилган. Бу даврда оид энг йирик дабдабали сув иншооти Хоразмда Қалъалиқир ва Кузалиқир харобалари ўрталарида жойлашган. Унинг умумий кенглиги 70 метр, икки рош оралиги 40 метрга етган. Довдан ва Қангадарё узанлари бўйлаб қурилган ўша замондаги каналлар ҳам йирик иншоотлардан ҳисобланади.

Ниҳоятда кенг ҳудудни — бутун Ўрта Осиё ва қисман қўшни ерларни ўз ичига олган Кангюй-Кушон империяси даврида (эрамиздан аввалги IV ва эрамизнинг II асрлари) ирригация хўжалиги анча такомиллашади. Бу даврда фақат Амударё ва Сирдарёнинг пастки оқимидагина қадимги суғориладиган ерларда сунъий суғоришга асосланиб деҳқончилик қилинган майдоннинг умумий ҳажми 3,5—3,8 миллион гектарга етган. Шундай катта ҳудудда тахминан 1,7 миллион гектар майдон интенсив суғорилган. қолган ерларда бетайин дарё узанларининг сувларидан фойдаланилганлиги туфайли вақти-вақти билангина деҳқончилик қилинган. Антик давр ичида ҳозирги Амударё воҳасини эътиборга олганда суғорилган ерларнинг умумий ҳажми 4,5 миллион гектарга яқин бўлиб, купроқ қисми (2,5—2,8 млн. гектари) Сирдарёнинг пастки оқимида жойлашганлиги сўнгги йилларда утказилган тадқиқотлар асосида аниқланди. Демак, қадимги суғорилган ерлар ҳозирги суғориш иншоотлари таъмин қилаётган ҳудудга нисбатан узаннинг мураккаблиги билан фарқ қилган. Эндиликда мазкур иншоотлар анча чуқур ва кўп тармоқли бўла бошлайди.

Антик даврда суғоришга асосланган деҳқончиликнинг таракқий қилганлигини жуда кўп археологик топилмалар тасдиқлайди. Қазишмалардан топилган ғалла уруғлари, мева данаклари ва бошқа ўсимликларнинг қолдиқлари ўша даврларда ғаллачилик (арпа, бугдой), боғдорчилик ва полизчилик (ўрик, шафтоли, олхўри, узум, қовун) бўлганлиги ва баъзи техник экинлар (пахта, кунжут) экилганлигидан далолат беради.

Ўрта асрларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш усуллари ва ирригация яна ҳам такомиллашади. Шунинг ҳам қайд қилиш лозимки, V—VI асрларда қўлдорлик тузуми емирилиши, феодал тузумининг барпо бўлиши туфайли рўй берган иқтисодий-иқтисодий кризис натижасида суғориш майдонлари камаюди. Аммо феодал тарқоқлик туғадан Қорахонийлар даврида (X—XI аср) ва кейин бутун Ўрта Осиёни бирлаштирган Буюк Хоразмшоҳлар даврида (XII—XIII асрнинг боши) суғориш иншоотлари яна қайтадан тикланиб, гуркираб тараққий этади. Бу даврдаги суғориш иншоотлари маълум даражада ҳозирги системага ўхшаб кетади. Магистрал каналлар тор, аммо чуқур, суғориш тармоқлари анча мураккаб бўлган. IX—X асрларда сувни чиғир билан (юқорига) чиқариш техникаси қўлланилган.

Ўрта асрларда қишлоқ хўжалик экинларининг турлари антик даврга нисбатан кўп бўлган. Суғоришга асосланган деҳқончилик ерларида дон экинларидан ташқари ҳар хил мева-лар — ўрик, шафтоли, узум, олхўри, нок, полиз экинлари — қовун, тарвуз, қовоқ, бодринг, сабзи, пиёз, мош, пахта ва кунжут сингари экинларнинг экилиши суғориш ишлари бирмунча такомиллашганлигидан дарак беради. Шундай бўлса-да, экинзорларнинг умумий майдони анча камайган. Масалан, ирригациянинг энг тараққий қилган даври — XII—XIV асрларда Амударё ва Сирдарё қуйи оқимидаги суғорилган ерларнинг умумий майдони — антик даврда сув билан таъмин этилган ҳудуднинг учдан икки қисмига туғри келади.

Амударё ҳозирги ҳавзасига тушгандан кейин ҳам бир қанча марта ўз оқимини ўзгартирган. У вақти-вақти билан қафасга тушган шердек ўзини ё унгла, ё сулга урар. Кучли оқими билан қирғоқларни бузар, суғориш иншоотларини ва деҳқончиликни бир ердан иккинчи ерга кучиришга мажбур қилар эди.

XVI асрнинг охирига келиб Кўҳнадарёда сув бутунлай тўхтаб, Сарикамиш кули қуриб, унинг урнига чул-биебон ва шўр ерлар пайдо бўлади. Кўҳнадарё бўйидаги ажойиб урта аср воқеаси ва шу даврга оид Вазир каби кўп қалъалар сув камлигидан харобага айланган.

Халқнинг утмишда яратган "Отанг мироб бўлса-да, еринг сувнинг бошида бўлсин", деган мақоли ниҳоятда чуқур маънога эга. Асрлар давомида эзилиб, сувга ташна бўлиб келган меҳнаткаш деҳқонлар асосан йирик феодаллар эгаллаган серсув, серунум ерлардан маҳрум эдилар. Сувга яқин жойлашган ерларга эга бўлиш ҳар бир деҳқон-

нинг орзу-умиди эди. Мазкур мақол ҳам халқнинг ана шу кўп асрлик мақсадларини ифодалайди.

Кўп йиллар давомида тўпланган бой тажриба маҳаллий аҳолининг мураккаб сув хўжалиги техникасини яратиш ва уни жорий қилиш борасида муайян кўникма ҳосил этиш имконини берди. Ўрта Осиёнинг ҳар бир қишлоғидаги ирригация иншооти қон айланиш системасига тамомилан ўхшаб кетади. Турмушда сув ниҳоятда эҳтиёт қилинган. Қаерда сув бўлса, уша ерда нур, бойлик бўлади, ер ҳайдалиб, боғ-роғлар яратилади.

Магистрал каналларга ва улардан майда ариқларга дарёдан сув чиқариш жуда оддий тўғонлар қуриш йули билан амалга оширилган. Устига шох-шабба ва тош ташланган сепоя, дарёнинг секин оқадиган жойларига тош уйиш, қорабура (шоҳ-шабба, ўт-улан ичига тош ўраб, юмалоғлаб) ташлаш ва шу кабилар билан тўғон қуриб дарёдан каналларга сув чиқариш энг кўп қўлланилган усуллардир. Магистрал каналларнинг бош қисмларида бир оз мураккаб ирригацион иншоотлар қуриларди. Масалан, магистрал каналларнинг бош қисми вард, қорабура билан тўсилган. Қорабура йўғонлиги бир неча метр, узунлиги эса бир неча ўн метр қилиб тайёрланади.

Хоразмда каналлар ва ариқлар ҳар йили кузда ана шу йўсинда тўсилиб тозаланган. Асосий каналлар тозаланиб бўлингач, тўғонлар яна очиб юборилар эди. Полвонёп каби йирик каналларни тўсиш учун беш-олтиталаб қорабура ташланарди.

Қорабуралар сув камайиб боришига қараб бирин-кетин олинарди. Амударё Хоразмдаги маданий ерлардан баланд-роқда оқади, шунинг учун дарё суви илгарилари сўғориш системаларини барбод қилиш, теварак-атрофдаги экинзор ва аҳоли яшайдиган жойларни босиб кетиш хавфини туғдириб турган. Амударё кўклам, ёз пайтларида айниқса даҳшатли. Шунинг учун унинг қирғоғида кутарма (қочи) олинади. Хоразм аҳолиси шу қадар эҳтиёт чораларини кўришига қарамай, дарёнинг бир меёрда оқмаганлигидан ҳамиша хавфсирар эди.

Хоразмнинг энг катта сунъий иншоотларидан бири Полвонёпни Аму емиришга уринар ва воҳа сув босиш хавфида қоларди. Буни мустаҳкамлаш учун меҳнаткаш халқ неча кунлаб тер тўкарди. Ваҳимага тушган халойиқ Полвонёпнинг дарёдан чиққан жойи — Тошсоқага аравада, от-эшакда, яёв юриб Хоразмнинг ҳар ёғидан тўпланар эди. Ҳамманинг оғзида ваҳимали сўз — "дейиш". Бу сўз билан

хоразмликларни даҳшатга солувчи дарёнинг энг хавфли емирувчи оқими аталган. "Дейиш" қанча шаҳар ва қишлоқлар, боғу бўстон ва экинзорларнинг бошига етган. Амунинг даҳшатли оқими бундан минг йил муқаддам қадимги Хоразмдаги Кат шаҳрини олиб кетган бўлса, минг йилдан кейин Тўрткул шаҳрини узининг кучли оқими остида қолдирди.

Амударёнинг даҳшатли ва инжиқ характери халқ оғзаки ижодида ҳам турли ривоят ва афсоналарни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Ҳозиргача хавф туғдириб турган дейиш билан боғлиқ афсоналардан бири ёвуз руҳлар ҳақидаги ривоят кенг тарқалган. Аранглар номли бу ёвуз руҳлар Амударёнинг чуқурлигида яшаб унинг оқимини бошқариб турар эмиш. Улар истаганича дарё оқимини ўзгартирар, дейиш ҳосил қилиб қирғоқларни емирар, кемаларни ҳалокатга учратиб, сув тошқинлари келтириб, шаҳар ва қишлоқларни барбод қилар экан. Одамга қарши ёвуз куч ҳисобланган аранглар доимо ғолиб бўлавермаган, инсон ақл-идроки олдида ожизлик ҳам қилган.

Хоразмнинг қадимий каналларидан Ғазибод туғрисида қуйидаги афсона ҳам ёвуз аранглар билан боғлиқ. Унда бундай ҳикоя қилинади: Бир вақтлар Амударё шундай тошиб кетганки. Ғазибод каналининг соҳилларини емириб экинзорлар-у қишлоқларни сув боса бошлаган. Бу ҳолат гўё аранглар ғазабланиб одамларга уруш эълон қилганлигининг оқибатида рўй берган. Халойиқ ваҳимага тушиб нима қилишини билмаган. Шундай оғир вазиятни сезган тақводор бир эшон канал томон тоғдан тушиб келиб қулида қиличи билан аста-секин сувга кириб ғойиб бўлган. Даҳшатли тўлқинлар гирдобиде эшон йуқолиб кетгандан сунг одамлар нима булар экан деб кутгач, канал суви тинчиб, осойишта оқа бошлаган. Аммо сув юзи бирданига қизил қонга бўялган ва сувга қалқиб қонга беланган эшоннинг жасади юзага чиққан. Демак, эшон билан аранглар уруши оқибатнда канал суви тинчиган. Шундан кейин бу сув иншоотларини қаҳрамонликда (ғози) ҳалок бўлган эшон хотирасига Ғазибод деб ном берилган. Бундай ривоятлар асосида турли иримлар пайдо бўлган. Амударёда сузиб юрган кемаларнинг бурни қисмига афсонавий образлар урнатилган, ҳар хил худойилар утказилган.

Меҳнаткаш халқ асрлар давомида ўз улкасини сув балосидан сақлаш учун дарё бўйлаб юзлаб километр тупроқдан қочи кутарар. Полвонёп воҳасини қутқариб қолиш учун дуолар ўқиб, қурбонликка мол сўярдилар. Бундай

анъаналар сув етишмаган пайтларда ҳам ўтказилган. Сув етишмаслигидан қутилиш учун ҳар хил анъаналардан ташқари қўшимча мажбурий қозу (ариқ чопиш) ўтказилган. Бу тадбир асрлар давомида ҳар бир деҳқон учун одат бўлиб қолган. Ун икки кунлик мажбурий қозу меҳнаткаш халқнинг аҳволига жуда ёмон таъсир қилар эди. Шундай мажбурий меҳнат натижасида кўп деҳқонларнинг хўжалиги қаровсиз қолар, деҳқон эса қашшоқлик ва тушкунликка учрарди.

Янги ариқ ўтказиш ва дарё қирғоқларига қочи қуриш, ариқ бошларини тозалаш ва туғон босиш каби кўп хил тадбирлар давлат томонидан ҳар бир хоразмлик учун мажбурий хизмат бўлиб, унга ҳеч ким ҳақ ва овқат бермас эди. Қазиси ишлари устида турган соҳибкорларни боқиш учун "капча пули" солиғини ҳам тулаганлар. Унинг устига хилма-хил жарималар, арзимайдиган гуноҳ учун ваҳшийларча азоблаш ва дорга осиш оддий бир воқеа бўлиб қолганди. Катта қозу устида энг олий мансабдаги соҳибкорлар туриб, хоннинг бевосита иштироки билан ўтказилган. Катта қозу асосан Полвонёп, Ғазибод, Шовот каби йирик каналларда ўтказилган.

Хоразм деҳқончилиги учун бу огир қозу ишларидан ташқари яна қўшимча меҳнат — сувни сунъий йўл билан пастдан юқорига чиқариш ҳам бор эди. Бу усул Хоразмга хос бўлиб, Ўрта Осиёнинг бошқа районларига нисбатан маҳаллий деҳқончиликда яна ҳам мураккаброқ ва кўпроқ меҳнат ва маблағ сарфланишига олиб келади.

Амударё ва ундан чиқадиган ёп (канал)ларнинг сув сатҳи даладар сатҳидан анча паст бўлгани туфайли Хоразмда қадимдан сув чиқарадиган техника ишлатилади. Бу ердаги сув чиқаришнинг энг оддий усуллари "сапма", "дапма" ва "нова" деб аталади. Бу усуллар одам кучи билан ишланган жуда оддий асбоблар — курак, новадан иборат бўлган.

Миср ва Месопотамияда қадимдан маълум бўлган "соқия", Эрон ва Ҳиндистондаги "чарх" каби сув чиқариш воситаларига ўхшаш Хоразмда ҳам то сўнгги давргача энг содда усул "чиқир" номли механизм оддий ғилдирак ва унга бириктирилган махсус сопол идиш — дигирлар орқали чуқурликдан юқорига сув чиқарилган. Мазкур ғилдирак горизонтал ўққа иккита тишли ғилдирак билан бирлаштирилган ва туя, от ёки сув кучи билан ҳаракатга келтирилган.

Чиқирлар маҳаллий ёғочсоз усталар томонидан тайёрланарди. Чиқирнинг барча қисмлари 8—10 йилдан сунг алмаштирилиб янгиланган. Чиқирнинг тишлари мойланиб, вертикал ўқининг учига эса совун суртиб турилган.

Юқорида тасвирлаб ўтилган чиқирлардан ташқари магистрал каналларнинг бўйларига сув чиқир — чархпалак ҳам ўрнатилар эди. Чархпалак ёрдамида сув чиқаришдан факат Хоразмдагина эмас, балки Зарафшон ва Сурхондарё водийларида, шунингдек Тошкент воҳасида фойдаланилган. Аммо чиқирнинг классик ўлкаси Хоразм ҳисобланиб, у ерда яқин вақтларгача ҳам ишлатиб келинган.

Булардан ташқари, Хоразмда далага сув чиқаришда суғоришнинг яна ҳам (оддий) усули — қўл билан ҳаракатга келтириш усуллари: "сапма", "дапма", "нова" қўлланган. Бу оддий усуллар билан чиқир қиёсланса, шу нарса аён бўладики, чиқирнинг кашф этилиши ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлган. Чиқир ёрдамида суғориш қадимий суғориш иншоотларининг иш унумини оширган ва меҳнатни хийла осонлаштирган.

Б. М. Георгиевский ёзишича, Хоразм воҳасининг сатҳи инсоният пайдо бўлгандан кейинги давр ичида икки метрдан ортиқ кўтарилган. Асримизнинг 20-йилларининг бошларида Хоразм воҳасида 66 мингдан кўпроқ чиқир бўлган. Чиқирнинг ҳайвон кучи билан ҳаракатга келтирилиши туфайли маҳаллий деҳқонлар учун арава, ер ҳайдаш ишига керак бўлганидан ташқари яна қўшимча ҳайвон кучи зарур бўлганини кўз олдимизга келтириш қийин эмас.

Барча суғориш шохобчаларини ҳар йили албатта чопиб тозалаб туриш шарт бўлган. Бу ғоят мушкул ва машаққатли иш бўлиб, меҳнаткаш деҳқонларнинг тинкасини қуришар эди. Катта ариқларни чопиш ва дамбалар қуриш айниқса оғир эди. Бундай ишлар одатда, қиш ёки эрта кўкламда бажарилар, баъзи йиллар ариқлар бир неча бор тозаланар эди. Бунинг учун анча-мунча киши талаб қилинар эди. Масалан, Хива хонлигида ариқларни тозалаш учун 700 мингга яқин ишчи кучи сарф бўлган. Хоразмнинг йирик сув магистрал канали Полвонёпни тозалаш учун 12 кундан кўп вақт кетган.

Ҳар ўн таноб ер — бир сув ҳисобланиб, мана шу майдон ҳисобидан ариқ тозалашга бир ҳашарчи юборилар экан. Ўн танобдан камроқ ери бўлган хўжаликлар кичикроқ сув жамоаси — жабди тузишарди. Жамоа аъзолари ариқларни навбат билан тозалашарди. Ҳашарчилардан биттаси бошлиқ қилиб тайинланарди. Одатда бир қишлоқлик

ҳашарчилар йиғирма кишидан тузилган гуруҳларга бирлашиб, ораларида икки кишини ҳашарга бошлиқ қилиб сайлаб қўйишган. Бу икки киши иш вақтида ҳашарчиларга хизмат қилган. Керакли озиқ-овқат, қурол-яроғ, кўрпа-тушакни ҳар бир ҳашарчининг ўзи олиб келарди. Бундан ташқари, ҳашарчилар сувни идора қилиб турадиган маъмуриятга "капча пули" — солиқ ҳам тўлашар эди.

Суғориш шохобчаларидаги барча ишларни махсус маъмурият бошқарарди. Хонликларда суғориш ва катта ариқларни тозалаш ишларини назорат қилиш бирор тураёки амалдор зиммасига юкланарди. Аҳоли ичидан сайлаб қўйиладиган куп сонли мироблар ана шу назоратчиларга бўйсунар эди. Сув бериш тартиби ва қанча миқдорда берилишини мироблар белгिलाган. Тўғонларга қараб туриш учун махсус кишилар ёлланарди. Булар соқачи, яъни тўғончи деб аталган. Мироблар билан тўғончилар сони анча-мунчага етарди. Улар муайян маош олмай аҳолидан йиғиб олган маблағи билан тирикчилик қилар эдилар. Шунинг учун ҳам миробларнинг аҳволи анча танг бўлиб, баъзан амални суистеъмол қилишга сабаб бўларди, яъни мироб ким кўпроқ пул тўласа биринчи навбатда ўшанга сувни берарди. Бундан бечора камбағал ва майда деҳқонлар зарар кўрарди.

Хоразм воҳасида экинлар суғориладиган даврда сув танқис бўлганлигидан навбат билан фойдаланишга қатъий роя қилинар, чек ташланарди. Биринчи навбатда ариқнинг охиридаги ерга сув бериларди, кейин ариқ охиридан иккинчи участка суғориларди ва ҳакозо. Қуйи оқимидаги ерларни сув билан таъминлаш мақсадида дарёдан сув олувчи катта ариқларнинг ўрта оқимида тўғон қурилган. Бу тўғон мавсумда икки марта — майнинг иккинчи ярмида ва августнинг охирида олинарди. Ҳатто кичик ариқларда ҳам сув тартиб билан берилган.

Ҳар бир деҳқон ўз навбати зориқиб кутар ва уни ўтказиб юбормасликка ҳаракат қиларди. Сувдан фойдаланишда тартибни бузган кишига сув берилмай қаттиқ жазоланар, гуноҳкорга пул жаримаси тўлашга мажбур қилишарди ва ҳатто у қамоққа олинарди. Сув миқдори муайян тартибда ўлчанарди. "Бир сув" (мазкур ариқдан бир кеча-кундузда оқиб ўтган сув), "бир тегирмон" ёки "тош" (бир дўл донни тортишга кетадиган сув), "бир қўш" (бир қўш ҳукиз билан кун бўйи ҳайдалган ерни суғориш учун етадиган сув) ва "бир қулоқ" (ер суғоришда бир сувчи эплай оладиган сув) каби сув ўлчовлари кенг тарқалган эди.

Қарийб ҳамма ерда ортиқча ёки оқава сувлар дала озирига ташлаб қўйилар, бу кўпинча ерларни ботқоқлантириб, безгак ва бошқа касалликларнинг тарқалишига сабаб бўларди.

Хоразм деҳқонлари ерларнинг ботқоқланишига қарши кураш чораларни азалдан билишади. Улар ботқоқ ерларнинг сувини қочириш учун захкаш ёки зовурлар қазишган. Бироқ йирик-йирик захкашларни қазишга деҳқоннинг қурби етмас, қазилган захкашлар эса кутилган натижани бермас эди.

Деҳқонлар сувсизлик ёки сув босиш хавфидан ҳаммиша ташвиш тортар эдилар. Бу ташвиш деҳқонлар орасида ибтидоий тасаввурларга боғлиқ бўлган урф-одатларни келтириб чиқарарди. Катта ариқ, бош иншоот ёки дамба уриб кетгудек бўлса, теварак-атрофдаги аҳоли буни хавф-хатар деб билиб, турли-туман диний маросимлар ўтказган ва қурбонлик қилган. Борди-ю сув уриб кетган жойни бутун кучни сафарбар этиб ҳам боғлаб бўлмаса, у ҳолда энг сунгги чорани куришган: туғон остига Турғун, Турсун ёки Тўхта исмли бирон кишини тутиб келиб тириклай кўмиб юборишган.

Хоразмнинг кўпчилик ҳукмдорлари узоқ ўтмишдан бери сувнинг аҳамиятини яхши тушуниб, суғориш системасини бошқаришни ўзининг асосий вазифаларидан бири деб билганлар. Аммо улар суғориш билан боғлиқ бўлган ишларда халқ меҳнатидан ўз шахсий манфаатлари учун кўпроқ фойдаланганлар. Демак, сув халқни эзишда қўшимча восита ролини ўйнаган.

Иккинчи томондан сувнинг аҳамиятига яхши тушуна олмаган, унга старли даражада эътибор қилмаган давлат арбоблари юртнинг харобаликка айланишига сабабчи бўлганлар.

Баъзан гуллаб ётган кўп ўлкаларни чулу биёбонга айланишига табиат кучларигина эмас, шунингдек, ижтимоий шароит ҳам сабабчи бўлган. Хоразм тарихидаги жуда кўп саҳифалар Амударё оқимининг табиат қонунлари асосидагина ўзгариб қолмай, юқорида қайд қилганимиздек, кишининг ёвуз иродаси ёки одамларнинг суғориш қонунларини билмай юргизган нотўғри фаолияти ва айрим тарихий ижтимоий омиллар туфайли содир бўлган ўзгаришлар рўй бериб турганини кўрсатади.

Ғарб олимлари курсатганларидек қадимги гузал шаҳар ва қишлоқларнинг вайроналикка айланишига "Ўрта Осиёнинг қўрғоқланиб қолганлиги" ёки "дарё оқимининг

ўзгариши" каби табиат ҳодисалари эмас, балки бир тузум ўрнига иккинчи тузумнинг келиши, доимий тўқнашувлар, тож-тахт талашувлари ва ўзаро урушлар, қўшни қабилаларнинг бир-бирига тўхтовсиз ҳужумлари каби ижтимоий омиллар сабаб бўлган.

ИБТИДОЙ МАКОНЛАР ВА ИЛК АЖДОДЛАР ҲАЁТИ

Амударёнинг унг қирғоғидаги Султон Увайс тоғларининг шарқий этагида Жонбосқалъа баландликлари жойлашган. Бу баландликлардан жануб ва шарққа қарар экансиз, кўз олдингизда ажойиб бир манзара очилади. Чексиз кўчма қум уюмлари орасида онда-сонда қад кўтарган катта-кичик қалъаларнинг харобалари, жуда ҳам узоқларга чўзилиб кетган сув иншоотларининг тугалмас излари, офтобда ярқираб ётган тақир ерлар қадимги Оқчадарё воҳаси бир замонлар инсон меҳнати билан гуллаб-яшнаганлигидан дарак беради. Агар қадимги дарё ўзанлари бўйлаб бир неча километр йўл юрсангиз қумликлар орасидаги тақир ерларда ғалати қилиб ишланган чақмоқтош булақларини, айрим жойларда эса ўчоқ ўринлари ва ҳайвон суякларининг қолдиқларини учратишингиз мумкин. Юзаки қараганда бу нарса ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Аммо мутахассислар учун қум уюмлари орасида топилган чақмоқтош булақлари жуда ҳам катта янгилик ҳисобланади. Улар кенг Оқчадарё воҳасида топилган нарсаларни текшириб, бу ерда ибтидоий макон қолдиқлари мавжуд эканлигини кўрсатиб бердилар.

Одатга биноан археологларимиз кашф этган бу маконлар топилган жойнинг номи билан тарих фанида "калтаминор маданияти" деб аталган. Калтаминор маданиятининг ёдгорликлари неолит ва энеолит, яъни эрамыздан аввалги IV ва III мингламчи йилларга оид бўлиб, жуда кенг ҳудудда тарқалган. Бу маданият тош қуруллари шакллари-нинг бирлиги, сопол идишларга берилган нақшларнинг ўзаро ўхшашлиги билан ажралиб туради.

Калтаминор маданияти ёдгорликлари Ғарбий Қозоғистоннинг кўп қисмида, Сирдарёнинг пастки оқимида, Орол бўйларининг шимоли-шарқ қисмида, Амударёнинг ўрта ва пастки оқимида, Ўзбой ва Сарикамиш бўйларида, Марказий ва Шимолий Қизилқумда ва Қорақумнинг кўп қисмида учрайди. С. П. Толстовнинг бу

ёдгорликларни текшириш асосида яратган айрим асарлари — Ўрта Осиё ибтидоий археологиясига қўшган жуда катта ҳисса ҳисобланади. Чунки, унинг бу соҳадаги кўп ишлари Ўрта Осиё, Қозоғистон ва ҳатто қўшни мамлакатларнинг неолитик ёдгорликларини текширишда тўртки бўлиб ҳисобланади.

Сўнгги вақтларда қилинган неолит даврига оид кашфиётлар калтаминор маданиятини ҳам территориял, ҳам хронологик жиҳатдан анча кенг тарқалганлигини кўрсатади. Бинобарин, бу ажойиб маданият устида батафсил тўхтаб ўтиш зарурдир.

Калтаминорликлар яшаган даврда Хоразмнинг иқлими ибтидоий ҳаёт кечирувчи кишилар учун қўлай бўлган. Амударё ва Сирдарё эса кўчиш натижасида кўп кўл ва ботқоқликлар, катта-кичик ўзанлар ташкил қилган эди. Сувга сероб бўлган Оқчадарё воҳасини профессор С. П. Толстов "Ўрта Осиё Венецияси" деб атади. Бадиқчилик ва овчилик билан тирикчилик қилган калтаминорликлар ўзларининг оддий маконларини шу сон-сановқисиз кўл ва ботқоқ бўйларида тиклаган. Қадимги грек ёзувчиси Страбоннинг бу ерда яшовчи қабилаларни "Ботқоқлик ва орол массагетлари" деб аташи ҳам бежиз эмас. Кўлга бой бу ўлка Зардуштнинг муқаддас китоби Авестода "Вурукарта денгизи", яъни "Қирғоқсиз денгиз" номи билан машҳур. Ҳақиқатан ҳам сўнгги неолит даврида аҳолиси зич Хоразм ўзаро ўзанлар билан боғланган жуда кўп сув ҳавзаларига эга бўлиб, уни "Буюк кўллар ўлкаси", деб аташ мумкин.

Калтаминор маданияти икки даврга бўлинади. Илк калтаминор маданиятига Жонбос-4, Кунак-1, Кугинак-22, 195, 198, Болазшим-9 деб номланган ибтидоий маконлар киради. Бу маконларда топилган сопол идишлар маҳаллий соғтупроқдан бир оз йирик қум ва туйилган чиганоқ аралашмасидан ясалган. Шакл жиҳатдан улар хилма-хил бўлиб, кўпинча кўзага, чуқур ва кенг косага ёхуд катта чумичга ўхшаб кетади. Идишларнинг деярли ҳаммасига нақш берилган. Берилган нақшлар жуда оддий бошоқ, синиқ чизиқ, юқоридан пастга ва горизонтал утказилган тўғри чизиқлар ва айрим геометрик шакллардан иборат бўлган. Нақшларнинг айрим шакллари фақат калтаминор маданиятига хос бўлиб, қисман Ўрта Осиёнинг жанубидаги илк деҳқончилик (Жайхун) маданияти, Бухоро воҳасининг катта ва кичик Туз конида, шунингдек шимолда пастки Обь дарёси атрофидаги маконларда

топилган баъзи сопол идишларнинг нақшларига ўхшаб кетади.

Илк калтаминорликларнинг иш қуроллари чақмоқтош, кварцит каби тошларнинг ҳар хил турларидан ясалган. Бу тош қуролларининг асосий хусусияти — анча архаик типда бўлганлигидир. Аммо бундай ҳолат калтаминорликлар тошни ишлашда орқада қолган, деган фикрни туғдирмаслиги керак. Чунки илк калтаминорликлар тошни ишлашда деярли бутун неолитик усулларни билганлар. Улар тош ва суяк қуролини оддий парчалаш ёки синдириб олиш билан бирга, унга анча аниқ шакллар берувчи икки томонлама учиреиш усули, пармалаш ва силлиқлаш техникасини ҳам билганлар. Бунга мазкур маконларда топилган сон-саноқсиз икки томонлама ишланган япроқсимон ўқ-ёй учлари, бир томонлама ўткир пичоқсимон қуроллар, ҳар хил шаклдаги қирғич ва кескир асбоблар далил бўла олади. Калтаминор усталари катта кулранг қумтошлардан ёргучоқ ва қармоққа бойланадиган лангарчалар ҳам ясаганлар. Топилган нарсалар орасида турли хил зеб-зийнат сифатида ишлатилган чиғаноқлар диққатга сазовордир. Илк калтаминор даврига оид сопол идишлар ва тошдан ясалган асбоб-ускуналар бошқа бир қанча сўнгги неолит ёдгорликларидан қазиб олинган нарсаларга ўхшаб кетади.

Калтаминор маданиятининг сўнгги босқичини кўрсатувчи маконлар Оқчадарё ҳавзасини Жингалди ва Тожиқозган, Қизилқумнинг Лавлакони ва Бешбулоқ каби районларида, юқори Ўзбой ва Ғарбий Қозоғистоннинг айрим жойларида топиб текширилган. Бу маконларда топилган сопол идишлар ва тошдан ишланган асбоб-ускуналар илк калтаминорликларнинг анъаналарини сақлаб келганликларини кўрсатади. Аммо топилган кўп нарсалар ичида янгилик элементлари ва мукаммаллаштирилган қуроллар ҳам учрайди.

Янгиликлар асосан кулолчилик буюмларига солинган нақшларда кўпроқ сезилади. Мазкур маданият учун хос нақшлар юқоридан пастга, горизонтал ва қийшиқроқ ўтказилган тароқсимон чуқурчалар ва учбурчакка ўхшаш шакллардан иборат.

Сўнгги калтаминорликларнинг тош қуроллари ҳам ўз аждодларимизникига ўхшаб кетса-да, сон жиҳатидан кўп ва анча такомиллаштирилган. Ромбсимон ва учбурчакка ўхшаш ўқ ёй учлари кўп топилган. Бу маданият тошдан ясалган асбоб-ускуналар ичида кўпгина катта пичоқ, най-

зача (дротик) ва найза учлари учраши билан ажралиб туради. Найза учлари япроқ шаклга ўхшаш бўлиб, 7—10 сантиметр узунликдаги тош парчаларидан ясалган. Сўнгги калтаминорликларнинг пичоқлари ҳам тош парчаларидан ясалиб, ишлов берилган, айримларининг эса икки томони ҳам кескир бўлган. Пичоқларнинг узунлиги 8—10 см, ҳар томонлама йўниб олинган тош ўзаги (нуклеус) билан бир қаторда илк калтаминорликларникига ўхшаш ёруғчоқ, лангарча ва чиғаноқ безаклар ҳам учрайди. Айрим далиллар сўнгги калтаминор маданиятида мисни эритиш технологиясини, оддий металл буюмларни ясашни билганлигидан дарак беради. Бешбулоқ маконида топилган мис шлаклари, Иргиз маконида топилган турт қиррали мис бигиз бунга далил бўла олади.

Калтаминор маконларининг деярли ҳаммаси, юқорида қайд қилганимиздек, бир-биридан анча узоқдалигига қарамасдан, моддий-маданият шаклларининг бирлиги билан ажралиб туради. Шундай бўлса ҳам сўнгги калтаминорликлар маданиятида бирмунча ўзига хос хусусиятлар бўлган. Оқчадарё, Ўзбой ва Ғарбий Қозоғистон маданиятлари алоҳида ажралиб туради. Бу маконларнинг кўп қисми эрамыздан илгариги учинчи минг йилликнинг иккинчи ярми ва иккинчи минг йилликнинг бошлари билан саналади.

Бутун калтаминор маконларидан топилган суяк қолдиқлари калтаминорликлар балиқчилик ва овчилик билан шуғулланганлигини кўрсатади. Балиқ суякларининг кўп қисми (86 фоизи) сазан, чўртон ва лаққа балиқларникидир. Илк калтаминорликларнинг хужалигида асосий ролни балиқчилик ўйнагани туфайли, уларнинг маконлари ҳам балиққа бой сув манбаларига яқин — кўл ва дарё қирғоқларида бўлган. Суяк қолдиқлари балиқни санчқига ўхшаш қурол-қармоқ билан, топилган лангарчалар эса тўр билан тутилган деб фараз қилишга имкон беради. Калтаминорликлар чулда яшовчи жайрон каби сут эмизувчи ҳайвонларни ов қилганлар.

Сўнгги калтаминор маконларида ўқ-ёй ва найза учларининг, катта пичоқсимон қуролларининг ва йирик сут эмизувчи ҳайвон суякларининг кўп учраши — бу даврда калтаминорликлар хужалигида овчилик катта роль ўйнаганлигидан дарак беради. Айрим маконларда топилган сигир ва қўй суякларининг қолдиқлари эса калтаминор маданиятининг сўнгги босқичларида чорвачилик пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Калтаминорликларнинг ўтроқ ҳаёт кечирганликларини тасдиқлашда Жонбос-4 маконида топилган ибтидий кулба қолдиқлари катта аҳамиятга эга. Кулба конус шаклида бўлиб, катта ўқи 24 метрга, кичкина ўқи 17 метрга яқин, марказий устунларнинг баландлиги тахминан 8—10 метрча бўлиб, синчбоп ходалардан тикланган ва улар устига қамиш ёпилган. Жуфтлаштириб ўрнатилган устунлар устига қўйилган старопиллар бир-бирига жуда яқинлашиб маҳкам боғлаб қўйилган. Маълумки, бундай қурилиш усуллари Африка, Океания ва Америкада яшаган ибтидий халқлар архитектурасида ҳам кенг тарқалган эди. Томнинг четидаги куйиб кетган материал массасининг зичлиги — кулбанинг унча баланд бўлмаган деворга таяниб турганлигини кўрсатади. Икки қатор устунлар билан ўралган тор йўлак томнинг ўртасида доимо ёниб турадиган марказий ўчоққа олиб боради. Бу ўчоқнинг диаметри бир метрга яқин бўлиб, у ярим метрли куйган қизил қум қатлами остида, оппоқ зич қатламли кул ҳолида сақланиб қолган. Эшикнинг ўнг томонида, марказий ўчоқнинг орқасида эса овқат пишириш учун жуда кўп кичикроқ ўчоқлар бор. Кундалик турмуш буюмларининг кўпчилиги мана шу ўчоқлар атрофида топилган. Кираверишда чап томонда асосий тураржой бўлими бўлиб, унда ўчоқлар, асбоб-ускуна ва буюмлар деярли йўқ. Бу кулбада тахминан 100—120 киши она уруги тартибида яшаган. Кулбанинг катталиги ва унда кичкина-кичкина ўчоқларнинг борлиги — бу жамоанинг хўжалик жиҳатдан жуфт-жуфт оилаларга бўлина бошлаганини кўрсатади. Катта ўчоқда доимо муқаддас олов сақланиб турган ва бу ўчоқ, С. П. Толстов фикрича, шу кулбада яшовчи уруг жамоасининг диний маркази ҳисобланган. Жонбосқалъа харобалари яқинида топилган ҳамда шу даврга оид сополдан ясалган хотин ҳайкалчаси ҳам калтаминорликларнинг эътиқодлари тўғрисида фикр юритишга имкон беради.

Калтаминор маданиятига оид ёдгорликларнинг кенг территорияда тарқалишига қарамасдан, уларнинг моддий ва маънавий ўхшашлиги, этник ва тил жиҳатдан қандайдир бирлик борлигидан дарак беради. Иккинчидан, бу ҳолат калтаминорликларнинг қўшни мамлакатлар билан яқин муносабатда бўлганлигини кўрсатади. Калтаминор маконларида учрайдиган чиганоқларнинг айрим турлари бу муносабатларнинг бир учини Ҳинд океани қирғоқларига элтади.

Бинобарин. илк калтаминорликлар Ҳиндистондаги айрим қабилалар билан яқиндан алоқада бўлган. Маълумки, бу фикр илгаридан ҳам адабиётда мавжуд. Аммо калтаминор маконларида топилган кўп нарсалар бу маданиятни жанубий Туркманистондаги ва Яқин Шарқдаги, яъни Эрон ва Ироқдаги илк деҳқончилик неолити маконлари билан анча яқинлаштириб қўяди. Бу яқинлик мазкур маконларда топилган тош асбоб-ускуналарда, сопол идишларнинг шакллари ва уларга берилган нақшларда жуда ҳам аниқ сезилади.

Юқорида курсатилган иқтисодий ва маданий яқинликларни фақат оддий муносабат ёки бир маданиятнинг иккинчи маданиятга таъсири деб қараш мумкин эмас. Кейинги йилларда жанубий Туркманистонда ва Яқин Шарқда ўтказилган археологик текширишлар шуни курсатадики, сўнгги неолит даврига оид илк деҳқончилик маданияти — маҳаллий овчи ва термачи аҳолининг ўтроқ ҳолатга ва деҳқончиликка ўтиши натижасида пайдо бўлган. Маълумки, бу даврда ҳўжаликда рўй бераётган ўзгаришлар туфайли кўп овчи қабилаларнинг шимолга кўчиш ҳаракатлари бўлиб ўтади. Демак, тўртинчи минг йилликнинг охирида Орол бўйларига янги этник группалар кўчиб борган, деб фараз қилиш мумкин.

Сўнгги калтаминор маданиятининг намуналари Обь ва Кама дарёлари бўйларида учрайди, Уралда топилган неолит даври маконлари бир-бири билан жуда яқин муноса-

Қаъталиқир харобаларидан қазиб олинган калла суяклари асосида ясалган ибтидоий хоразмликларнинг ҳайкаллари

батда бўлганлигини кўрсатувчи далиллар кўп. Ҳатто айрим олимларнинг таъкидлашича, калтаминорликлар Обь, Урал бўйларидаги неолит маданияти шаклланишида ҳам иштирок қилганлар. С. П. Толстов, кейинчалик атоқли рус археологи С. В. Киселев ва бошқа тадқиқотчилар Ўрта Осиё неолитининг жанубий Сибирда топилган машҳур Афанасьев маданиятига қисман таъсир қилганлигини бир қанча марта таъкидлаганлар. Кўп далиллар калтаминор маданиятининг сўнгги, яъни энеолит (эрампиздан аввалги III—II минг йилликлар) даврида Ғарбий Қозоғистон билан муносабати бошқа ерларга нисбатан анча яхшиланганини кўрсатади.

Хоразм ибтидоий тарихининг кейинги давлари ҳам калтаминор маданиятининг бевосита давоми ҳисобланади. Бу бир маданият босқичидан иккинчисига ўтиш жараёни Хоразм иқлимининг ўзгариши билан белгиланади. Шамолнинг асосан шимолдан нам ҳавони олиб келиши туфайли илгариги қўроқчилик бир оз камаяди.

Бу даврда ҳужаликда бронза, яъни жез қўлланила бошланган. Лекин Ўрта Осиёда, шу жумладан Хоразмда дастлабки даврда мис унча қаттиқ ва мустаҳкам бўлмаганлиги туфайли тош қўроқларнинг ўрнини босолмаган. Бинобарин, мисдан фойдаланиш ишлаб чиқариш кучларининг тараққий этишида катта роль ўйнамаган. Шундай бўлса-да, ҳужаликда миснинг қўлланилиши ибтидоий хоразмликларга металлни ўзлаштириш ва унга зарур ишлов бериш йўлини очиб берди. Бронза ихтиро қилиниши бутун ўрта осийликларнинг ўзоқ ўтмиши тарихида муҳим бир босқич бўлиб, ибтидоий жамоа ҳужалиги, ижтимоий ва маданий ҳаётнинг ҳамма соҳаларини олға силжитишда катта аҳамиятга эга бўлди. Маълумки, бронза ишлов бериш ва ҳар хил асбоб-ускуна ҳамда қўроқ ясашга жуда қулай. У яна бошқа ажойиб хусусиятларга ҳам эга: мисга нисбатан анча паст ҳароратда эрийди, қирралари ўткир ва чиройли чиқади. Шунинг учун бронза тошни турмушдан аста-секин сиқиб чиқара бошлаган.

Бронза асри бошланиши билан ибтидоий кишиларнинг ҳужалик фаолияти ва ижтимоий тузумида тубдан ўзгаришлар юз бериб, маданият нисбатан юқори поғонага кўтарилади. Бу жараён бутун инсониятга хосдир. Бронза даврида илгари ҳужалик асосини ташкил қилган овчилик ва балиқчилик ўрнига анча самарали ҳисобланган чорвачилик биринчи ўринга кўтарила бошлайди. Деҳқончилик аста-секин ҳужаликнинг мустақил, муҳим тармоғига айла-

на бошлайди. Баъзи районларда, археологларнинг кўрсатишича, бу даврда арча дарахтидан ясалган омон билан ишлов бериш пайдо бўлган. Дастлабки омонлар етдан ясалганлиги туфайли бизларгача етиб келмаган.

Хўжаликнинг ривожланиши жамият тарихида энг муҳим ҳодисалардан бири ҳисобланган биринчи йирик ижтимоий тақсимога олиб келади. Айрим вилоятларда табиий шароитга қараб чорвачилик хўжаликнинг энг асосий, етакчи тармоғига айлана бошлаган. Чорвачилик учун зарур кенг яйловларнинг етишмаслиги бошқа районларда деҳқончиликни етакчи тармоққа айлантирган. Оқибатда икки йирик хўжалик соҳаси — деҳқончилик ва чорвачилик ҳамда уларга хос маданият шаклланади.

Мазкур жараёнда яна бир муҳим ўзгариш рўй беради. Ижтимоий меҳнат тақсимои натижасида аҳоли ўзини барча зарур буюмлар ва маҳсулот билан таъмин қила олмай қолади: кўчманчи чорвадорлар деҳқон меҳнати яратган маҳсулотга муҳтож бўлиб қолган ва, аксинча, чорвачилик маҳсулоти ўтроқ аҳоли учун зарур эди, бу ҳолат бир томондан кўчманчи чорвачиликка эга қабилалар, иккинчи томондан ўтроқ деҳқон аҳолиси орасида мол айирбошлашнинг пайдо бўлишига ва ривожланишига олиб келган.

Хўжаликнинг ривожланиши, овчиликдан ва уй ҳайвонларини урчитишдан чорвачиликка, оддий деҳқончиликдан омон асосида такомиллашган деҳқончиликка ўтиш ижтимоий тузумда ҳам катта ўзгаришларга олиб келди. Илгари эркак овчилик билан, аёл деҳқончилик ва таом тайёрлаш билан шуғулланган бўлса, эндиликда хўжаликнинг муҳим етакчи тармоғига айланган чорвачилик ёки деҳқончилик эркакларнинг асосий машғулотига айланади, аёллар эса фақат уй-рузғор ишлари билан шуғуллана бошлайди. Бу ҳолат аёл ва эркакларнинг ижтимоий турмушда тутган ўрнини белгилаб берди. Хўжаликнинг асосий тармоғи эркакнинг зиммасига тушганлиги туфайли тош даврига хос матриархал, яъни она уруғи ижтимоий муносабатлари емирилиб, ўрнига патриархал, яъни ота уруғи тузуми ҳукмронлик қила бошлайди.

Жонбосқалъа районида ва Анқоқалъанинг шимоли-шарқида топилган маконлар, Бургутқалъа воҳасининг ғарбий чеккасида Норинжон ҳамда Тешиққалъа харобалари ўртасида топилган ибтидоий ёдгорликлар Хоразмнинг бронза даври маданияти ҳақида маълумот беради. Хоразм-

даги бу даврга мансуб биринчи ёдгорлик қумлар орасида кимсасиз Бургутқатъа воҳасида топилган. Узоқ ўтмишда бу воҳа орқали Пахтаарна сугориш системасига кирувчи Тозабогёп канали ўтган. Шунинг учун ҳам бу маданият Тозабогёп номи билан юритилади.

Тозабогёпликлар эрамиздан аввалги икки мингинчи йилда янги ерларни ўзлаштириб, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар. Бу даврга оид маконларнинг кўпгина қисми Амударёнинг қадимги ўзани Оқчадарё бўйларида топилган. Бу ёдгорликларнинг ичида энг муҳими Анқо-5 номли макон бўлиб, унинг майдонида узун тор эшикли туғри бурчак шаклдаги ярим ертўла диққатга сазовордир.

Тозабогёп маданияти қолипда босилган ва ўйилма нақшлар берилган сопол идишларнинг бўлиши, ишлаб чиқариш техникасининг оддийлиги ва майда тошлардан қилинган (микролитонд) қурулларнинг камайиб кетиши билан характерланади.

Кукча тоғ тизмаларининг жанубида топилган Кукча-3 номли қабристон археологларнинг диққатини ўзига жалб қилган. Қабристоннинг тақир қатламлари қазилганда юзга яқин гўр топилиб, унда дафн қилинган жасадларнинг бошлари ғарбга қаратиб ётқизилганлиги аниқланган. Улар якка-якка ва жуфт-жуфт қилиб кўмилган. Жуфт кўмилганлар ичида бирга ётқизилган эркак ва хотинларнинг, айниқса, болаларнинг жасади кўп учрайди. Аммо жуфт кўмилганларнинг бири аввал, иккинчиси кейин дафн қилинган. Текширилган қабрларда жуда кўп нақшли сопол идишлар, бронзадан ясалган билагузуклар, бигизлар, ўқ ёй учлари ва попуқлар топилган. Кўмилган жасадларнинг ётқизилиши ва қабрлардан топилган буюмлар тоза-богёпликларнинг диний эътиқодларини тушунишда кимматли маълумотлар беради.

Тозабогёпликларнинг дафн қилиш маросимларини чуқур урганган С. П. Толстов ва М. А. Итина қабиларнинг фикрича, бу даврда жамият ҳали патриархал тузумга тулиқ ўтиб стишмаган. Эр ва хотин орасидаги қариндошлик муносабатлари анча мустаҳкам, уларнинг жамиятда тутган ўрни тенг бўлган. Жиддий тадқиқотлар шунини кўрсатадики, жуфт кўмилганлар ичида деярли ярмиси аввал хотин киши жасади, кейин эса эркак киши дафн қилинган. Маълумки, кейинроқ патриархал қуддорлик тузумида яшаган скиф қабилалари эри ўлгандан кейин унинг хотинини қатл қилиб, бирга дафн этганлар.

Бронза даври охирларида Сирдарё, Жангадарё ва Оқчаларё ҳавзаларида истиқомат қилган турли этник-маданий аҳоли бир-бири билан муносабатда бўлганлар. Мазкур этник гуруҳларнинг маданияти заминиди бу ердаги сак (скиф) қабила-ларнинг "Кўкча денгиз маданияти" деб аталган ниҳоятда ўзига хос маданият вужудга келган. Бу маданият намояндалари бирмунча кейинги этник манбаларда Гекатей — Страбон "Ботқоқлик ва орол массагетлари" деб аталган апасиаклар ўрнини олади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, антик даврда Сирдарёнинг қадимги дельтасида жойлашган қабила-лар ўша вақтнинг ўзидаёқ комплекс хўжалик юргизганлар, ҳам чорвачилик билан шуғулланганлар, ҳам обикор деҳқончилик қилиб, тариқ, арпа экканлар, Жангадарёнинг урта оқимида апасиак қабила-лари қадимги пойтахтининг харобалари жойлашган бўлиб, улар мўғуллар истилосидан кейинги урта асрларга оид ном билан — Чирикработ ёки Чирикқалъа ("қўшин жойлашган рабoт" ёки "қалъа" маъносиди) деб аталади. Сўнгги йилларда мазкур қалъа апасиак ёдгорликларидан Бобишмулла ва Болондидида утказилган тадқиқотлар натижасида Хоразм воҳасини ураб олган скиф қабила-ларининг турмушини урганишда муҳим материаллар қўлга киритилган.

Қадимги суғорилган жойларда Жонбосқалъа районида Тозабогёп маданиятига яқин Суёргон номли деҳқончилик маданияти пайдо бўлади. Суёргонликлар ёғоч устунларга ўрнатилган енгил шийпон билан ёпилган туғри бурчакли кулбаларда истиқомат қилганлар. Бу кулбаларнинг сатҳи калтаминорликларникига нисбатан кичик бўлган. Ундаги ўчоқларнинг камлиги эса аввало бу даврда илгариги катта она уруғидаги оилалар ўрнига кичик ёки айрим ота уруғидаги оилалар келганлигини кўрсатиб, ибтидоий Хоразмнинг жамоа тузумида катта ўзгаришлар рўй берганлигидан дарак беради. Айрим тадқиқотчиларнинг айтишича, бу ҳол ярим интенсив деҳқончилик билан бирга пода ҳайдаб чорвачилик қилиш шароитида юз берган янги хўжалик ўзгаришлари туфайли содир бўлган. Шу маданиятга оид маконларнинг бирида утказилган текширишлар илк деҳқончилик ва чорвачиликка ўтган ибтидоий хоразмликлар тошқин гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда бўлиб тургани учун тез-тез бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрганини кўрсатади.

Ибтидоий суғориш деҳқончилиги билан бир қаторда қадимги хоразмликлар қайрларда, яъни дарё тармоқлари

ва сунъий каналларнинг этаклари бўйлаб жойлашган, ер ости суви юқорида бўлган ерларда деҳқончилик қилганлар. Қайрларда қадимдан полиз экинлари экилиб, юқори ҳосил олинган. Бундай ерларда экилган Хоразм қовунлари кўп асрлардан бери дунёга машҳур. Тарихий манбаларда бу қовунларни зардан ишланган махсус тўрларга солиб, узок Бағдодга, араб халифаларига олиб борилганлигининг хабар қилиниши бежиз эмас.

Яҳё Гуломовнинг айтишича, эрамиздан олдинги иккинчи минг йилликда Хоразмнинг бронза даври маданияти, афтидан, Копетдоғ этакларида топилиб текширилган илк деҳқончилик маданияти билан Шарқий Европадаги дашт бронза маданиятини бир-бирига боғловчи ҳалқа бўлиб хизмат қилади. Бошқа бир қанча олимларнинг (С. П. Толстов, А. Н. Бернштам ва А. В. Збруева) таъкидлашига қараганда, Хоразм бронзаси Тяншан этакларидан Кама дарёси бўйлаб то Дон дарёсигача чузилган кенг территорияда топилган деҳқончилик ва чорвачиликка кучган бепоян дашт маданияти билан жуда яқин бўлган.

Эрамиздан аввалги XI—X асрларга мансуб ҳисобланадиган кечки Суёргон маданиятининг узига хос хусусияти шундаки, у Суёргон ва Тозабогёп аънаналарининг чатишмасига Қорасун маданиятининг баъзи белгилари аралашувидан вужудга келган. Маълумки, Қорасун маданиятининг маркази Минусин улқаси ва Олтойда

Тагискен таъмирланган мақбараларининг умумий кўриниши

Тагискен мақбара-ларидан топи-лган сопол буюм-лар

булиб, унинг Хитой шимолий чеккасининг бронза давридаги маданияти билан яқин алоқада эканлигини археолог С. В. Киселев исботлаб берган.

Шу тариқа бронза даврида, С. П. Толстов тасдиқлашча, Амударёнинг ҳозирги ўзани шаклланиши арафасида Хоразмда шимолий, жанубий ва шарқий этник-маданий элементларнинг чатишиш жараёни боради. Шу асосда ўзига хос эроний тилда сузлашган қадимги Хоразм халқи — Амударё ҳавзасидаги буюк суғориш системасининг ижодкори бўлган халқ мазкур этник элементлар негизида вужудга келган.

Эрамизгача бўлган биринчи минг йилликнинг бошларида, яъни илк темир даврида янги, Амиробод маданияти вужудга келади. Қўлда ясалиб, қора ва туқ кулрангга бўялган ҳамда оғзи тўғри ва паст қилиб ишланган сопол идишлар ана шу маданият учун характерлидир.

Амирободликлар ўз аجدларидек ёғоч устунлардан ясалган чайлаларда эмас, балки лойдан анча мустаҳкам қилиб ишланган узун уйларда яшаганлар. Бундай уйларнинг узунлиги 70 метргача бўлиб, иккита параллел даҳлизга ўхшаган ва бир-бирига параллел бўлган иккита ҳужрадан ташкил топган. Афтидан бу даврда амирободликларнинг ижтимоий-иқтисодий турмушида ва уларнинг ибтидоий жамоа тузумида ўзгаришлар рўй берган бўлса керак. Кўп далиллар бу маданият ибтидоий варварлик даврининг юқори босқичида бўлганлигини кўрсатади. Аммо амирободликларнинг цивилизацияга ўтишига озроқ вақт қолган бўлиб, улар бу муҳим босқичга эрамиздан аввалги VIII—VII асрларга келиб ўта бошлайди. Натижада Хоразм тарихида янги давр бошланади.

ОТАШПАРАСТЛИК ВА МУҚАДДАС АВЕСТО

Буюк донишманд шоир Абулқосим Фирдавсийнинг улмас асари "Шоҳнома"да Инсон мавқеини юқори даражага кўтарган, гуманистик ғояларни, адолатпарварлик ва халқ орзу-умидларини рўёбга чиқаришни, дунёда туқ ва фаровон давлат яратиш зарурлигини зўр маҳорат билан тараннум этган. Шоир тили билан айтганда, барча нарсаларнинг ижодкори инсон, инсондан яхшилик, нур ва равшанлик, инсонсиз дунёда йўқ фаровонлик. Бу улуг инсоний ғоя асли жаҳонда биринчи марта эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида бутун Ўрта ва Олд

Осиёга тарқалган зардуштийлик динининг муқаддас китоби Авестода ўз ифодасини топган эди. Юксак ғояларга тўла муайян тартибга солинган диний мафкуранинг жуда кенг ҳудудда жойлашган қадимий давлатлар ва элатлар орасида ҳукмрон бўлиши тасодифий эмас эди.

Тарихий манбаларга асосланиб тадқиқотчилар бепоеъевросиё даштларида, шу жумладан, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда, эрамиздан аввалги III—II минг йилликларда ҳинд-европа тиллари туркумига оид жуда кўп утроқ ва кучманчи элат ва қабилалар яшаганлигини исботлаб берганлар. Улар Олой тоғи этакларидан Дунай дарёси қирғоқларигача, Урал тоғ тизмаларидан Ҳинд дарёсигача ниҳоятда кенг маконни эгаллаб нафақат тили жиҳатидан, ҳатто ҳужалик фаолияти, маданияти, кслиб чиқиши ва этник тузилиши жиҳатидан ҳам умумий бирликка эга бўлганлар. Мазкур элатларнинг ўша даврда ўзларини "арий" (яъни бир уруғ одамлари) деб аталган қисмлари қўшни халқлар тарихида муҳим роль ўйнаганлиги аниқ. Дарё соҳилларида яшовчи утроқ "арийлар" деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланган бўлса, кучманчи "арийлар" чорвачилик билан шуғулланганлар.

Эрамиздан аввалги III минг йилликнинг охирларида ёзма манбаларда бу элат ва қабилалар скиф-сармат, сак-массагет номи билан тилга олинади. Асли ярим утроқ ва кучманчи ҳисобланган ҳинд-европаликларнинг бир қисми Қозоғистонга, Ўрта Осиёнинг шимолида асосан Орол бўйи, кейинчалик Сир ва Аму дарёсининг қуйи оқимига жойлашиб, ўзига хос юксак маданият яратганлар. Ўша даврлардаёқ сак-массагет қабила ва элатлари металлдан ҳар хил меҳнат қуроллари ва яроғ-аслаҳалар — ханжар, болта, найза, ўқ-ёй, хилма-хил бадний безаклар, катта гилдиракли уч-тўрт от қўшиладиган оғир аравалар ва ҳарбий юришларда ишлатиладиган енгил аравалар ясаганлар. Улар ҳатто янги чидамли от турларини парвариш қилганлар, илғор уруш тактикасига эга бўлганлар, аравали лашкарлар эса айрим табақани ташкил қилган. Эрамиздан аввалги II минг йиллик ўрталарида кўҳна Хоразм, Марғиёна, Сўғдиёна ва Бақтрияда суғориладиган деҳқончилик билан шуғулланувчи, эроний тилда гаплашувчи элатлар билан жуда яқин алоқада бўлган сак-массагетлар бутун Яқин ва Ўрта Шарқни ҳам қисман Европани ларзага келтириб турган.

Евросиё чексиз даштларида онда-сонда учрайдиган қадимий тепаликларда дафн қилинган бой қабила бошлиқларининг ва ҳарбийларининг дабдабали қабрларини қазиб текшириш натижасида скиф-сармат, сак-массагет қабилаларининг юксак маданиятга ва қудратли ҳарбий кучга эга бўлганлиги исботланди. Қабрларда жасад билан кўмилган турли ҳарбий қурооллар, безакка бой юган ва эгарлар, от-аравалар, нақшли сопол буюмлар, гўзал ҳайкалчалар, қимматбаҳо тош ва металлдан ясалган безаклар бунга ёрқин далилдир. Юқорида қайд қилинганидек, антик замон муаллифлари таърифлаган, буюк Фирдавсийнинг "Шоҳнома"сида куйланган, кейинчалик ғарб ва шарқнинг машҳур эпик дostonларида тилга олинган французларнинг "Роланд ҳақида қўшиқ" номли ажойиб достонида ёзилганидек, "...дашту биёбон Оссиана юртининг худога ишонмаган лаънати қабилалари" асрлар давомида машириқдан мағрибгача қўшни элат ва давлатларга ўз таъсирини ўтказиб келган.

Шуниси муҳимки, сак ва скиф-сармат тепаликларида топилган бадий буюмлар, от-арава, туя, қўчқор, илон каби турли махлуқлар тасвирланган расм ва ҳайкаллар ўтган асрнинг охириларида жанубий Тожикистонда кашф этилган "Амударё хазинаси" буюм ва безакларида, кейинги Аҳмонийлар, Македониялик Искандар ва Кушон давлати даврига оид топилмаларга жуда ўхшаб кетади. Қозоғистон ва Қирғизистон тоғ бағрларида, Ўзбекистоннинг кўп жойларида қоятошларга битилган ибтидоий расмларда ҳам от-туя қўшилган аравалар, ҳар хил ҳайвонлар — туя, тоғ эчкиси, қўчқор ва бошқа махлуқларнинг тасвирланиши узоқ ўтмишда ўрта осиеликларнинг маънавий маданияти билан евросиё даштларида яшаган қабилалар маданиятида қандайдир умумийлик, яқинлик мавжудлигидан далолат беради. Туркменистон ва Ўзбекистоннинг жанубий районларида топилган Жайтун маданияти, Қоратепа, Номзгоҳтепа, Яланғочтепа ва бошқа жойларда қилинган ажойиб кашфиётлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Ўрта Осиёда рўй берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, минтақадаги кучманчи қабилаларнинг аста-секин утроқ ҳолатга ўта бошлаши, жамиятда ижтимоий табақаланишнинг юзага келиши ижтимоий онгда ҳам муайян ўзгаришларга олиб келган. Археология ва этнография соҳасидаги тадқиқотлар моддий бойликларни ишлаб чиқариши, ижтимоий муносабатларнинг мураккаблашиши таъсирида диний тасаввурлардаги эволюцион ўзгаришларни тасвир-

лашга имкон беради. Оқибатда мазкур ҳудуддаги илк жамият давридаёқ табақаланиш билан бир қаторда ғайри табиий олам ҳам табақалана бошлайди: сон-саноқсиз руҳлар ичидан олий имтиёзли ғайритабиий мавжудотлар — худолар табақаси ажралиб чиқа бошлайди. Агар руҳлар айримликни ифодалаган бўлса, худолар умумийликни ифодалайди. Энг қадимий афсонавий образлар илгари табиат кучларини ифодалаган бўлса, эндиликда улар илоҳий куч сифатида ижтимоий муносабатларни ифодалайдиган образлар сифатида намоён бўла бошлайди. Оқибатда кўпхудолик тасаввурлар пайдо бўлиб, худолар теварак-атрофдаги чексиз борлиқнинг ҳамма томонини эгаллайди ва ўз назоратини ўрнатади. Бундай жараён, яъни диний ифодалашда яккаликдан умумийликка ўтиш ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ ижтимоий муҳит негизидан рўй бериши мумкин эди. Шунинг учун кўпхудолик — қулдорлик негизидан ва жамият манфаатига хизмат қилувчи восита сифатида пайдо бўлган ижтимоий онг шакли эди.

Кенг территорияда бўлиб ўтган мазкур жараённинг маркази Ўрта Осиё, унинг ўзаги Хоразм воҳаси десак хато бўлмайди. Археологик қазишмаларда топилган буюм ва безакларда кўп учрайдиган афсонавий тасвирлар, айрим худоларнинг образларини ифодаловчи ҳайкал ва расмлар ўзоқ ўтмишдаги аجدларимизнинг диний эътиқодлари, ўрф-одатлари тўғрисида мулоҳаза қилишга имкон беради. Ҳар хил идишлар, ханжар ва пичоқ дасталари, билагузук ва исирғалар, тўғнағич ва тўқаларга ясалган эчки ва қўйлар, қанотли қучқорсимон ёки отсимон махлуқлар, яримодам яримилон, бўри ёки шер шаклидаги афсонавий образлар, тамға ва муҳрлардаги ҳар хил қуш ва ҳайвонларнинг тасвири оддий санъат намунаси бўлибгина қолмай, балки илк дин шакллари, айниқса тотемизм билан боғлиқ тасаввурлар маҳсулидир.

Тарихий маълумотларга қараганда евросиё даштларида яшовчи аҳолининг ҳўжалик, ҳарбий ва маданий ҳаётида эраמידан аввалги II минг йиллик ўрталарига келиб жиддий ўзгаришлар рўй берганлиги аниқланган. Бу даврда табиат ўзгариши, айниқса ҳавонинг совуши ва бошқа баъзи сабабларга кўра сон-саноқсиз қабила ва элатлар ҳаракатга келади. Юқорида қайд қилинган, "арийлар" номи билан маълум этник жамоа иккига бўлиниб, катта бир қисми Кавказ тоғлари устидан олд Осиёга кўчиб ўтади. Бу ерда улар маҳаллий элатларга отни парвариш этиш ва аравада жанг қилиш тактикасини ўргатиб, ўзлари туб

аҳоли билан аралашиб, тарих саҳнасидан йўқолиб кетганлар. Уларнинг Ўрта Осиёнинг шимолида яшаган иккинчи қисми ҳам ўша даврда Тожикистон тоғ доvonларидан аста-секин ошиб ўтиб, шимоли-ғарбий Ҳиндистон, Гумам, Сват ва Гандхарага кучиб жойлашганлар. Бу "буюк кўчиш" натижасида мазкур этник қавмлар босиб ўтган йўлда ҳозиргача скиф-сармат қабристонлари, отлар дафн қилинган мазора, аравалар суратлари солинган қоялар учрайди. Ҳозиргача Шимолӣ Ҳиндистон аҳолиси орасида европадаги илк ватан тўғрисида афсона ва ривоятлар сақланиб келади. Ҳинд-эроний қабилаларнинг илк ватанидан жанубга бир неча марта кетма-кет тўлқин бўлиб кўчганлиги тўғрисида зардуштийлик динининг муқаддас китоби Авестода ҳам ҳикоя қилинади.

Яна Хоразм воҳасига қайтсак. Эрамиздан аввалги II минг йиллик давридаёқ Амударёнинг Жанубий Оқчадарё ҳавзаси майдонларини одамлар ўзлаштира бошлаганлар. Унинг ён ўзанлари бўйлаб Жанубий Уралбўйи даштларидан келган андронов маданиятига оид аҳоли маҳаллий сувёргон қабилалари билан аралашиб кетган (асли генетик жиҳатдан калтаминораликларга тақалган) элатлар жойлашган. Бу маконларнинг кашф этилиши натижасида, у ердаги кулба ва қишлоқларнинг қолдиқлари, кўҳна ариқ тармоқлари ва дала-ларнинг аниқ излари, Жанубий Оқчадарё ҳавзаси аҳолисининг хўжалиги, уйлари ва турар жойлари тўғрисида археологларимиз жуда бой материалларни қўлга киритдилар. Хоразм бронза (жез) даврига оид бу кашфиётлар фанда мутлақо номаълум бўлган узоқ ўтмишдаги ижтимоий тузумни қайта тиклаш имконини берди.

Орол бўйининг жанубида серунум тупроқли текисликларидан ва уни ўраб олган дашт яйловларида анча мураккаб этник жараёни бошидан кечирган аҳоли яшаган. Маҳаллий аҳолининг этник тузилишида ҳам жанубий, ҳам шимолий гуруҳларнинг иштирок этганлигини қадимий қабристонлардан топилган ашёлар тасдиқлайди. Табиийки, этник чатишмалар билан бирга уларнинг урф-одатлари ва диний тасаввурларида ҳам жиддий чатишмалар юз берган бўлиши керак. Айниқса диний тасаввурлар билан мифология асарлар, оғзаки халқ ижоди жанрлари билан диний ақидаларнинг узвий боғлиқлиги кенг халқ оммасининг онгида янги диний таълимотлар билан бирга ибтидоий дин шакллари сақлаб қолишга имкон яратади.

Шундан бир мураккаб вазиятда минтақада синкретик тарзда юзага келган зардуштийлик дини янги ижтимоий

тузумга мос келган эди. Аммо ҳозиргача тадқиқотчилар орасида биринчи жаҳон динининг ватани қаерда эканлиги аниқланмаган. Ва лекин кўпчилик тарихчи, шарқшунос ва диншунос олимлар турли манбаларга таяниб, зардуштийлик Марказий Осиёда, айримлари ҳатто кўҳна Хоразмда пайдо бўлган деган фикрни исботлашга ҳаракат қилганлар. Юқорида қайд қилинган арийлар ва бошқа турли элат ва қабилаларнинг турмуш тарзи, оғзаки ижодида ҳар хил жанрлардаги образлар, айниқса эртақ ва дostonларнинг қаҳрамонлари янги диний таълимотда ўз аксини топганлиги зардуштийлик шубҳасиз Марказий Осиё, шу жумладан Хоразм воҳаси билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Эраминдан аввалги I минг йилликнинг бошларида Марказий Осиёда пайдо бўлган қудратли давлатлар ўз ҳукмронлигини урнатиш ва уни мафкуравий жиҳатдан мустаҳкамлаш учун муайян ғоявий воситага муҳтож ҳам эди. Маълумки, минтақада эраминдан аввалги VII асрнинг охирида қисқа давр ҳукмронлик қилган Ассирия салтанати емирилиб, унинг харобаларида икки катта давлат — Мидия ва Бобил давлатлари пайдо бўлган. VI—V асрнинг урталарида эса Олд Осиёни ўзига бўйсундирган Аҳмонийлар империяси юзага келади. Унга асос солган мустабид подшо Кир II (эраминдан аввалги 558—529 йиллар) қўл остидаги давлатда ўзини барча мавжуд динларнинг ҳомийси, деб жар солади ва уларга ҳатто моддий ёрдам беради. Шундай тарихий вазиятда юзага келган зардуштийлик дини шарқ мустабидларининг диққатини ўзига жалб қилган эди.

Аҳмонийлар давридаги утrock деҳқонлар ўзларини арий, ўз мамлакатларини эса Ариан (Эрон номи шундан келиб чиққан бўлса керак), деб атадилар. Кучманчи арийларни аҳмоний форслари саклар деб, Шарқий Эрон ва Ўрта Осиёнинг жанубидаги утrock аҳолини турлар (Турон номи ҳам шу суздан), деб атаганлар. Янги динга асос солган Зардуштнинг ўзи ҳам тур бўлганлиги, унинг ваъзалари кучманчи қабилалар орасида обрў қозонмаганлиги туфайли у ўз ватанини тарк этиб, Эронга келиб диний таълимотини тарғиб қила бошлаганлиги туғрисида ривоятлар бор. Эрон ва Турон уртасидаги рақобат ва интиҳосиз урушлар, тур ерлари билан боғлиқ воқеалар нафақат халқ оғзаки ижодида, улуг шоир Фирдавсийнинг улмас асарида ҳам батафсил тасвирланган. Ундаги Заратуштра (Зардушт) номи эроний тилда "кекса (ёки сариқ) туя эгаси" деган

маънони англатади ва бундай ном кучманчи чорвадорлар учун хос атамадир.

Кўп тарихий асарларда Зардушт афсонавий йиғма образ, аслида бундай шахс бўлмаган деган фикр узоқ вақт ҳукм суриб келган эди. Кейинги тадқиқотларга қараганда, айниқса оригинал матнлар синчиклаб ўрганилиши натижасида бу фикрлар асоссиз бўлиб чиқмоқда. Айрим олимларнинг таърифича, Зардушт томонидан яратилган шеърий оятларда бу пайгамбарнинг ҳаётига оид баъзи маълумотлар мавжуд. Масалан, бир ерда Зардушт ўзининг камбағаллигидан нолийди, бошқа бир ўринда унинг оиласи, қизлари ва куёвлари бўлганлиги тўғрисида хабар бор. Унинг ижодида машаққат чеккан, курашларда чиниққан, зўр истеъдод эгаси ёрқин шахс намоён бўлади. Бошқа пайгамбарларга ўхшаб Зардушт ҳам ўз таълимотини кишиларга тўла етказа олмай чуқур изтироб чекади ва атрофдагилар уни душманлик билан қарши оладилар. Зардушт гапларида мўъжиза, илоҳий жасорат, сеҳрғарлик намоён қилмайди, бундай хатти-ҳаракатларнинг барчаси зардуштийликнинг кейин пайдо бўлган асарларида афсонавий руҳда унга нисбат берилиб, бұрттириб тасвирланган.

Асли зардушт таълимоти эрамиздан аввалги VII асрда пайдо бўлиб, у адабиётларда бошқа номлар билан ҳам аталади, унга бош худо Ахурамазда исми билан маздаизм, бош муқаддас китоб Авесто номи билан авестаизм, асосий эътиқод оловга сиғиниш бўлганлиги туфайли оташпарастлик ёки кейинги зардуштийлик даврида худо Митра исми билан митраизм, деб ном берилган. Бу диннинг асосий бош асари Авесто Осиё ва қўшни мамлакатларнинг деярлик минг йиллик тарихи ва маданиятини ўрганишда энг муҳим ёзма манбалардан бири бўлиб ҳам хизмат қилади.

Авесто ривоятларидан бирида, афсонавий биринчи одам ва эронийларнинг биринчи подшоси Йима осмон худоси Ахурамазда унга берган ерларини кенгайтирганлиги тўғрисида ҳикоя қилинади. Йима уч юз қиш ҳукмронлик қилган. Шу давр ичида унинг ерида ўсимликлар, қўшлар, ҳайвонлар, чорва ва одамлар шунча кўпайиб кетганки, турар жой ҳам қолмаган, ерга ҳам оғирлик тушган. Кейин Йима ўз одамларини янги макон излаб, қуёш йўли билан жанубга бошлаган ва у ерда 600 йил ҳукмронлик қилган. Яна аҳоли кўпайиб зич бўлганидан, Йима ўз кишиларини 900 йил давомида аста-секин яна жануб томон кўчириб олиб кетади ва охирида орзу қилган ўлкаси Арконам Вазжога етади. Йиманинг етти ойи илиқ қиш, беш ойи

файзли гузал ёз билан ўтган. Аммо Авестонинг бош образларидан ёвузлик худоси (руҳи) Анхра Майнйо (Аримон) келиб, бу серунум сахий ўлкани сув билан таъмин қилиб турган дарёни қаҳратон қиш билан тўлдирган. Эндиликда бу ерда ўн ой қиш ва фақат икки ой ёз бўлган.

Айрим олимларнинг фикрича, бу афсонавий ўлка муқаддас Амунинг қуйи оқимида кўҳна Хоразм ҳисобланган. Археологик ва тарихий тадқиқотлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Беруний берган маълумотларга қараганда Хоразмга афсонавий қаҳрамон Сиёвуш келиб, дастлаб давлатга асос солган даври Хоразмга йил ҳисобининг бошланиш санаси "буюк кучишлар" даврига тўғри келиши диққатга сазовор. Эрамизнинг X асрига қадар ҳукмронлик қилиб келган мазкур афсонавий сиёвушлар сулоласининг асосчиси Авестода Сиёворшон номи билан тилга олинади. унинг образи халқ дostonлари ва афсоналарида ярим худо қиёфасида гавдаланади. Хоразм эртакларида жуда кўп учрайдиган девлар, аждаҳо ва бошқа турли ёвуз кучлар Авесто образларига тўғри келиши ҳам тасодиф эмас. Авестонинг айрим қиссалари Фирдавсий асарларида тилга олиниб, Сиёваршона ва Хусрав кўрсатган қаҳрамонликлар билан боғлиқ воқеалар Урва (Урганч) яқинидаги кўлларга бой ўлка, Вурукаш (Орол) денгизи атрофларида ҳамда дахлар ва сарматлар (Волга бўйи даштлари) мамлакатида руй беради. Шу ерда Вурукаш денгизига яқин жойда Ардвӣ (Амударё) ирмоқлари пайдо қилган оролларда "ет-тита киришвор" аҳоли яшаган энг қадимий вилоятлар юзага келган. Бу ерга Сасраок номли муқаддас ҳукизга минган дастлабки авлодлар муқаддас маздакий оловини келтиради. Шу оловнинг энг қадимийси ва энг ҳурматлисини Йима-Жамшид Хоразм тоғларидан бирининг чўққисига ўрнатади.

Йима эса буюк "Шоҳнома"да Жамшид образида намоён бўлади. Жам (Йим) киши исми, шид-нуроний деган маънони англатади. Унинг подшолик қилган даври ёруғлик зулмат устидан, адолат ёвузлик устидан, инсонлар девлар устидан узил-кесил ғалаба қилган, ҳатто ўлим енгилган, ҳар бир дардга даво топилган замон, деб таърифланади, эронийларнинг афсонавий тарихида "олтин давр" деб ҳисобланади. "Шоҳнома"даги бир афсонага кўра, Жамшид авлоди Ҳушанг Прометей сингари оловни кашф этиб, сада байрамида кишиларга тақдим этади ва уни муқаддаслаштиради. Унда зардуштийлик динининг асосий эътиқоди

оловга сифинишнинг пайдо булиши ҳақида ҳикоя қилинади.

Шундан бери оташ қибласи бўлди,
Шуъласидан дилга ёруғлик тўлди,
Кеч киргач, ўт ёқиб айлади гулхан,
Гулхан атрофида аъёнлар билан
Ўлтириб бошлади базм ва байрам,
Сада деб ном берди дилдан ариб ғам.
Сада базми ундан қолди ёдгор,
Ҳушангдек бўлсайди бари шахриёр...

Унда ёруғлик, эзгулик худоси Ахурамазда ва қоронғулик, ёвузлик худоси Ангра Майнью (Аҳриман) орасидаги доимий кураш ётади. Асли Зардушт дини қадимий Марказий Осиё қабилалари ҳинд-эрон худолари образидан келиб чиққан. Икки худо — Варуна ва Митра — илк худоларнинг бошида турган. Бу жуфтликда Варуна жамият ахлоқий тартибларини бузган кишиларни жазоловчиси. Митра эса инсонларга яқин бўлиб, у кишилар ўртасидаги аҳд ва дўстлик худоси сифатида тасвирланади. Мазкур диний тасаввурлар ўрнида пайдо бўлган зардуштийлик Варуна образини Ахурамазда (донишманд худо) сифати билан улуглайди ва уни бутун коинот ва жонли мавжудотни, руҳларни, инсон ва жониворларни яратган ягона худога айлантирган. Бу бунёдкор парвардигор инсонга эзгулик ва ёвузлик, ҳақиқат ва ёлғонни танлаш ихтиёрини берган. Бунда тарихда биринчи марта ижтимоий зиддият ва ёвузлик муаммоси илоҳий образлар орқали ифодаланган.

Зардушт таълимотининг муҳим томони шундаки, у ижтимоий зулмга қарши курашиш имкониятини, бунда ҳам руҳ, ҳам инсон ўз йўлини танлаши лозимлигини баён этади. Мазкур ғоя буюк "Шоҳнома"да ҳам ўз аксини топган. Унда инсон ҳаёти кўринишларининг моҳирона тасвирларида, кишиларнинг ўзларига хос эзгулик ва камчиликлари, ижобий ва салбий томонлари ифодаланган. Иккинчи асосий ғоя яхшилик ва ёмонлик орасидаги азалий ва абадий кураш ғоясидир. Асарда зўр маҳорат билан дунё Ахурамазда бошчилигидаги яхшилик кучларининг Аҳриман қўл остидаги ёвузлик лашкарларига қарши кураш сифатида талқин этилган. Тадқиқотчилар қайд қилганидек, "Шоҳнома"да ўтроқ аҳоли эронийлар, уларнинг қўшинлари эзгулик кучлари мужассами ҳисобланса, туронийлар, ру-

мийлар ва бошқа барча кучманчи ёвузлик — Аҳриман томонидан юборилган бало, деб тасвирланади. Фирдавсийнинг энг севимли образи Рустам ёвуз ниятли босқинчиларга қарши курашда ғолиб чиқиб, уз биродарига урушдан кейинги эл аҳволини таърифлаб, шундай деб ёзади:

Бир четда қолади ростлик, аҳд-паймон,
Ҳурматда бўлади эгрилик, ёлғон.
Ҳақиқий жангчилар айланур ётга,
Лофчи, опқочарлар минишар отга,
Ҳунарсиз деҳқонлар бўлади аскар,
Мева бермай қўяр насаб ва ҳунар.
Пинҳони ошкордан баттарроқ булур,
Шоҳлари тош кўнгил, бебошвоқ булур —
Ёмонлиқ уйлайди отага бола,
Ўғилдан отанинг дилида нола...
Эронига араб турклар қотишиб,
Уруғ пайдо булур бари чатишиб,
На турку, на араб, на деҳқон булур,
Тили ҳазил-мазаҳ, сўз ёлғон булур.

Асарнинг бош қаҳрамони номидан айтилган бу башорат сўзлар асли зардуштийлик динининг асосий ғоявий моҳиятини ифодалагина қолмай, балки уз даврининг муаммоларини тушунишга ёрдам берадиган муҳим ғоялар десак хато бўлмайди.

Қадим ўлкамизда пайдо бўлган буюк аجدодимиз пайғамбар Зардушт таълимотининг энг зур ва муҳим муаммоларидан бири икки ярим минг йилдан ортиқ барча гуманистик ва юксак ғоявий асарларда кўйланиб келган инсон муаммосидир. Унинг таърифича, барча одамлар эзгулик йули ва ёвузлик йулини ихтиёрий равишда танлашади. Бу ахлоқни эркин танлашда тарихий бурилиш даври, бир турмуш тартибидан бошқасига ўтиш учун характерли бўлган шахс озодлиги уз аксини топган. Инсон мавқеини улуғлайди, тўғри турмуш тарзи тинч меҳнатдан иборат эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, бу дунёда илоҳий кучлар марҳамати билан нариги дунёда катта қўрбонликлар шарофати билан бахтга эришиш мумкин эмас.

1

Форс — тожик тилидан Шоислом Шомухамедов таржималари.

Фирдавсий ўз достонида инсонга озор бермасликка, ёмонликнинг уруғини қуритишга даъват этади. Одам энг қимматли гавҳар, барча нарсанинг ижодкори инсон, унга ёмонликни раво кўрмаслик керак, деган фикрни илгари суради. Доимо тинчлик тарафдори қон тукишга қарши бўлган Фирдавсий пайғамбар Зардушт сингари ҳаётни қадрлашга, инсонни эъзозлашга чорлайди.

Билиб қўй, яхшимас қон тукиш асло,
Бегуноҳларга ҳеч келтирма бало!
Сабабсиз жанг бошлар экан қай инсон,
Бўлур жигари қон, ранги заъфарон,...
Инсондан яхшилик, нур ва равшанлик,
Инсонсиз дунёда йўқ фаровонлик.

Зардуштийлик таълимотига биноан, Ахурамазда Аҳримон ва ёвуз девлар устидан ғалаба қозонади, бутун инсоният бирикиб, ягона тил ўрнатилади, барча одамлар фаровон ва тинч ҳаёт кечирадилар. Аммо "зиё салтанати", яъни жаннатий ҳаёт ўрнатилишидан олдин қиёмат-қойим бошланади, бутун жонзотлар эриб турган маъдан ичидан ўтадилар. Гаталарда бундай дейилади: "Қип-қизил олов ва эриб турган маъдан синовидан ўтгач, Дурж (ёлғон, тартибсизлик руҳи) тарафдорлари зулмат салтанатига, Арта (ҳақиқат, тартибот руҳи) тарафдорлари эса зиё салтанатига тушадилар". Унда жаннат ва дузах тасаввури қуйидагича таърифланган: "Келажакда ҳар кимнинг ўз эвази бор. Ким Арамати (тинчлик) билан дўстлашса, уша Ахурамазда ва Арта салтанатига тушади". Зардушт фикрича, ўлгандан сўнг кишининг руҳи жар устидан чинвот (исломдаги Сирот — И. Ж.) кўпригидан ўтиши керак. Бу кўприк тақводорлар учун кенг ва равон бўлса, ёвузлар учун қилдай ингичка бўлиб қолади ва оқибатда улар жаҳаннамга қулаб тушадилар. Жаҳон динларига ўтган охирад таълимоти ва одамларнинг нариги дунёда худо олдида тенг бўлиши ғоялари ўша даврда Марказий Осиё ва бутун Ўрта Шарқни ларзага келтирган, бой-зодагонлар ва руҳонийларга қарши қаратилган маздакийлик номли халқ ҳаракатида ўз ифодасини топади. Маниҳой коҳини Маздак бошчилигидаги диний ниқобда бошланган бу ҳаракатнинг ғояси "Шоҳнома"да жушқин куйланади:

Маздак оддий халққа фикр этиб изҳор,
Дерди: "Бою гадо — баробар зинҳор.

Кам-ортиқ бўлмасин ҳеч кимнинг моли,
Бир бўлсин ўриш ва арқоқ мисоли,
Бойлик, бечоралик бўлмасин, токим —
Тенглик бўлсин жаҳон мулкида ҳоким.
Бир хилда яшасин қашшоқ билан бой.
Қашшоқда ҳам бўлсин оила, уй-жой.
Ушбу эътиқодим менинг динимдир..."

Маълумки, ғарб тарихида буюк ислоҳотчилар ва маърифатчилар даври энг зўр ва ажойиб Уйғониш деб ном олган даврни ҳозирги замон маданиятининг бешиги ҳисобланган антик Рим ва Юнонистон маданиятига қиёс қилиниб таърифланади. Асли дастлабки гуманистик ғоялар ислоҳотчилик ҳаракати Ўрта Осиёнинг буюк фарзанди Зардуштдан бошласак ҳақиқатга тўғри келади. Чунки унинг таълимоти инсонпарварлик ғояларини биринчи бўлиб илоҳийлаштирган, дунёвий ҳаётни муқаддаслаштирган, унинг асосий ақидалари кейинги жаҳон динлари — христианлик ва исломнинг ақидавий ва ибодат қоидаларига ҳам замин бўлган.

Зардушт образи муқаддас Таврот, Инжил ва Қуръонда куйланган пайғамбарлар тақдирига тўғри келиши ҳам тасодифий эмас. У ҳам муайян тарихий даврда Ўрта Осиёда дастлабки табақаланган жамият ва давлатларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиш жараёнида юзага келади. Оқибатда минтақада даставвал политеизм (кўпхудолик) ва кейинчалик монотеизм (якка худолик) ғояларининг умумий қоидалаштирилиши мавжуд диний тасаввурларнинг танланиши ва тартибга солинишига сабаб бўлади.

Юқорида қайд қилинганидек, Зардушт афсонавий шахс деб таърифланса-да, асли пайғамбарлик даражасига кутарилган тарихий образни ўзида мужассамлаштирган. Аммо кўп асрлик тарих ва илоҳиётчиларнинг ижодий фаолияти туфайли афсоналарга чулганган шахс сифатида намоён бўлади.

Зардуштийлик анъанасига биноан унинг ҳаёт даври эрамыздан аввалги VII аср охири — VI аср бошларига тўғри келади. Бир қатор олимларнинг фикрича, Зардушт ўз тарғиботини Ўрта Осиёдаёқ бошлаган, аммо ўз ватанида муваффақият қозонмаган, бу ерни тарк этишга мажбур бўлган.

Энди яна мазкур динни яратган Зардуштнинг илк ватани Хоразмга қайтайлик. Кейинги йилларда ўтказилган тадқиқотларга биноан, С. П. Толстовнинг ёз-

ма манбаларга ва археологик қазишмаларга асосланиб, зардуштийликнинг келиб чиқиши тўғрисидаги фикрлари яна ҳам мустаҳкамланади. Масалан, зардуштийликдаги олов, сув, хаома, гуаш Урвана ибодатига боғлиқ ҳудодар билан бирга табиат кучларини ифодаловчи маҳаллий рамзий маъбудалар мавжуд бўлган. Шулардан қадимий ҳинд-эронликлар, жумладан, хоразмликлар, бақтрияликлар, сўғдийлар ва бошқа элатларда кенг тарқалган Осмон ва Зам номли мовий осмон ва ер маъбудалари. Хвар ва Мах номли қуёш ва ой маъбудалари диққатга сазовор. Тадқиқотчиларнинг мазкур номлар билан Хоразм этимологиясини боғлаб, бу атама "хвар" (офтоб) ва "зам" (ер) сўзларидан келиб чиққан, деб фараз қилишлари ҳақиқатга анча яқин эканлигини юқорида ҳам қайд қилган эдик. Узоқ ўтмишдаги ёзма манбаларда тилга олинган бу улўғ ва ажойиб ўлка афсона ва ривоятларда ҳам куйланган "Шоҳнома" каби буюк асарларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Антик Хоразмнинг буюклигини дабдабали қалъалар ва қасрларнинг бизгача етиб келган сон-саноксиз харобалари ҳам тасдиқлайди.

Зардуштийлик дини яратилиш даври, айниқса эрамиздан аввалги V—I асрлар қадимги Хоразмнинг гуллаб-яшнаган даври бўлиб, бу вақтга онд ёдгорликлар жуда кўп ва хилма-хилдир. Ўлканинг антик даврдаги шаҳарларининг деярли барчаси воҳани даштдаги қўшни қабилалардан мудофаа қилиш мақсадида қурилган. Амударёнинг ўнг соҳили бўйлаб бирин-кетин чўзилган дабдабали Кангақалъа, Жонбосқалъа, Бозорқалъа, Қирққиз, Қўрғошинқалъа, Аёзқалъа ва Тупроққалъанинг йирик сўғориш иншоотларининг этагида бир-бирларига яқин қилиб қурилиши, ўларнинг муайян кўринишга асосланган мудофаа тизимига эга бўлиши ўша даврдаги Хоразмнинг ҳақиқатан ҳам қудратли давлат бўлганлигини кўрсатади. Бу қалъаларни тадқиқ қилиш натижасида, айниқса Кангақалъа, Жонбосқалъа ва Қўйқиритганқалъа харобаларидан топилган буюмлар қурилиш тарзи ва бошқа топилмалар қадимий хоразмликларнинг нафақат турмуш тарзи, ўларнинг диний эътиқодларини аниқлашга имкон беради. Масалан, Жонбосқалъа марказий кўчаси охирида жойлашган иморат харобаларини текшириш натижасида ўт ибодатхонаси бўлганлиги аниқланди. Иморат ўртасидаги супадада қурилган ўчоқда муқаддас ўт доимо ёниб турган. Ибодатхонанинг ички девори тагида узун супа, оташхона ёнида эса ибодат қилувчиларнинг диний маросимларни ўтказишлари учун

айрим хона ҳам мавжуд булган. Бу хонада топилган кўп суяк қолдиқлари, унда диний маросимлар учун тайёрланган таомлар истеъмол қилинганлигидан дарак беради. Ўрта Осиё халқларида, шу жумладан хоразмликларда то ҳозиргача жамоа тўпланган пайтларда, тўй-маъракаларда ~~тўй~~ маросим таомларини пишириш, одамлар тўпланиши учун махсус жамоа уйлари бўлиши, айрим маросимларда гулхан ёқиш одати, баъзи қишлоқларда (Тожикистон)да яқин давргача оташхонали уйларнинг мавжудлиги мазкур диний эътиқодларнинг қолдиқлари эканлигини тасдиқлайди.

Жонбосқалъа ва бошқа ёдгорликларда жуда кўп учрайдиган сопол ҳайкалчалар, идишларга солинган отнинг расмлари қадимги хоразмликларда оташпарастлик ва зардуштийлик диний эътиқодларидан ташқари табиат кучларига, айрим ҳайвонларга, чунончи отга сиғиниш эътиқоди муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. От образлари ҳатто дафн қутиси (оссуарийлар)да ҳам учрайди. "Шоҳнома"да куйланган айрим қаҳрамонларнинг номи (Лухрасп, Гўштасп, Аржасп ёки Хоразмдаги қалъа Хазорасп) от (асп) билан боғлиқ эканлигини эътиборга олганда бу тасвирлар шубҳасиз муайян диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлган. Серҳашам кийимли аслзода кишини тасвирловчи жуда кўп ҳайкалчалар унумдорлик худоси, сув ва сугориш иншоотларининг ҳомийси Анахита образи билан боғлиқлиги аниқ. Норшоҳийнинг ёзишича, Зардушт динидаги бухороликлар ҳар йили навруз байрамида бозордан лойдан ясалган маъбуда ҳайкалчаларини олиб, эскисини синдирар эканлар. Обидаларда топилган ҳайкалчаларнинг деярли ҳаммаси синдирилганлиги бу фикрни тасдиқлайди. Беруний асарларида ҳам Норшоҳий ҳикоясига ўхшаш маълумотлар ва ривоятлар мавжуд.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, бутун Ўрта Осиёда, айниқса Хоразм воҳасида, бошқа ерларга қараганда ниҳоятда кўп оссуарийлар топилган. Масалан, Қўйқирилганқалъа ва Қалъалиқир атрофида юзлаб дафн қутилари кашф этилган. Уларнинг айримлари ҳақиқий санъат намуналари. Шулардан айниқса тўртбурчак шаклидаги, қопқоғида чордана қуриб ўтирган калта мўйловли, соқоли хоразмча қирқилган эркакнинг ҳайкали жуда ажойибдир. Унинг нақшдор кийими ва камари учидан қўй бошини тасвирловчи безак борлиги — муайян тасаввурлар билан боғлиқ эканлиги шубҳасиз. Сўнгги йилларда Қалъалиқирда топилган қумтошдан, лойдан, алебастрдан ва сополдан

Кўҳна харобалардан топилган одам суяклари дафн қилинган сопол қути (оссуарий)лар

ясалган турли типдаги оссуарийлар ичидан юмалоқ қопқоғида қуш тасвири берилган квадрат дафн қутилари алоҳида ажралиб туради. Уларнинг тотемистик тасаввурлар билан боғлиқ эканлиги аниқ.

Обидаларда бўрттириб ишланган расмлар орасида қадаҳ қўтарган боғбон, жимжима жиякли камзул ва бурмали кўйлак кийган, бир қўлида кузача, иккинчисида қадаҳ ушлаган аёл тасвирланган ҳайкалчалар кўп учрайди. С. П. Толстов таърифича, бу аёл сиймосида ҳосилдорлик маъбудаси.

виночилик худоси Мино образи тасвирланган бўлиши ҳам мумкин. Хоразм Анахитасининг серҳашам кийим кийган, бир қўлини кўкрагига қўйиб, иккинчи қўлида жажжи қўшқулоқ идиш тутган ҳайкалча диққатга сазовор. Бундай образлар антик замонда, масалан, қадимги юнонлардаги ўсимлик маъбудаси Дионисга бағишланган вакханалия (айш-ишрат) байрамига ўхшаш кузда йиғим-терим вақтида ўтказиладиган хушчақчақ байрамлар Хоразмда ҳам ҳар йили ўтказилган бўлиши эҳтимол. Топилмалар ичида жуда кўп сонли ҳайкалчалар билан бирга сон-саноксиз сопол идишлар орасида сувдонга ўхшаш идиш синиқларидаги жозибали расмлар, айниқса тахтда ўтириб бола эмизаятган аёл, ёки бўрттириб ишлатилган соқолли бош билан баҳайбат қанотли отга ўхшаш афсонавий махлуқ (грифон) тасвири, ёки шернинг боши тасвирланган жажжи идиш кабилар кишини ҳайратда қолдиради. Бундай ноёб топилмалар узоқ аждодларимизнинг нафақат дунёқарашлари, балки юксак маданият яратганлигидан далолат беради.

Мазкур обидаларни текшириш Марказий Осиёда яшаган қадимий халқларнинг юксак маданиятига ва муайян мафкурага эга эканлигини тасдиқлайди. Бунинг заминида узоқ тарихий давр давомида жуда кенг ҳудудда шаклланиб келган умуминсоний қадриятлар, моддий ва маънавий маданият анъаналари намоён бўлганлигини қўраимиз. Айниқса, топилган санъат буюмлари минтақанинг бир томондан Шимолий Қора Денгиз бўйларида ва бепоён Қозогистон даштларида яшаган қабилаларнинг таъсири борлиги, иккинчи томондан Ҳиндистон ва Эрон халқларининг маънавий ва мафкуравий таъсири борлиги сезилади. Бутун антик даврда қадимги Ўрта Осиё ва қўшни Эрон халқларининг ҳаётида эраиздан аввалги биринчи минг йилликларда пайдо бўлган ва минтақада давлат динига айланган зардуштийлик билан бир қаторда буддизм ва илк ибтидоий дин шакллари (тотемизм, сеҳргарлик, анимизм, табиатга сиғиниш кабилар) жуда кенг тарқалган. Турли даврларда пайдо бўлган хилма-хил элат ва этник гурӯҳлар дунёқарашларининг ўзаро таъсири остида қадимий аждодларимизнинг динлари мураккаб синкретик (қўрама) халқларга эга бўлган. Аммо бу синкретизм анъаналари кейин шаклланган жаҳон ва бошқа динларда ҳам ўз ифодасини топганлиги муҳим аҳамиятга эга. Бундай мураккаб жараённинг марказида антик маданият ва маънавият хазинаси ҳисобланган Хоразм турганлиги илмий жиҳатдан исботланган.

ДЕВЛАР ЯРАТГАН ҚАСР ВА ҚАЛЪАЛАР ДАВРИ

Хива хони Оллоқулихон машҳур Тошҳовлини қурдириш учун иморатсоз ҳунармандларнинг бош қаландари (оқсоқоли)ни чақириб, қурилишни жуда ҳам қисқа муддат ичида тамомлашни буюрган. Аммо бош қаландар бу қисқа муддатда бундай катта ҳашаматли иморатни битказиш мумкин эмаслигини айтган. Баджаҳл хон ғазабланиб, ҳунармандлар бошлигини ўз ҳукмига қарши чиққанлар қаторида айблаб, энг оғир жазога — қийнаб улдиришга буюради. Гуноҳсиз қаландарни тириклай ўткир ёғоч қозиққа ўтқазиб, ваҳшийларча ҳалок этадилар. Ана шундай оғир жазоларни билган халқ золим хонларнинг барча буйруқларини бажаришга мажбур бўлган. Шундай ваҳший усулларни қўллаган шафқатсиз шоҳлар асрлар давомида кенг меҳнаткаш халқни эзиб, ўз маишати ва шахсий манфаати учун ҳашаматли қасрлар, дабдабали шаҳарлар ва қалъалар қурдириб, ҳаётбахш канал ва ариқларни қаздириб келганлар. Антик ва ўрта асрга оид бир қанча қалъаларнинг деворларига қўйилган ғиштлар орасида баъзан киши жасади суякларининг учраши айtilган бу фикрларни яна бир марта исботлайди. Бу ҳақда халқ орасида бир қанча афсоналар ҳам тўқилган.

Марказлашган қулдорлик давлати бўлмаганда ва минглаб асоратга тушган қуллар давлатга мажбуран хизмат қилмаганда эди, доимо ўзгариб турадиган дарё ўзанларидан чиққан майда ариқлар ўрнига эни қирқ метр, узунлиги юз километрдан ҳам узун бўлган магистрал каналлар, илгариги майда чайлалар ўрнига бир неча гектар ҳудудни эгаллаган ва деворларининг баландлиги 20—25 метр бўлган қалъаларни бунёдга келтириш мумкин ҳам эмас эди, албатта.

Демак, эрамиздан аввалги VII—VI асрларга келиб Хоразмда ишлаб чиқариш кучларининг тараққий қилиши туфайли илгариги ибтидий жамоа тузуми ўрнига. Шарқдаги ва Ўрта ер денгизидаги классик антик давлатлар каби, аммо ўзига хос қудратли қулдорлик давлати вужудга келади. Янги тузум тахминан минг йилларча, яъни эрамизнинг IV—V асрларигача давом этади.

Хоразмда ўтказилган кўпйиллик тадқиқотлар ва мавжуд ёзма манбаларга қараганда бу ҳудудда шаҳар деб ном олган 64 та археологик обидалар аниқланган. Эрамиздан аввалги IV асрлардан эрамизнинг XIV асргача бўлган даврга оид мазкур обидалардан 32 таси тўғрисида тарихий

маълумотлар сақланган. 20 тасида эса муайян археологик тадқиқотлар ўтказилган ва улар туғрисида ўрта аср муаллифлари асарларида қисқача ахборотни ўқиш мумкин. Қадимий шаҳарлар асосан харобаларга айланиб, улар фақат қазिशма ишлари орқали урганилган.

Хоразм шаҳарларининг кўпчилиги катта карвон йўлларида жойлашган бўлиб, асосан жанубдан. Хуросон, Жўржон ва Мовароуннаҳр томондан Амунинг икки соҳили бўйлаб ўтган. Айрим шаҳар ва қасрлар воҳанинг дашт қисмида, яъни кўчманчи аҳолига чегарадош жойларда тикланган. Хоразмда шаҳарларнинг пайдо бўлишини уч зонага бўлиш мумкин: 1) Марказий Амударё соҳилларидаги қадимий шаҳарлар анча барқарор мустаҳкам бир неча асрлар давомида бир ерда шаклланиб келган қисми; 2) Амударё қуйи оқимида шаҳар типидagi қароргоҳлар асосан кейинроқ (VII—IX асрларда) пайдо бўлган ва XII—XIII асрларга келиб равнақ топган; 3) Хоразмнинг шимоли-ғарбий ва ғарбий чеккаларида Шимолий Давдон ва Дарёлик оралиғида турли даврларда пайдо бўлиб, XIII—XIV асрларда ривожланган Жучи улусига қараган шаҳар ва қасрлар.

Кейинги икки зонага кирган шаҳарларнинг аҳолиси этник жиҳатдан турли-туман элатлардан ташкил топган, айниқса Сирдарё соҳилларидан чиққан аҳоли жойлашган дастлабки шаҳарлар шулар жумласига киради. Садвар ва Жигарбантдаги қазилмалардан маълум бўлишича, аҳоли баланд икки қатор деворли, ўқ отадиган шинакли ва буржли шаҳар-қалъаларда истиқомат қилганлар. Баландликка қурилган Қалъалиқир II, кичик Қирққиз, Бурлиқалъа, Илк Шоҳсанам каби обидаларда уша давр аҳоли яшаш тарзини кузатиш мумкин. Бундай типдаги, аммо текисликларда қурилган туғри бурчакли, энг катта қадимий қалъалардан Хазорасп ҳам диққатга сазовор. Ўн гектардан ортиқ территорияда қад кутарган бу шаҳарнинг қадимий қатламларида антик даврда ҳатто ҳунармандчилик расталари мавжуд эканлиги аниқланган. Бошқа обидаларда ҳам ҳунармандчилик асосан шаҳар атрофида жойлашганлигини кўрамиз. 2500 йил муқаддам қад кутарган қалъалардан Хива ҳам анча кенг территорияни эгаллаган. Шуни қайд қилиш лозимки, бу иккала антик даврга оид шаҳарни афсоналарда Сулаймон девлари қурганлиги ҳикоя қилинади.

Тадқиқотчиларнинг таърифича, барча қадимий шаҳарлар ўз тузилиши, муҳофаа ва қурилиш услуби билан умумийликка эга бўлган. Хоразм шаҳарларининг энг қадимги қатлами Кангюй даври (эрамиздан аввалги IV—III

асрлар)га, ундан олдинги архаик даври (эраминдан олдинги VI—V асрлар)га оид теварак-атрофдаги макон ва қишлоқлар кашф этилди. Шаҳар-қалъалар ичида ҳалигача энг қадимги пойтахт қайси эканлиги аниқланмаган. Аммо тадқиқотчилар антик шаҳарларнинг ўзига хослигини қайд қиладилар: даставвал бу ерда махсус ҳунармандларнинг расталари бўлмаган, улар фақат илк ўрта асрларда пайдо бўла бошлаган; қалъаларда деярли қаср-саройларнинг ва шаҳар теварагида қурилишларнинг йўқлиги; мураккаб дарвоза олди иншооти мавжуд бўлган. Қишлоқлар ва ҳовли-қасрлар асосан катта канал ва ариқ бўйларида қурилган. Шунинг учун баъзи шаҳар-қалъалар ва катта қишлоқлар канал номи билан маълум. Масалан, Ҳазорасп шаҳри ёки Мадр қишлоғи уша номлардаги канал бўйида жойлашган.

Айрим шаҳарларнинг номлари "кан-хон" қушимчалари билан айтилиши бежиз эмас. Чунки бу қушимчалар қадимий Хоразм тилида "булоқ", "канал" деган маънони англатади (Миздахкон, Войххон номли қалъалар). Қадимги Хоразм шаҳарларининг кўп номлари ҳозирги шаҳар номларига тўғри келмайди. Баъзи номларга берилган қушимча сўзлар "уй", "қишлоқ", "ҳовли" ёки умуман шаҳар маъносини англатади. Масалан, манбаъларда учрайдиган ардахуш-митан, хушмитан ёки "кат", "кас" сўзлари асли шаҳар ёки ҳовли деган тушунчани англатади. Аммо кат, кант каби қушимчалар девор билан уралган ҳовли ёки қишлоқ маъносини англатса айрим номлардаги "вар" (садвар, нузвар) ҳам мудофааланган шаҳар деган маънони ифодалайди. Шу муносабат билан баъзи тадқиқотчиларнинг Хоразм атамасини қадимги эроний ва авесто тили билан боғлаб "Чорва сақлайдиган яхши истеҳкомли ўлка", "истеҳкомли қишлоқлар ватани", "яхши ва (истеҳком)ли мамлакат", деган мулоҳазалар ҳам диққатга сазовор. Хоразмда кенг тарқалган "кат" сўзи қадимдан пойтахт, қўра, махсус ёғоч кроват, дафн қилиш иншооти билан боғлиқ тушунчаларни англатиши бежиз эмас. Яна бир нарсa хоразмга хос, у ҳам бўлса жуфт сўзли номларнинг мавжудлиги: Хива — Ардахива, Кардор — Кардаронхус, Пирнахус, Хушмитан — Ардахушмитан ва ҳакозо. Қадимий пойтахт Кат атрофидаги баъзи шаҳар ва работларнинг номлари "хус" (суғдча "кат" билан қиёс қилиб) "қишлоқ", "овул", "шаҳар" маъносини англатиши ҳам қизиқ. Ҳозиргача сақланиб келган Пирнахус каби қишлоқларнинг номи қадимий (хус, кус) Хоразм шаҳарларининг бизгача етиб келган атамалари эканлигига шубҳа йўқ. Қадимий Хоразм шаҳарларининг теварак-атро-

фидаги работларининг қалъадан 3—4 км узоқликда сув бўйларида жойлашганлиги ҳам уларнинг узига хослигини кўрсатади. Бундай топонимик хусусиятлар урта асрларга келиб узгаради ва йирик шаҳарлар атрофида работлар пайдо булади.

Бу даврда Хоразм воҳасида яшовчи халқларнинг хужалиги сунъий суғоришга асосланган ўтроқ деҳқончиликдан иборат бўлса, воҳани ураб олган чексиз дашт-биёбонда чорвачилик ҳам тобора тараққий қила бошлайди. Иқтисодий жиҳатдан бир-бири билан чамбарчас боғлиқ икки хил хўжалик юритиш воҳа ва дашт ўртасида меҳнатнинг бўлиниши натижасида юзага келди. Подаларнинг жуда тез кўпайиши, яйлов ва ўтлоқларнинг анча кенгайиши туфайли чорвачилик билан шугулланувчи аҳолининг турмуш тарзи ҳам узгара бошлайди. Кўп подалари бўлган кўчманчи бой узининг катта хўжалигида фойдаланиш учун текин ишчи кучига муҳтож эди. Ўша даврда фақат қул ана шундай куч бўла олган. Демак, ўтроқ деҳқончилик хўжалигидагина эмас, ундан ажралиб чиққан кўчманчи чорвачиликда ҳам қулдорлик кенг тарқала бошлайди.

Амударёнинг чап қирғоғида — Туркманистондаги Тошхөвүз вилоятининг кўҳна Чарманёп канали ҳудудида Хоразмнинг илк қулдорлик даврига оид ёдгорликлар топилган. Мавжуд қадимий истеҳкомлар теварак-атрофи узун кетган халқоб сувли ботқоқликлардан иборат табиий баландликларга қурилган. Бу антик шаҳар харобалари тарихда Қалъалиқир ва Кўзалиқир номи билан машҳур.

Кўзалиқир узи ишғол қилган табиий баландликнинг шаклига мувофиқ сатҳи 1000х400 метр келадиган учбурчакдан иборатдир. Текшираётган кўҳна харобалардан энг қадимийси ҳисобланган бу ёдгорликда икки қурилиш қатламининг топиллиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Қуйи қатламининг (янги эрадан аввалги VII—V асрлар) қурилиш техникаси классик Хоразмнинг қурилиш техникасидан кескин суратда ажралиб турувчи бир талай хусусиятларга эга. Чунончи, хом гишт стандарти бу ерда тамомила бошқача, классик давр учун хос бўлган учоқ урнида икки хонали учоқ (печ)ни кўрамиз; ясси бостирмалар кўп бўлиб, гумбазлар учрамайди. Агар бунга сопол буюмларнинг архаик кўринишга эга эканини ҳамда сополда отиладиган тошлар мутлақо бўлмагани ҳолда, скифларнинг бронзадан ясалган камон ўқларининг ниҳоятда кўплиги, шунингдек, чорва таркиби ҳам бошқача эканини бирга

қўшиб ҳисобласак, қадимги Хоразм куз ўнгимизда бир талай ўзига хос хусусиятлари билан намоён бўлади. Кўзалиқирнинг юқори қурилиш қатламидаги фарқ шундан иборатки, илгариги тўғри тўртбурчак (ўлчами 52х26х10 см) ғишт ўрнига бутун антик Хоразмга хос (40х40х10 см) шаклдаги ғиштга ўтилган. Архитектура жиҳатдан эса юқори қатлам классик Кангюй даври архитектурасига кўп жиҳатдан яқинлашиб кетади. Шаҳар тузилиши ажойиб хусусиятга эга: жуда қалин ва бир неча километр узунликдаги девор билан ўралган, шаҳар харобасининг деворлари қатор солинган тор бинолардан иборат.

Қалъалиқир шаҳрининг шимолидаги деворга ичкаридан ёндоштириб кўп ҳужрали бино солинган. Текширишлар шуни кўрсатадики, бу бино дафн этиш маросими билан боғлиқ бўлиб, уни археологлар "жасадлар уйи", яъни хилхона деб атаганлар. Чунки бу бинода махсус сополдан ясалган катта қути (оссуарий)ларда киши жасадларининг суяклари сақланган. Муқаддас китоб Авестода ҳам бу шаҳарлар ҳақида кўп нарсалар ёзилган. Бу китобда афсонавий шахс Ймо (Ўрта аср дostonларида Жамшид) асос солган "Тўрт бурчакли Вара" истехкоми Қалъалиқир ва Кўзалиқир каби шаҳарларнинг архитектураси ҳамда ўша даврдаги Хоразмнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётининг баъзи томонлари тасвир этилган.

Баланд ва қалин деворлар билан ўраб олинган шаҳар ичидаги кенг майдон молқура эканлиги — хоразмликларда ўша даврларда чорвачилик ривожланганлигини кўрсатади. Шаҳар теварагидаги сўғориш иншоотларининг қолдиқлари эса унда яшовчиларнинг деҳқончилик билан ҳам шуғулланганлигидан дарак беради. Шунга ўхшаш ёдгорликлар Фарғона водийсида ҳам топилган.

С. П. Толстов таъкидлашича, олти-етти километр узунликда қатор қурилган бу бинода кам деганда бир неча юз киши яшаган. Унинг фикрича, шаҳар ичидаги уйларнинг ижтимоий жиҳатдан унча фарқ қилмаслиги, ундаги жамонинг ҳали анча архаик тузум — уруғ, қабила анъаналарини сақлаб келаётганлигини кўрсатади. Иккинчидан, мустақам деворлар билан ўралган қалъаларда яшовчилардан ташқари чорва молларининг сақланиши — бу даврда жамоалар орасида уларнинг асосий бойлиги бўлган чорва учун ўзаро зўр курашлар бўлганлигидан дарак беради.

Авесто ва қадимги ёзувчиларнинг бирқатор асарлари мазкур фикрни қувватлайди. Чорва моллари кўп бўлган ҳарбий аристократия бошқалардан ажралиб туради. Бу эса

ибтидоий жамоанинг ҳукмрон бўлишига қарамасдан унинг ичида бой ва камбағалларнинг, яъни синфларнинг пайдо бўла бошлаганлигини кўрсатади. Хўжаликда асосий меҳнат — пода боқиш ва уни сақлаш, деҳқончилик қилиш ва ҳарбий хизматда бўлиш эркакларнинг вазифаси бўлгани туфайли, бу даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ота уруғи ҳукмрон роль уйнаган. Аммо, ижтимоий тузумда, ота алоҳида даражада бўлса ҳам, узоқ вақтлар она ўзининг таъсирини ўтказиб келган.

Қадимги грек ёзувчилари, айниқса Милетлик Гекатей, Страбон асарларида массагет — сак ёки апасиак номи билан маълум (орол бўйи скифлари деб ҳам юритилади). Сунгги йилларда Сирдарёнинг қадимги ўзани — Жонидарё ёдгорликларини текшириш туфайли мураккаб комплекс хўжалик — чорвачилик, деҳқончилик, балиқчилик ва овчилик билан шуғулланувчи қабилаларнинг турмуши қандай бўлганлиги аниқланди. Эрамиздан аввалги VII—VI асрларда Сирдарё воҳасида апасиак қабилаларининг ёдгорликлари, яъни археологлар Кўкчаденгиз деб атаган маданият пайдо бўлади. Бу маданиятга оид жуда кўп жойларда илгариги бронза маданиятининг аъзоларини давом эттириш билан бир қаторда уларнинг хўжалик фаолиятида бир қанча ажойиб янгиликлар содир бўлганини кўрамиз. Кўкчаденгиз маданияти II асрларгача тараққий қилади.

Текширилган ёдгорликлар орасида энг ажойиби — Жонидарёнинг ўрта оқимидаги дабдабали Чирикработ ёки Чирикқалъа харобаларидир. Чирикработ истеҳкоми тухум шаклида ва катталиги 850—600 метр бўлиб, чор атрофи икки қатор девор билан ўралган. Деворлар ораси эса чуқур хандақдан иборат. Бу истеҳком баландлиги 15 метргача бўлган тепаликка қурилган. Қалъанинг ичидаги иморатлар жуда зич солинган. Текширишлар шунини кўрсатадики, Чирикработ эрамиздан аввалги V асрлар арафасида пайдо бўлиб, ундаги ҳаёт II асрларнинг ўрталарига келиб тугаган. Қалъа жойлашган тепаликнинг баланд қисмида топилган апасиак қabila бошлиқлари ёки шоҳларнинг мақбаралари жуда ажойиб. Мақбаралар яқинидаги номаълум қўрғон харобалари ҳам киши эътиборини жалб қилади.

Кўкчаденгиз маданиятига оид Бобишмулла, Боланди каби ёдгорликларни текшириш натижасида апасиакларнинг комплекс хўжаликка эга эканлиги яна яққол кўринади. Бу маданиятга оид сопол идишлар шакл жиҳатидан Хоразмнинг Амударё воҳаси маданиятидаги идишларидан фарқ қилади. Қурилиш ва фортификация ишлари.

ҳунармандчилик апасиакларнинг ўз қўли билан эмас, аксинча, Ўрта Осиёнинг жанубий ўлкаларидан олиб келинган қўллар қўли билан қилинганлиги текширилган ёдгорликлардан кўриниб турибди. Аммо апасиак усталари чет элдан келтирилган қўллар бўлса-да, қурилиш ва ҳунармандчиликни ўз хўжайинларининг талабига биноан хоразмликларнинг архитектура ва касб санъатига тақлид қилиб ишлаганлар.

Анчагина мақбаралар текширилганда уларда одам суякларидан ташқари бошқа ҳар хил буюмлар ҳам бўлганлиги аниқланди. Топилган нарсалар орасида ҳар хил сопол идишларнинг синиқ булаклари, уч қиррали скиф камон ўқлари, олтин ва қумушдан ясалган безаклар, мунчоқлар, темирдан ясалган найза учлари ва бошқа нарсалар кўп учрайди. Айрим ҳужраларда одам суякларининг куйдирилганлиги кўкчаденгизликларнинг кўмиш маросимида янги урф-одат пайдо бўлганлигидан дарак беради. Ҳатто жасадларни куйдирадиган махсус ҳужралар ҳам учрайди. Мурдани куйдириб кўмиш одатини СENGиртом, Бобишмўлла, Тагискен каби ёдгорликларда ўтказилган тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Аммо кўпчилик мақбараларда кўмилган жасадлар юқорида таърифланган бронза даврига оид Кўкча-3 қабристонидagiдай дафн қилинган. Бобишмўлладаги қабрларнинг (улар 70 га яқин) бирида дафн қилинган жасад қолдиқлари билан бошқа кўп буюмлар орасида жездан ясалган 90 та мих топилган. Эҳтимол бу михлар қабила бошлигини кўмиш маросимида мақбара деворларига қоқилиб, уларга ажойиб безаклар осилгандир.

Ваҳоланки, мазкур қадим урф-одатлар ва ибтидий жамоа турмушининг шакллари ижтимоий тузум негизига рўй бераётган буюк ўзгаришларни инкор қила олмайди. албатта.

Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликнинг ўрталарига оид Боланди харобалари архитектура тарихи жиҳатидан жуда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу ёдгорликнинг баландлиги 4,5 метр бўлиб, диаметри тахминан 16 метр келади. Унинг марказида бутун айланасига ғалати конструкцияли еттита тор ҳужралар билан ўралган гумбазли зал жойлашган. Ҳужралар бир-бирига пештоқлар билан туташиб туради. Мақбарага кирадиган жой ҳам гумбаз шаклида ишланган.

С. П. Толстовнинг фикрича, жаҳон архитектурасида гумбаз шаклидаги қурилиш биринчи марта кўҳна Ўрта

Осиёнинг чулларида пайдо бўлиб, Парфияга тарқалган ҳамда у орқали, эҳтимол, қадимги Римга ҳам утган.

Кукчаденгиз маданиятида кашф қилинган яна бир ажойиб нарса Чирикработ қўрғонларининг бирида топилган скиф. яъни апасиак жангчисининг темирдан ясалган совутидир. Бу совут Искандар юришлари даврига оид бўлиб, ҳозирги Ўрта Осиёда энг қадимги шу хилдаги темир қурол-аслаҳаларнинг нусхаларидан ҳисобланади. Қора денгиз шимолидаги қадимги мақбараларнинг бирдан топилган совут қолдиқлари ва шунга ухшаш қурол-аслаҳа кийган жангчи расми солинган тангалар Ўрта Осиёнинг жанубида ва Ҳиндистоннинг шимолида мавжуд бўлиб, Чирикработ совутига нисбатан анча кейинги даврга оид-дир. Бундай совутларни тактика жиҳатидан анча кучли бўлган куп мингли массагет жангчилари кийиб юрган. Минг йиллардан кейин Ғарбий Европа мамлакатларида кенг тарқалган рицарлик қурол-аслаҳалари асли узоқ Орол бўйидаги дашт қабилаларидан Европа скифлари ва бошқа халқлар орқали утган, деб фараз қилиш мумкин.

Айрим олимларнинг айтишича, Геродот ва Страбон асарларида учрайдиган массагет қабила иттифоқига асосан қуйидаги қабилалар: хорасмийлар, апасиаклар, Хоразмнинг то Нуротагача етган жануби-шарқий чегараларида яшаган сакараваклар, Амударёнинг ўрта қисмида ўрнашган дебиқлар, тухар ёки дахлар (Қувондарё бўйларида), осий ёки яксартлар (Сирдарёнинг ўрта оқимида) ва овгос (овгол)лар кирган. Бу ёш ва қудратли Хоразм давлати остида бириккан зур иттифоқ анча кучли аҳмонийларнинг Кир ва Доро монархиясига қараганда ожиз бўлиб, эрампиздан олдинги VI асрда Эронга бўйсунган ҳамда унинг XVI сатрапи (вилюяти)га айланган.

Аммо Хоразм уз ҳукмронлигини аслида сақлаб қолган, ҳатто у аҳмонийлар салтанатининг давлат ишлари ва ҳарбий юришларида бевосита иштирок қилган. Ажойиб қурол-аслаҳали ва зур тактикали хорасмийлар, сакараваклар, сўғдлар, бактрияликлар билан бирга эрампиздан аввалги 480 йилда Ксеркснинг Элладага қилган юришида иштирок қилганлиги ҳақида Геродот ёзади. Аҳмонийлар ҳукмронлигидаги Яқин Шарқ ва Африка мамлакатларининг ҳарбий ва давлат ишларида хоразмийликлар юқори лавозимларда турганлиги маълум.

Баъзи бир маълумотлар Македониялик Искандар Ўрта Осиёга келиши арафасида Хоразм бутунлай мустақил бўлганлигини кўрсатади. Доро III нинг Искандарга қарши

фожиали курашида хоразмийликларнинг иштирок қилмаганлиги бежиз эмас, албатта. Хоразм ҳатто Искандарга нисбатан ҳам мустақил сиёсат юргизган. Маълумки, Хоразм шоҳи Форосмон эрамиздан аввалги 329—328 йилларнинг қишида 1500 отлиқ лашкар билан Искандарнинг резиденцияси Маракандага келади ва Искандар билан унинг ҳарбий юришларида иттифоқдош бўлишига шартнома тузади. Аммо Хоразм шоҳи аслида истилочиларга қарши курашишга тайёр эди. Тузилган шартнома аҳмонийлар ҳукмронлигининг охиригача емирилиши учун бир восита ролини ўйнаган, ҳолос. Шунинг учун Форосмон шартнома тузилган вақтда бир йил утмасданоқ, македониялик истилочиларга қарши партизанлик ҳаракатини олиб борган суғдларнинг бошлиғи Спитаменни қўллаб-қувватлайди.

Шундай қилиб, мустақиллигини сақлаб қолган қудратли Хоразм давлати сиёсий кураш майдонига чиқа бошлайди ва эрамиздан аввалги III—II асрларга келиб Ўрта Осиёни чет эл истилочиларидан озод қилишда катта роль ўйнайди.

Маълумки, эрамиздан аввалги IV асрнинг охирларида Ўрта Осиёнинг жанубий ва шарқий қисми Грек-Македония империясига, кейинроқ Искандар босиб олган Осиё мамлакатларидан ташкил топган Селевкий давлатига кирган эди. Тахминан эрамиздан аввалги 250-йилга келиб, ака-ука Аршак ва Тиридат раҳбарлигидаги (жанубий Туркманистон ҳудудидаги) дашт қабилалар қўзғолон кўтариб селевкийлардан ажралиб чиқиб аршакийлар сулоласи бошчилигида Парфия давлатига асос солган. Мустақил Хоразм давлати аршакий монархияси ташкил топишида муҳим таянч бўлган, чунки у селевкийларга қарши қўзғолон кўтарган қабилаларга ҳар томонлама ёрдам берган. Бу қабилалар орасида Орол бўйидаги дайлар ҳам бўлган. Аршакийлар билан бир вақтда селевкий давлатидан ажралиб чиққан Грек-Бақтрия давлатини тахминан 140-йилларда Хоразм атрофида жипслашган массагет қабилаларининг иттифоқи босиб олади.

Пировардида, эрамиздан аввалги III асрнинг иккинчи ярмига келиб, Хоразм ғарбда Каспий денгизигача, шарқда эса то Мўғулистон чегарасигача бўлган кенг ҳудудда ўз сиёсий таъсирини ўтказа бошлайди. Хитой манбаларида "катта юечжи" деб аталган массагетлар (асли хоразмликлар)да оғир яроқ-аслаҳа билан қуролланган отлиқ қўшинлар булиб, улар қўшни мамлакатларга хавф туғдириб турганлиги ёзилган. Биринчи марта Хоразмда пайдо бўлган бундай отлиқ қўшин билан жанг қилиш

тактикаси аста-секин сарматлар орқали Шарқий Европага, ундан Римга, Шарқда эса гуннларга ўтади. Эрамиздан аввалги I асрларда парфияликлар Марв темирчилари қўли билан ясалган совут кийган отлиқ қўшин билан римликларга қарши Карр яқинидаги жангда қатнашганликларини грек муаллифлари хабар қилади. Баланд бўйли ҳарбий отларнинг асл зоти ўша даврларда массагетлар юрти, яъни Хоразмдан Муғулистон, Хитой ва Жанубий Сибирга ҳам тарқала бошлаган.

Бундай муҳим тарихий воқеалар рўй бераётган бир вақтда, Ўрта Осиёга келиб кетган Хитой элчиси ва сайёҳи Чжан Цяннинг кўрсатишича, Кангюй ёки Кандзой деб аталмиш катта давлат борлиги маълум бўлади. Авестода ҳам, ҳинд эпоси Махабхаратада ҳам бу давлат Кангха ёки Канки номи билан тилга олинади. С. П. Толстов ва бошқа бир неча тадқиқотчилар Кангха билан Хоразм иккови бир деб ҳисоблайдилар. Ҳозирги Хоразмда ҳам Ханқа тумани номи-нинг мавжудлиги бежиз эмас. Кангха эрамиздан аввалги II асрларда ниҳоятда ривожланади. Кейинги икки аср давомида ҳам Кангха ҳудудида купгина янги шаҳар ва қалъалар пайдо бўлади. Турли ҳунар ва савдо-сотиқ ўсади, натижада танга пул системаси ва муомаласи ривожланади. Бу эса иқтисодий ҳаётда катта силжишлар бўлганлигидан дарак беради.

Демак, эрамиздан аввалги IV—I асрлар қадимги Хоразмнинг гуллаб-яшнаган даври бўлиб, бу даврга оид ёдгорликлар жуда ҳам кўп ва хилма-хилдир. Хоразмнинг антик даврдаги шаҳарларининг деярли барчаси воҳани даштдаги қўшни қабилалардан мудрофаа қилиш мақсадида қурилган. Амударёнинг унг томонида шарқдан ғарбга қараб бирин-кетин чўзилган обидалар — Кангақалъа, Жонбосқалъа, Бозорқалъа, Қўрғошинқалъа, Қирққиз, Аёзқалъа, Бурлиқалъа ва Тупроққалъа суғориш иншоотларининг этагида бир-бирларига яқин ва қатор қилиб қурилган. Бир режага асосланган мустаҳкам мудрофаа ва йирик суғориш иншоотларининг мавжудлиги Хоразмнинг қудратли марказлашган давлат бўлганлигини кўрсатади.

Хоразм экспедицияси ходимлари сунгги йилларда, бир томондан, мазкур обидаларда қазишмалар олиб борган бўлса, иккинчи томондан, шу ишларга параллель равишда махсус отрядлар ва партиялар бу шаҳар ва қишлоқларни сув билан таъминланган ва жуда яхши сақланиб қолган суғориш тармоқларини ўрганган эди. Қўйқирилганқалъа харобаларининг теварак-атрофларидан, ҳозирги Калтаминор каналини давом эттирувчи қадимги канал бўйларидан

қадимги далаларнинг жуда яхши сақланиб қолган излари топилган. Бу далалар эрамиздан аввалги IV—III асрларга, яъни классик Кангюй даврига тўғри келади. Қадимий Каттаминорнинг кейинги даврлардаги бошқа тармоқлари бўйларидан топилган далалар кўҳна Кушон даврига — эрамизнинг III—IV асрларига мансубдир. Уларнинг кўриниши анча мураккаб ва турли-туман бўлиб, бу ҳол далачилик ишларининг тараққиётидан далолат беради.

Минг йилдан ортиқ даврни ўз ичига қамраб олувчи юқорида санаб ўтилган обидаларни қазиб текшириш натижасида зур кашфиётлар қўлга киритилган эди. Қазилмалар ўтказилган харобалар орасида археологларимиз диққатини ўзига жалб қилган Кангақалъа, Жонбосқалъа ва Қўйқирилганқалъа меъморчилиги ҳамда унда топилган нарсаларнинг куплиги ва ўзига хос хусусияти билан алоҳида урини эгаллайди.

Кангақалъа қадимги Хоразмнинг бевосита Сариқамиш кули ёнида, жануби-ғарбий томоннинг энг чеккасида жойлашган таянч нуқтаси ҳисобланган. Текширишлар шуни кўрсатадики, бу қалъа қарийб минг йил давомида, эрамиздан аввалги биринчи минг йилликнинг ўрталаридан эрамизнинг IV асрига қадар мавжуд бўлган. Кангақалъа катта ҳарбий фалокат натижасида харобага айланган. Юқори қатламнинг ҳамма ерида кучли ёнғин белгиларининг топилиши бунга далилдир.

Топографик тадқиқотлар қалъа ва унинг теварагидаги деҳқончилик ерларини сув билан таъмин қилиб турган Кангадарё шимолий қирғоқларининг қурилиши натижасида бу ирмоқлардан сув олган суғориладиган ерлар майдони бир неча марталаб ўзгариб турганлигини кўрсатади. Бу ирмоқлар ҳосил қилган ўзига хос ҳавзалар Сариқамишга етиб бормай суғоришнинг ўзига сарф бўлган.

Муҳим аҳамиятга эга бўлган бу даврга онд қизиқ ёдгорликлардан бири Жонбосқалъадир.

Жонбосқалъанинг тўрт бурчакли сатҳи 170—200 метр келадиган майдонни эгаллайди. Унинг тўрт томони 10—11 метр баландликдаги қалинлиги 1—1,3 метр келадиган икки қават девор билан ўраб олинган. Жонбосқалъанинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унинг деворлари Хоразм қалъаларининг деярли ҳаммасида мавжуд бўлган буржлардан холи. Қадимги шаҳар ва қалъаларда бурж тиклаш шунчалик катта урин тутганки, бу анъана то сўнгги вақтларгача маҳаллий ҳовлиларда сақланиб келган. Хоразмнинг катта ҳовлиларида учрайдиган кўп кунгиралар

бунга якқол мисол бўла олади. Жонбосқалъа деворлари 2 метргача пахса, ундан юқориси хом ғишдан тикланган бўлиб, ташқи қатори шахмат шаклида қуйилган икки, уч қатор найзасимон шинакларга эга. Эни 18—20 см келадиган шинаклар пастга қараб уқ отишга қулай қилиб, оралиғи 1,2 м узунликда қуйилган. Шинакларнинг икки қатор қўйилиши, шинак қаторлари уртасида тўсин учун қўйилган тешик изларининг бўлиши қалъа деворлари икки қават бўлганлигини кўрсатади. Қалъага кириладиган дарвоза ҳам тўғри бурчакли, мураккаб иншоотдан иборат. Бу иншоот ҳам қалъа деворлари каби мудофаа учун қулай бўлган икки қатор шинакларга эга. Шундай булса-да, деворларда буржларнинг булмаслиги, шинакларнинг жуда яқин қўйилиши жонбосқалъаликларнинг мудофаа системаси анча қолоқ бўлганлигини кўрсатади. Шинакларнинг сонига қараганда қалъани икки мингга яқин жангчи мудофаа қилган. Жонбосқалъада 400 га яқин хона борлигини эътиборга олганда, қалъани мудофаа қилишда шаҳар аҳолисидан қурол ушлашни биладиган эркаклар билан бир қаторда аёллар ва теварак-атрофдаги майда деҳқон қўғонларидан келганлар иштирок этган, деб фараз қилиш мумкин. Шунинг ҳам таъкидлаш зарурки, бу истеҳком анча чеккада бўлиб, Сирдарё қирғоқларидан келган дашт қабилаларининг дастлабки зарбаларини ўз устига олиб турган қалъалардан биридир.

Қалъа дарвозасидан ичкарига қараб шаҳарни икки катта мавзегга ажратиб турган кенг куча ўтади. Ҳар қайси мавзеда бир-бирлари билан ички йўлаклар орқали боғланган 200 га яқин хонадон бўлган. Шаҳарнинг шу тариқа иккига бўлиниши унда истиқомат қилган аҳоли бир-биридан ажралган ҳолда, аммо узаро қариндошлиги билан боғлиқ уруғ жамоасидан иборат эканлигини кўрсатади. Харобалар орасида топилган ҳар хил тамғали ғишлар ҳам қалъа аҳолиси бир неча уруғлардан иборат эканлигига далил бўла олади. Чунки тамғали бу ғишлар ҳар бир даҳада алоҳида-алоҳида тартиб билан қўйилган бўлиб, унинг ҳар қайсиси маълум бир уруғнинг белгиси эканлигини кўрсатади.

Марказий куча охирида жойлашган иморат харобаларини текшириш натижасида жонбосқалъаликларнинг ўз ибодатхонаси бўлганлиги аниқланди. Иморат уртасидаги супачага қурилган ўчоқда муқаддас ўт доим ёниб турган. Ибодатхонанинг ички девори тагида узун супа, оташхона ёнида эса ибодат қилувчиларнинг диний маросимларни

утказишлари учун айрим хона ҳам мавжуд бўлган. Бу хонада топилган кўп суяк қолдиқлари, унда диний маросимлар учун тайёрланган таомлар истеъмол қилинганлигидан дарак беради.

Демак, аجدодларимиз ҳар бир даврда турли динга сиғинган бўлсалар, ҳозирги диний тасаввурлар ва бошқа қарашлар ҳам киши фантазиясининг маҳсулоти сифатида абадий бўлмай, балки янги дунёқарашларни юзага келтириши мумкин. Бунга кейинги асрдаги воқелигимиз ёрқин мисол була олади.

Қўйқирилганқалъада топилган кўп нарсалар қадимги хоразмликларнинг диний эътиқодларини тушунишга анча ёрдам беради. С. П. Толстов фикрича, Қўйқирилганқалъа — дафн қилиш маросими билан боғлиқ ёдгорлик бўлса, эҳтимол. Бу қалъа қадимги Калтаминор сув иншоотининг бўйидаги катта ҳудудни эгаллаган деҳқончилик райони марказидадир. Қўйқирилганқалъа буржга ухшаш катта цилиндр шаклида бўлиб (диаметри 44,4 метр), атрофидаги тақирликлар сатҳидан 8,5 метр баланд кўтарилган иморатдан иборат бўлган. Ташқаридан уни ҳалқа каби қўшдевор (диаметри 86,5 метр) ўраб турган. Девор ичида гүмбазли жуда кўп хоналар бўлган. Қалъанинг ташқи қўшдеворида 9 та ярим доирасимон буржлар бор. Қўшдеворнинг ва марказий иморат деворининг ташқи қаторларида Жонбосқалъадагидек найзасимон

Қўйқирилганқалъанинг қазилишдан кейинги кўриниши

қатор шинаклар куп. Девор ичидаги хоналардан топилган нарсаларга қараганда, унда қуллар ва ибодатхона хизматкорлари яшаган.

Қазиб текширилган икки қаватли (унинг пастки қавати қарийб бутунлай сақланиб қолган) марказий буржсимон бинонинг кўриниши ниҳоятда ўзига хосдир. Биринчи қаватнинг баҳайбат деворлардан ва хом гиштдан ишланган куп гумбазли хоналари қатъий ва аниқ шаклга эга. Пастки хоналарга юқори қаватнинг уқ отиладиган шинакли йулаги орқали тушилади. Бинонинг диаметри буйлаб жойлашган марказий гумбазини кундаланг қурилган девор иккига ажратиб туради. Марказий гумбазнинг ҳар икки чеккасида икки томонлама тушиб чиқиладиган зиналар бўлиб, улар орқали, юқорида айтилганидек, иккинчи қаватга, шинакли ташқи йулакка чиқилган. Марказий гумбазнинг ҳар икки томонида, айлана буйлаб жойлашган олтига ён гумбазнинг арки марказий гумбазга қараб очилади. Бу ерда биринчи бор топилган ойналар ниҳоятда катта қизиқиш туғдиради; қуйи девори қалин қаватнинг хоналарига ёруғлик тушишига имкон берган бу ойналар шимолий гумбаздан бошқа ҳамма гумбазларнинг гулачалар терилган деворларида мавжуд. Уқ отиладиган йулак шинаклари чизигидан пастда жойлашган дераза токчалари қалинлиги олти метр келадиган ташқи деворга мос қалинликда ичкарига нишаб бўлиб тушган. Пастдан туриб мана шу ойналар орқали қаралганда осмон кўринган, бу эса хоналарнинг анча ёруғ бўлишини таъминлаган.

Бу ажойиб обида утказилган куп йиллик қазिशмалар натижасида марказий бинонинг тарихий ҳаёти илк Кангюй даври доираси билан чекланган ҳолда, ташқи ҳалқа иморатлари тахминан тўрт асрча эрамизнинг биринчи асри охиригача, яъни Хоразмнинг Кушон империясига қушилиш арафасига қадар мавжуд бўлганлиги аниқланди. С. П. Толстовнинг тахминича, дафн қилишга оид ҳамда диний урф-одатлар жойи бўлган марказий бурж атрофида, дастлаб, айлана шаклидаги шинакли биргина девор бўлган бўлса керак. Сўнгра девор батамом қайта қурилган ва ичкаридан унга тақаб турли-туман омборхоналар қуришган. Кечки Кангюй даврига келиб ташқи ҳалқанинг бутун саҳнига иморатлар солинган, бурж атрофида тақсимот йўлаги вужудга келтирилган, бу ибодатхона хўжалигининг бир талай хоналари — одам яшайдиган уйлар, омборлар, устахоналар эса радиус бўйича бир-биридан қалин деворлар билан ажралган бир қанча секторларга бўлиниб кетган.

Археологик қазилмалар ичида учрайдиган хилма-хил топилмалар эрамиздан аввалги IV—I асрларда, яъни Кангюй даврида қалъа аҳолисининг хужалик ва маданий ҳаёти қандай булганлигини тасвирлашга имкон беради. Жуда кўп учрайдиган сопол идишлар орасида туя ва эшакларда олиб юриладиган сувдон (фляга)га ухшаш идиш синиқларидаги расмлар алоҳида кўзга ташланиб туради. Бу идишларнинг бирида тахтда утириб бола эмизаяётган аёл, иккинчисида эса муштлашишга тайёрланаётган эркак (қадимги аждодларимиз бокс билан таниш бўлиши эҳтимол) аниқ тасвирланган.

Бошқа бир идишда бурттирилиб безатилган композициянинг марказида соқолли бош тасвири бўлиб, у ён томондан кўриниб туради, четда эса грифон деган баҳайбат қанотли отга ухшаш афсонавий махлуқ тасвирланган. Яна бир сувдон парчасида серҳашам қилиб безатилган дубулға кийган эркак сурати тушурилган бўлиб, дубулға тожига афсонавий қушнинг тасвири ишланган, энсага тушиб турадиган қисмига эса одам маскаси (ниқоби) солинган. Қўйқирилганқалъа учун характерли булган ва бандининг юқори қисмида шернинг боши тасвирланган кўзаларни, оғзи одам шаклида ишланган жажжи идишни ҳамда от ва грифонларнинг образлари берилган кўп рангли сопол ритон (ичкилик ичиладиган шохсимон идиш)ларнинг бир талай парчаларни ҳам рельефли флягалар жумласига киритиш мумкин.

Бурттириб ишланган расмлар орасида вино кўтарган қари боғбон, жимжима жиякли камзул ва бурмали кўйлак кийиб олиб, бир қулида кўзача, иккинчисида қадаҳ ушлаган аёл тасвирланган ҳайкалчалар диққатга сазовордир. Бу аёл сиймосида балки виночилик маъбудаси Мино тасвирлангандир. Мино ибодати ва мифологияси тўғрисидаги баъзи маълумот-

Қўйқирилганқалъа харобасининг таъмирланган кўриниши

Қазинмалардан тиништан сопол ҳайкалчаһар тарһисидан һамунаһар

ларни Беруний асарларидан топиш мумкин. Ҳосилдорлик маъбудаси — Хоразм Анахитасининг серҳашам кийим кийган ҳолда тасвирланган талайгина ҳайкалчалари топилган. Маъбуда бир қўлини кўкрагига қўйиб, иккинчисини эса осилтириб турибди. Яна бир ҳайкалчада қўлида қадаҳ ва жажжи қўшқулоқ идиш ушлаган маъбуда тасвирланган.

Бу топилмалар ва қалъанинг ташқи доирасидаги хоналарнинг бирига ўрнаштирилиб, баландлиги 1—1,5 метргача келадиган ҳамда усталик билан ишланган вино идишлар — хумлар, қалъа теварагида учрайдиган токзор излари қадимги хоразмликларда узумчилик анча тараққий қилганлигини кўрсатади.

Археологик қазиш натижасида хоналарда деворга ясалган ранг-баранг нақш ифодалари, от, туя, қўй ва шу сингари ҳайвон ҳамда қушларни тасвирловчи расмлар, усимлик шаклидаги, мазмундор нақшли катта идишлар, дастаси фил ёки от бошига ўхшатиб ясалган кўзалар ва бошқа бадий қимматли кўп хил сопол буюмларнинг парчалари топилган. Ташқи доирадаги хоналарнинг бирида топилган ҳайкалча усталик билан сополдан ясалган бўлиб, унда қўлида бола ушлаб утирган маймун тасвирланган, бу эса қадимги Ҳиндистон санъатини эслатади.

Қўйқирилганқалъа атрофини эгаллаб ётган тақирларда ҳам ажойиб санъат нусхалари кўп учрайди. Қалъанинг шимолидаги тақирдан топилган кампир ҳайкалининг калла қисми — қадимги ҳайкалтарошлик реалистик асосга эга бўлганлигини кўрсатади.

Тасвирий санъат намуналари ичида жимжимали оссуарийлар алоҳида ўринни эгаллайди. Бу даврда бутун Ўрта Осиёда зардушт дини ривож топган эди. Юқорида айтганимиздай Зардушт динига биноан, ўликларни ерга кўмиш, сувга ташлаш гуноҳ деб ҳисоблаб жасадни ё куйдирганлар, ёки гушт ва терисини йиртқич ҳайвон ва қушларга едириб, суякларини махсус сопол қути (оссуарий)ларга солиб айрим биноларда сақлаганлар. Шундай қутиларни Ўрта Осиёнинг ҳамма ерида учратиш мумкин. Мана шу ва бошқа далилларга асосланиб, юқорида қайд қилганимиздек, кўп олимлар Зардуштнинг ватани Ўрта Осиё деб ҳисоблайдилар.

Хоразмнинг Қўйқирилганқалъа теварагида кўп учрайдиган оссуарийлар ўзининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Бу оссуарийлар қопқоқларининг кўпчилигига ҳайкалчалар қилинган. Қўйқирилганқалъадан тахминан бир ярим чақирим шимолда қум тепалар орасида топилган

Эркак кишининг жасад суяклари солинадиган оссуарийнинг
таъмирлангандан кейинги кўриниши

квадрат шаклидаги оссуарийнинг қопқоғидаги чордона қуриб ўтирган эракнинг ҳайкали жуда ажойибдир. Шуниси қизиқки, калта мўйловли, соқоли хоразмча қилиб қўйилган, кийими нақшдор қилиб туқилиб, камари учида қўй бошини тасвирловчи безак борлиги ҳайкалдан кўриниб турибди. Оссуарийлар ичида отга ўхшатиб қилинган ҳайкалчалар ҳам учрайди.

Қалъалиқирда сўнгги йилларда топилган қумтошдан, лойдан ва алебастрдан, шунингдек сополдан ясалган турли типдаги оссуарийлар ичидан юздан ортиқ дафина топилган эди. Аксарияти бир хил бўлган бу оссуарийлар орасида талайгина турли-туман типлар учрайди. Шуларнинг ичида ғуласида тешиги бўлган бочкасимон, юқоридаги қопқоғи тўртбурчак шаклидаги тешикли ҳамда устки қирраси пирамида шаклида бўлиб, юмалоқ қопқоғида қуш тасвири берилган оссуарийлар алоҳида ажралиб туради.

Қўйқирилганқалъадаги ажойиб кашфиётлардан яна бири — Хоразмнинг қадимги ёзувидир. Ташқи доира харобаларида хум оғзининг четига ўйиб ёзилган арамей типидagi алфавитли қисқа хат топилган. Ёзув шундай аниқ сақланганки, уни осонгина ўқиш мумкин. Иккинчи нусхаси хумчага туш билан (Хоразм тарихида сопол идишга туш бериш биринчи марта учрайди) ёзилган бўлиб, у ҳам осон ўқилади. Бу ёзув намуналарини фақат Хоразмдагина эмас, балки бутун Ўрта Осиёда ҳозиргача маълум бўлган энг қадимги ёзув деб айтсак хато қилмаган бўламиз.

Ёзилган сўз, шубҳасиз форсий тилда бўлиб, "аспабарак" ёки "аспабадак" деб ўқилади. Уни "отда кетаётган" ёки "от миниб турган" деб таржима қилиш мумкин. Ҳар ҳолда у атоқли от бўлиб, хум эгасини ва унга қарашли отни ифодалайди. Бундан ташқари сўнгги йилларда хумга ёзилган яна уч ёзув ҳамда аёл ҳайкалчасини орқасига тирнаб ёзилган яна бир ёзув топилди. Бу ёзувлар Хоразм архивининг эрамизнинг III асрига мансуб ҳужжатлари ҳамда янги эрдан аввалги I асрга оид ва Нисодан топилган Парфия архиви билан бирга, Ўрта Осиё қадимги халқлари ёзувларининг тез бўлиб бораётган тарихи хазинасига муҳим ҳисса бўлиб қўшилади. Демак, Хоразм илк антик даврданоқ кенг тарқалган ёзувга эга бўлган, бу эса унинг маданий жиҳатдан юқори босқичда турганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, кўмиш маросими билан боғлиқ бўлган ибодат қасри Қўйқирилганқалъа қимматли ва муҳим материалларни асрлар оша бизгача сақлаб келган. Бу қалъадаги ҳаёт Кангюй давлати даврида давом қилиб, Хоразм-

нинг Кушон империясига қушилиши билан тўхтаб қолади ва кейин ҳеч жонланмайди.

Қўйқирилганқалъа атрофидаги кўҳна Кангюй ва айниқса кейинги Кушон даврига оид суғориш иншоотларини текшириш шуни кўрсатадики, бу даврда ирригациянинг илгарига нисбатан анча торроқ (рошлар орасидаги масофа 10—15 метр) ва чуқурроқ магистраллари билан ажралиб турувчи анча такомиллашган янги типлари вужудга келган. Бу каналлар ҳавза тармоқлари билан бевосита боғланмаган бўлиб, ўртасидан кесиб ўтади. Шу билан боғлиқ қолда тақсимлаш ва суғориш тармоғи ҳам магистрал каналнинг фақат бир томонидан эмас, балки иккала томонидан, каналга нисбатан тўғри бурчак остида ўтказилган. Сув оқими қонунлари тўғрисидаги анча чуқур билимга асосланган, тежамли ва мукаммал булган бу суғориш системаси ўзининг асосий хусусиятлари билан сувни ва қурувчилар меҳнатини яна ҳам тежаш имконини берган ўрта асрлар суғориш системаси учун замин ҳозирлади.

Пировардида шуни ҳам қайд қилиш лозимки, бу даврда Амударё воҳасини ураб олган апасиак — сакаравак қабила-ларининг бир қисми скифларнинг жануб томон кенг кўламда юришлари туфайли Хоразм ҳудудига ҳам кириб келган. Эрамиздан аввалги II асрдан бошланадиган сўнгги Кангюй даври керамикасидагина эмас, балки Қўйқирилганқалъанинг охириг қайтига мансуб қатламида қазиб олинган, дашт қаби-лалари ўртасида ёйилган ва бу ерга улар томондан келтирил-ган ҳар хил топилмалар бундан далолат беради. Янада илгари-роқ даврга мансуб бўлган ва апасиакларнинг ўзи барпо этган қишлоқлар Хоразм воҳасининг жануби-ғарбий чекка-ларида пайдо бўлиши ҳам шундан дарак беради.

ҚУДРАТЛИ КУШОН ДАВЛАТИ ВА ТИЛСИМОТЛИ ТУПРОҚҚАЛЪА

Эрамиздан аввалги биринчи аср охириларида Ўрта Осиё қудратли Кушон империясига киради. Хоразмнинг Кушон даврига оид тарихи жуда ҳам ноаниқ. Аммо бу даврда Хоразм шоҳларининг тангалари ўрнини кушонликлар тан-гаси эгаллашига қараганда Хоразм Кушон империяси тар-кибига кирган, деб фараз қилиш мумкин. Эрамизнинг III асрларида Хоразмда маҳаллий шоҳларнинг тангалари зарб қилиниши ва кушон тангаларини сиқиб чиқарилиши Хо-

размининг яна илгаригидай мустақилликка эришганлигини кўрсатади.

Император Канишка (78—123 йиллар) ҳукмронлик қилган даврда Кушон давлати жуда қудратли давлатга айланиб, замонасининг буюк давлатлари Рим, Парфия ва Хитой билан бир қаторда турарди. Канишка ҳукмронлигининг охириги йилларида Кушон давлати жуда катта ҳудудни ўз ичига олган. Унинг чегараси Ғарбда Орол ва Каспий денгизи бўйларигача, жанубда Ҳинд дарёсининг қуйи оқимигача, Шарқда эса Синьцзяннинг Хутан шаҳридан Ганг бўйларидаги Банорасгача чўзилган.

Канишка ғолибона юришларидан ташқари катта қурилишлар ҳам қилди. Унинг даврида Шимолий Ҳиндистондаги анча шаҳарларга асос солинган. Ҳозиргача шу шаҳарларнинг бири унинг номи билан юритилади. Бу даврда кўп мамлакатлар билан иқтисодий ва сиёсий муносабатлар кучаяди. Эрамининг 99 йилида Кушон элчиларининг Римга келиши ва Кушон давлати ҳудудида жуда кўп рим тангаларининг топилиши бунга далил бўла олади. Кушон тангалари Кама бўйларида ҳам учрайди.

Кушон даврида бу империяга қарашли мамлакатларнинг маданиятида ривожланиш юз берди. Бу даврда пайдо бўлган ажойиб меъморчилик ва ҳайкалтарошлик санъатининг кўпгина ёдгорликлари Шимолий Ҳиндистонда, Бақтрия Кобул дарёси водийсида ва Амударёнинг юқори оқимларида бизгача сақланиб келган. Бу ёдгорлик намуналари ана шу ёдгорлик кўпроқ топилган ернинг номи билан махсус адабиётларда гандхар санъати деб аталади. Гандхар санъати Хитой, Ҳинди-Хитой, Япония ва Индонезия халқларининг бадний маданиятига катта таъсир ўтказган ҳамда унинг аъёналари бутун ўрта аср ва ҳатто ҳозирги давргача сақланиб келган.

Кушон империяси даврида дин, архитектура ва санъат соҳасида рўй берган ўзгаришлар Хоразм маданиятига ҳам таъсир этди. Шунингдек, қадимги Бақтрия (Термиз яқинидаги Айиртом ёдгорлиги), Тухористон (Сурхондарё вилоятининг Ангор районидаги Болаликтепа ёдгорлиги) маданияти ҳам гандхар санъати аъёналарининг бевосита таъсири остида тараққий қилган. Натижада Хоразмда учрайдиган кушон даври ҳайкалчаларининг кўриниши анча ўзгаради. Эндиликда ҳайкалчалардаги кийим ва безаклар кангюй давриникидай серҳашам бўлмай, унда гандхар санъатининг таъсири сезилиб туради. Янги типдаги ҳайкалчалар ҳинд кийимлари-

дагидай анча ери очик бўлиб, бу ҳол унинг будда образлари билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Хоразмнинг кушон даврига оид ёдгорликлари ҳам жуда бой ва ажойибдир. Бу даврда ҳам илгаригидай суғориш тармоқлари ривожланади ва такомиллашади, эски қалъалар қайта қурилади, янги қалъалар ва аҳоли яшайдиган истеҳкомлар вужудга келади. Янги пайдо бўлган катта суғориш иншоотларидан Қирққиз ва Тупроққалъа каналларини айтиб ўтиш лозим. Воҳа чеккаларида кушон даври учун хос бўлган мудофаа иншоотларидан қуйи Чарманёпда Говурқалъа, Устюрт қирларида Девкесганқалъа бунёдга келади. Суғориш тармоқларининг ривожланиши натижасида Аёзқалъа, Қизилқалъа, Қўроғшинқалъа, Тупроққалъа, Катта Гулдурсун. Кичик Қирққиз каби яхши мустаҳкамланган шаҳар ва қалъалар пайдо бўлади. Бу ёдгорликларнинг ичида Катта Гулдурсун, Қизилқалъа, Аёзқалъа, Говурқалъа, Анқақалъа ва ажойиб тарихий хазина бўлган Хоразмшоҳлар резиденцияси — Тупроққалъа алоҳида диққатга сазовордир.

Катта Гулдурсун найзасимон шинакли қўшдевор билан уралган зўр истеҳком бўлиб, у иккита катта сув иншооти: Қирққиз ва Тупроққалъа каналлари бир-биридан ажралган жойда қурилган. Ички ҳовлида қизил лойдан ишланган сополлар ва катта иморатларнинг қолдиғи бор. Бу қалъа яқинида Қирққиз магистрал каналидан шимоли ғарб ва ғарбга жуда катта сув иншооти ўтказилган. У Норинжон шаҳри орқали ўтиб, Тупроққалъага боради ва Қизилқалъа истеҳкоми олдида тугайди. Жилдиққалъа районида ундан чиқарилган шахобча узанининг кўп қисми ҳозир қўм остида қолиб кетган бўлиб, этаги Аёзқалъадаги тоғ ёнбағирларида пайдо бўлади. Бу каналнинг катталигидан ҳатто Тупроққалъа канали унинг шохобчаларига ўхшаб кетади. Мана шу зўр сув иншоотларининг бош қисмини мудофаа қилувчи ва сув тақсимлаш ишларини бошқарувчи марказий идора Гулдурсунқалъасида бўлса, эҳтимол. Бу канал ва шохобчаларнинг қуйи оқимларини Қизилқалъа илк кушон даврида баланд гишт пойдеворга қурилган анча қудратли истеҳком бўлиб, ундаги бинолар каттагина чегара соқчилигини олиб борган ҳарбий қўрғонга мўлжалланган. Қалъанинг ички қисмига ёппасига равоқли йўлаксимон бинолар қурилган. Қизилқалъа муҳим стратегик истеҳком бўлиб, у хоразмшоҳлар маскани — Тупроққалъани қадимги йўлдан ҳамда Амударё томондан қўриқлаб турган.

Аёзқалъа ёдгорлиги кичик девор билан уралган Султон Увайс тогининг шарқий этагидаги йирик деҳқонларнинг қўрғонларидан иборатдир. Эҳтимол, қўрғон ичида боғ ва полизлар мавжуд бўлган. Бундай жуда кўп деҳқон қўрғонлари орасида учтаси алоҳида ажралиб туради. Аёзқалъа қоясининг тепасини безаб турган Аёз — I деб аталган истеҳком ярим доира шаклидаги буржли баланд қўшдеворлар билан ураб олинган. Қалъа бурчакларида икки буржнинг бир-бирига қўшилишдан "қалдирғоч думига" ухшаш қизиқ шакл ҳосил бўлади. Бундай қурилиш усулини фақат илк кушонлар даврида қадимги Хоразмнинг ҳарбий истеҳком қурувчи усталари қўллаган. Кенг саҳро ўртасида баланд кутарилиб турган Аёз — I ҳам Қизилқалъа каби Хоразмга шимолдан олиб борадиган йўл устидаги муҳим стратегик иншоот ҳисобланган.

Бу истеҳком жойлашган қоянинг пастки ён бағрида, жанубий тепаликнинг учида тухумсимон шаклда солинган Аёз-2 истеҳкоми мавжуд. Бу қалъадаги турар биноларда ва деворлар ўртасидаги равоқсимон йўлкаларда ҳеч қандай маданий қатламлар бўлмаганлиги учун уни Аёз-I, Қизилқалъа, Қўнарлиқалъа каби ҳимоячи қўрғоннинг турар қишлоғи деб ҳисоблаш мумкин. Эҳтимол, қамал вақтларида ҳимоячиларга атрофда яшовчи аҳоли ёрдамга келган.

Мазкур мустаҳкамланган тепаларнинг этакларида гишт деворлар билан уралган катта ҳовли қўрғонлардан иборат бир қишлоқнинг харобалари ётади. Улар орасида кўп буржли девор билан уралган Аёз-3 номли қўрғон алоҳида ажралиб туради.

Аёзқалъа мажмуига кирган қишлоқ ёдгорликлари унда кўп миқдорда топилган кушон даври тангаларига қараганда эрамизнинг II асрларида пайдо бўлган. Қишлоқ узоқ яшамай, ундаги ҳаёт III—IV асрларда тугаган. Олимларнинг айтишича, бу ердаги кўп қўрғонларда деҳқончилик билан шуғулланган аҳолининг патриархал типдаги катта жамоалари яшаган бўлиб, у Хоразм қишлоғининг ижтимоий-иқтисодий тузумида муҳим узгаришлар рўй бераётганидан дарак берарди. Кушон давлатининг гуллаш даврида катта уруғ-жамоа типдаги мустаҳкамланган истеҳкомлардан, патриархал типдаги кўп оилали жамоаларнинг айрим қўрғон ёки катта ҳовлиларга ажралиб чиқиши анча кучаяди. "Катта оилали" жамоаларнинг ажралиб чиқиш жараёни қўлдорлик тузумининг емирила бошлаганлигини ва илк феодал хўжаликларнинг вужудга келаётганлигини кўрсатади.

Шуни ҳам қайд қилиб ўтиш лозимки, бу қўрғонларда аҳоли зич яшайдиган Гулдурсун, Жонбосқалъа, Хазорасп, Тўпроққалъа истеҳкомларига ухшаш антик шаҳарлардан узоқда жойлашган озод деҳқонларнинг қишлоқ уйлари кўрамиз.

Кушон империясининг шимолий чегараларидаги кучли мудофаа иншоотларига Говурқалъа ҳам кириди. Қалъа Амударё қирғоғида, Султон Увайс тоғининг ғарбий тизмаларини кесиб ўтган жойда, дарё ва дарё бўйлаб кетадиган йўлни мудофаа қилишга қулай бўлган баланд қоя устида қурилган. Бу истеҳком тахминан эрамининг II—III асрларига оид бўлиб, мудофаада ҳарбий кемалар ҳам қатнашган.

Говурқалъа икки қатор шинакли қўшдеворли оғишган тўрт бурчакдан иборат. Деворларнинг бошқа қаторида ундан бир оз баландроқ кўтарилган, ораси 20 метр масофада қўйилган тўғри бурчакли буржлар мавжуд. Бурчаклардаги буржлар кушон даври меъморчилик анъаналарига асосланган бўлиб, "қалдирғоч думига" ухшатиб қурилган. Қурилиш усули жиҳатидан унинг Аёз—Iга яқин туриши — бу қалъаларнинг барчаси бир мудофаа системаси билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Лекин Говурқалъада икки қатор шинакларнинг борлиги уни бир томондан Кангуй даврига оид Жонбосқалъа каби ёдгорликлар билан ҳам боғлиқ эканлигидан дарак беради.

Деворларга қўйилган катта ва қалин (40x40x10) гиштларнинг деярли 25—30 фоизига тамға босилган. Кангуй ва Кушон даврига тегишли бармоқ билан лойга босилган 16 хил тамға белгилари аниқланган. Шубҳасиз, бу тамғалар айрим уруғ белгилари бўлган.

Қалъа ичида шимолий девор бўйлаб қурилган хона харобалари мавжуд. Қалъанинг шимоли ғарб бурчагида тўрт бурчак қурилган зал алоҳида ажралиб туради. Зал деворлари сувоқ қилинган ва унга нақш берилганлиги билиниб турибди. Тўрт деворда тўрт токча бўлиб, ўртада тошдан усталик билан ясалган иккита тагкурси қўйилган. Зални қазиб текширилганда ҳайкал топилган. Лойдан ясалиб, эркак кишининг бошини тасвирловчи бу ҳайкал алоҳида диққатга сазовордир.

Кушон империясининг сўнгги давларидаги мудофаа иншоотларидан яна бири Анқақалъадир. Бу ёдгорлик қўйқурилганқалъадан икки километр шарқда, қадимги қўрғон ва қишлоқ харобалари ўртасида жойлашган. Шу харобаларнинг бирида эрамининг III асрига оид бўлган бошига бургутсимон темир қалпоқ кийган шохнинг расми солинган Хоразм мис тангаларидан иккитаси топилган.

Анқақалъа унча катта бўлмай, бошқа антик истехкомлардай катта қолипли гиштлардан қурилган қушдевор билан ўралган. Қалъа дарвозаси шинакли тўғри бурчакли буржлардан иборат. Квадрат шаклидаги бурчак буржлари қурилиш жиҳатидан бошқа ёдгорликлардан фарқ қилиб, ўзига хос хусусиятга эга. Дарвоза буржларидан ташқари қолган уч деворда ҳам биттадан тўғри бурчакли буржлар бор. Қалъанинг етти метр баландликда сақланиб қолган ташқи деворида бир қатор узун ва тор, ҳар биттасининг оралиги 13 м келадиган найзасимон шинаклар яхши сақланган. Истехком ўртасида уй харобалари, унинг ўртасида эса 2,5х2,5 м келадиган чуқурлик бор.

Мустаҳкам қўрғонлар пайдо бўлиши билан бирга катта шаҳарлар ҳам вужудга келади ва сиёсий, савдо ҳам ҳунармандчилик маркази сифатида ривожланади.

Аммо умуман олганда бу даврга келиб Кушон давлати жиддий инқирозга юз тутади ва эски ҳамда маҳаллий сулола ўртасида ички сиёсий кураш кучайиб кетади.

Бундай муҳим ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни археологик тадқиқотлар асосида қўлга киритилган хилма-хил маълумотлар орқали ҳам яққол тасаввур қилиш мумкин. Текширишлар шуни кўрсатадики, бу даврда суғориш тармоқлари жуда қисқариб кетади. Амударёнинг ун қирғоғидаги энг йирик икки магистрал канал сафдан чиққан, учинчи канал сатҳи анча қисқариб кетган. Сул қирғоқлардаги "қадимги суғориладиган ерлар"нинг улкан суғориш тармоғи тамомилан ишдан чиққан. Маълум бўлган барча қадимги шаҳарлар, аксари ҳарбий фожиялар натижасида ҳалок бўла бошлаган, ҳунармандчилик ҳам оғир тушкунликка учраган.

Кушон империяси доирасида (Ғарбда, Римда ҳам) янги феодал тузумга ўтиш учун яратилган моддий шарт-шароит, Ғарбда бўлганидек, дарҳол янги тараққиётга олиб келмади. Бу тараққиётга халақит берувчи қўлдорлик муносабатларининг емирилиш жараёни асрлар оша ҳузилиб кетди, чунки жамият ичида ана шу жамиятнинг қайта қурилишига бошчилик қила оладиган куч йўқ эди. Бу борада ҳам, худди ғарбда бўлганидек, ана шундай куч Хоразмнинг чекка жойларида ҳамда Ўрта Осиёнинг бошқа музофотларидан етишиб чиқди. Бу куч варвар қабилалар бўлиб, қўлдорлик тузумининг инқирозга юз тутган моддий ишлаб чиқариш усуллари улар олиб келган ғоят эски усуллар билан бирга қўшилиб кетган эди. Юқори маданийатли қадимги Хоразм билан қудратли ўрта асрлар Хоразми

орасидаги кескин фарқ ҳам шу билан боғлиқ бўлиб, бу фарқ моддий маданиятнинг барча соҳаларида кўзга ташланади. Аммо бу даврда Хоразм табиий ва географик шароити туфайли ўзига хос ўринни эгаллаган.

Империяда рўй бераётган ижтимоий ва сиёсий жараён-да Хоразм муҳим роль ўйнаган бўлса керак, чунки танга пулларни текшириш натижасида олинган маълумотларга қараганда, ўлка III асрдаёқ ўз мустақиллиги учун кураш бошлаган. Бу муносабат билан ички сиёсат ларзага келади, натижада Хоразм ҳудудида иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиб олган қатор айрим ҳокимликлар вужудга келади. Тупроққалъа саройи залларнинг бирида бошига тож кийган ва қўлига бургут ушлаган подшо ҳайкалининг топилиши, шунингдек, Анқақалъа яқинида ҳам бошида тож, қўлида бургут ушлаган киши расми солинган танганинг топилиши ва бу тангаларнинг шу жойда зарб қилинганлиги — маҳаллий сулола ҳокимияти ўрнатилганлигидан гувоҳлик беради.

Эрамининг III асри ўрталарида Кушон империясидagina эмас, балки бутун Ўрта Шарқда катта сиёсий ўзгаришлар рўй берди. Кушонлар сулоласи билан бир вақтда Парфия аршакидларининг ҳукмронлиги емирилади. Эронда давлат бошига сосонийлар сулоласи келади ва у Ўрта Осиёнинг бир қисмини ўз қўл остига олади. Бу даврда Хитой империяси ҳам емирила бошлайди. III асрда Хоразмда Кушонлар билан курашда ғолиб чиққан сиёсий гуруҳ — африкийлар сулоласига асос солинади. Бу янги сулола Тупроққалъага таянган ҳолда ўз ҳокимиятини дастлаб воҳанинг унғ қирғоғида ўрнатади. Тупроққалъа харобаларини текшириш унинг ҳақиқатан ҳам катта давлат таянчи — шоҳлар қароргоҳи бўлганлигини кўрсатади.

Султон Увайс тоғларининг жануброғида, қадимий қалъалар районида топилган бу ажойиб ёдгорлик 17,5 гектар майдонни (500х350 метрни) ишғол этади. Қўринишда туғри бурчак шаклидаги Тупроққалъа шимолдан жанубга чузилган бўлиб, атрофи катта хом гиштлардан қурилган қалин ва баланд девор билан ўралган. Деворлар бўйлаб квадрат шаклдаги жуда кўп буржлар қад кўтариб туради. Қалъанинг шимоли-ғарбида эни ҳам, бўйи ҳам 180 метр келадиган икки қават қилиб солинган ҳашаматли сарой харобалари кўзга ташланиб туради. Саройнинг учта буржи бўлиб, бу буржларнинг баландлиги 25 метрга етади.

Бу ёдгорликни текшириш юзасидан олиб борилган ишларга асосланиб, Тупроққалъа эрамизнинг III—IV асрларига тегишли эканлиги аниқланди. Лекин, қалъани ўрганиш ишларига 1945—1950 йиллардагина астойдил киришилди.

Мана, шаҳарнинг жанубий бош дарвозаси. Дарвозадан ичкарига кирилган заҳоти тўғри бурчакли қилиб солинган уйга дуч келинади. Афтидан, бу шаҳар соқчилари турган жой бўлса керак. Шу уйдан марказий куча бошланади. Ўн метр кенгликдаги бу куча тўғри ҳокимнинг саройига ва шаҳар ибодатхонасига олиб кирадиган дарвозага бориб тақалади. Шу кучанинг охиридан унга қараб кетган куча бозорга олиб чиқади.

Бош кучанинг ҳар томонида бир-бирига тўғри келадиган тор кучаларда куп хонали катта уйлар солинган. Қалъанинг ички архитектураси Жонбосқалъага ўхшаб кетади. Ана шундай тор кучалар ўртасидаги ҳовли-жойлар бир-бирига тутшиб кетган бўлиб, улар орасида девор йўқдай кўринади. Туташ ҳовлилардаги хоналарнинг сони 200 гача боради. Бу нарса Тупроққалъада истиқомат қилган аҳоли уруғчилик анъаналарига асосланиб авлодма-авлод яшаганлигидан ва ижтимоий ҳаётнинг жуда қадимги шаклига мансуб бўлганлигидан далолат беради.

Ҳоким саройининг жанубий дарвозасидан бошланадиган узун йўлакнинг охирида ўт ибодатхонаси жойлашган. Ибодатхона бир неча иншоотлардан ташкил топган. Иншоотларнинг ўртасида қўш деворлар билан қўршалган ва ичкарига айланма йўлаги бўлган тўғри бурчакли бино туради. Қадимий хоразмликлар ибодат қилган сўнмас ўт шу бинода бўлган.

Бундай ибодатхоналар қадимги Хоразмдаги бошқа ёдгорликларда ҳам, чунончи, Жонбосқалъадан ҳам топилганлигини юқорида айтиб ўтдик. Тупроққалъадаги бу иншоот тузилиши жиҳатидан Эрон Озарбайжонининг Шопур деган жойидан Р. Гришман қазиб топган ибодатхонага ўхшайди.

Ўт ибодатхонаси билан ёнма-ён икки қават қилиб ишланган, уч бурчакли ажойиб бино узининг ҳашаматли кўриниши билан кишини ҳайратда қолдиради. Бинонинг юқори қисмидаги девор ганчдан ишланган чиройли ҳайкалчалар билан безатилган. Сарой ва ибодатхона қурилишлари жанубий ҳамда шарқий тарафдан шинакли қалин ва баланд деворлар билан гир айлантириб ўралган. Саройнинг биринчи қаватида юздан ортиқ хоналар борлиги аниқланган. Девор бўйлаб бурж ва дарвозалар қурилган саройга шарқ томондаги пандусдан кирилар эди. Пандус-

Тупроққалъа харобасида топилган ганчдан ясалган ҳайкал парчаси

Тупроққалъадagi сарой биносининг қазинмадан кейинги кўриниши

нинг охири турли ўсимликларга ўхшатиб нозик нақшлар солинган тор йўлак билан тугайди. Сарой шу қадар баланд қилиб солинганки, аҳоли яшайдиган ҳовлилар ундан жуда кичкина бўлиб кўринади.

Сарой биноларининг ўртасида ташқарига олиб чиқадиган катта хоналар, нақш ва ҳайкаллар билан безатилган зал бор. Археологларимиз бу хоналарга "шоҳаншоҳлар зали", "зафарлар зали", "жангчилар зали", "буғулар зали", "ўймакорлик зали" каби номлар берганлар.

Саройда булардан ташқари турли турар жойлар, хўжалик ва хизмат кўрсатиш бинолари, шунингдек уста хоналар бор. Хоналарнинг деразалари йўқ. Ёруғ тушиб туриши учун туйнук қилинган. Пештоқ йўлаклари орқали хонадан хонага утилади.

Йўлаклар ёки даҳлизларнинг деворлари бўйлаб баланд супалар бўлиб, ундаги одам гавдасидан бир ярим барабар катта келадиган эркак ва аёлларнинг лойдан ишланган ҳайкаллари диққатга сазовордир. Уларнинг кийими ва безакларига қараганда, ҳашаматли шаҳзодалар билан марказида тож кийган подшонинг образи тасвирланган. Эркак ва аёлнинг бола билан тахтда утирган тасвири Қўйқирилганқалъада топилган бўртма расмларни эслатади. "Шаҳаншоҳлар залида" 138 та катта-кичик ҳайкаллар топилган бўлиб, улар на фақат тантаналар учун, балки ибодатлар учун ҳам хизмат қилгандир. Залнинг деворлари бўйлаб тахмон ва токчалар баланд супаларда даҳлиздагидек одамнинг натурал ҳажмидан каттароқ лойдан ясалган ҳайкалларнинг чап томонидаги паст супаларда бўртма нақш қилиб тасвирланган образлар шубҳасиз маҳаллий подшоларнинг уруғ-авлодига тегишли. Демак, бу тантановор хона илоҳийлаштирилган муқаддас жой бўлса керак. Учта девордаги катта тахмонда ўрнатилган жуда ҳашаматли ҳайкаллар учта худога бағишланган. Балки шулардан биттаси ҳосилдорлик худоси Анахита образини ифодалайди. Айрим маъбудалар йиртқич ҳайвонлар билан бирга тасвирланган.

Саройнинг куча ёки ҳовлига очиладиган эшиклари, шунингдек хоналардаги эшиклар хилма-хил ўйма-нақшлар солиб безатилган. Уларда кишилар, ҳайвонлар, қушлар ва ҳатто тўлқинларда сузаётган балиқларнинг расмлари моҳирона тасвирланган. Уч бурчак шаклдаги катта соз(арфа)да ўйнаётган аёл, шунингдек мусиқа асбобининг пардасини ушлаб турган қўл расми ўзининг нафислиги ва жозибадорлиги билан кишини ўзига тортади. Яна бир жойда токлар

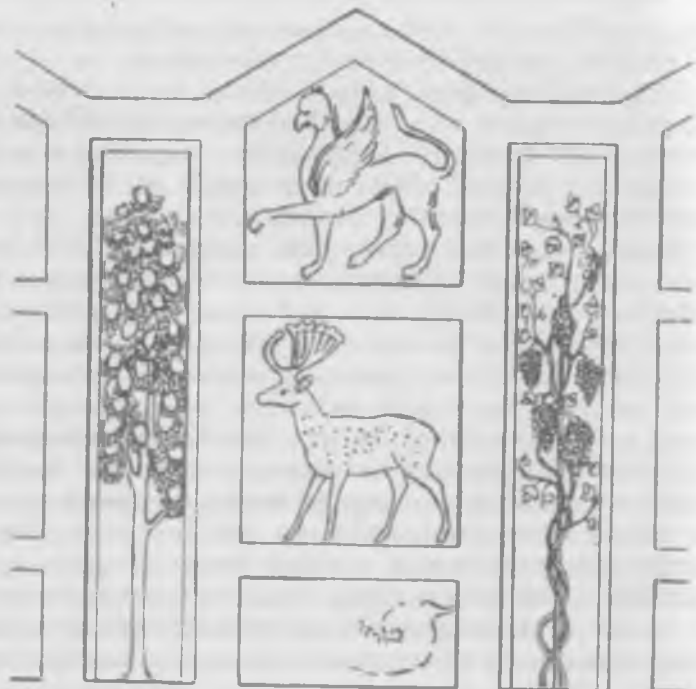
орасида юриб узум узаётган аёлнинг расми кўзга ташланади. Расм сополга минерал бўёқлар билан солинган.

"Шаҳаншоҳлар зали" ҳамда "жангчилар зали"нинг деворларидаги тахмон ва токчаларга подшолар ёки худоларнинг расмлари солинган. Улар орасида қора танли аскарлар ажралиб туради. Бир неча гумбазли йулаклардан ўтгач, "раққосалар зали"га кирилади.

"Ниқобли рақсчилар зали" бош айвон билан боғланган бўлиб, унинг тарҳи ва жиҳозланиши марказидаги меҳроб қолдиқлари бу хона муқаддас жой эканлигини исботлайди. Айвон деворларига ун олти та бўрттирилган эчки шохи, жуфт эркак ва аёллар рақсга тушаётгани тасвирланган катта панно жуда таъсирли. Улар орасида ҳам якка раққосалар тасвирланган. Мазкур залларнинг деворларига хилма-хил ўйма ва рангли нақшлар солинган. Улардаги кишилар, ҳайвонлар, қушлар расмлари моҳирона ранг-баранг қилиб тушурилган. Айниқса лой, сопол ва ганчдан ясалган ҳайкаллар турли ранглар билан бўялган. Сарой марказида деворларнинг айрим қисмига барглардан чамбарак қилиб безатилган маъбуда Анахита ибодати билан боғлиқ маросимлар ўтказадиган тантанавор зал бўлган.

Сарой биноларининг панжара ва пирамонлари ҳам нақшдор қилиб ишланган. Деворларга барглардан чамбарак қилиб гуллар солинган. Бу ердаги нақш ва безаклар қадимги Хоразм санъатининг узига хос ажойиб ютуқларга эришганлигидан дарак беради. Шуниси қизиқки, расмларда тасвирланган тупроққалъаликларнинг юриш-туришлари, кийимлари, уйлари куп жиҳатдан ҳозирги хоразмликларникига ухшаб кетади.

1948—1949 йилларда уюштирилган экспедиция натижасида юқори қаватдаги хоналарнинг биридан қадимги хоразмликларнинг тери ва ёғочга ёзилган архиви топилди. Ундан ҳаммаси бўлиб 140 та ҳужжат чиққан. Шундан 122 таси терига ёзилган бўлиб, уларнинг кўпи чириб кетган. Терига ёзилган ҳужжатлардан 18 таси, тахтага ёзилганлардан эса 8 таси яхши сақланган. Бу ҳужжатларнинг асосий қисми маъмурий ҳужалик масалаларига доир бўлиб, арамей типидagi алифбеда ёзилган. Ҳужжатларнинг тили А. А. Фрейман ва бошқа тилшунослар текширган Хоразмнинг XIII—XIV асрлардаги узига хос эроний (форсий) тилига ухшайди. Айрим ҳужжатларнинг йили ҳам курсатилган. Улар терига ёзилган бўлиб, номаълум давр саналари 207, 231 ва 232 йиллар билан белгиланган. Ҳужжатлар топилган маданий қатлам Хоразм

Бугулар залидаги асли ва таъмирланган расмлар манзараси

тарихининг кушон-африғийлар даври оралиғи, яъни III—IV асрларга оиддир.

Берунийнинг таърифича, келтирилган йил ҳисобининг учинчиси африғийлар сулоласи билан боғлиқ бўлиб, эрамизнинг 305 йилидан бошланади. Тупроққалъадан қазиб олинган машҳур гандхар санъатига хос ажойиб ҳайкалтарошлик дурдоналари, Жонбосқалъа, Анқақалъа каби куп ёдгорликлардан топилган ҳар хил ҳайвон (маймун, фил, каркидон)ларни ва одам образларини тасвирловчи терракоталар (сополдан ясалган буюм ва ҳайкалчалар) бу даврда Ҳиндистон Хоразм билан ниҳоятда яқин муносабатда бўлганлигидан далолат беради. Тупроққалъа рассомчилиғи намояндалари ҳам Аджантада топилган расмларга стиль ва услуб жиҳатдан жуда ухшаб кетади.

С. П. Толстовнинг фикрича, эрамизнинг биринчи асрларидан африғийлар сулоласи урнатилгунча Хоразмда расмий йил ҳисоби сифатида ҳинд "Шак даври" қабул қилинганлигини аниқлаш катта аҳамиятга эга бўлиб, у айрим тарихий масалаларни туғри тушунишга ёрдам беради. Чунончи, шу асосда куп вақтлар мунозарали ҳисобланган Кушон подшоси Канишканинг ҳукмронлик қилган даври ва бошқа хронологик саналарни аниқлаш мумкин. Тупроққалъа ва бошқа обидаларда топилган куп сонли тангалар, яъни нумизматик (танга ва медаллар ҳақидаги фан) материаллар ҳам хронологик ноаниқликларни ойдинлаштиришда муҳим восита ролини уйнайди.

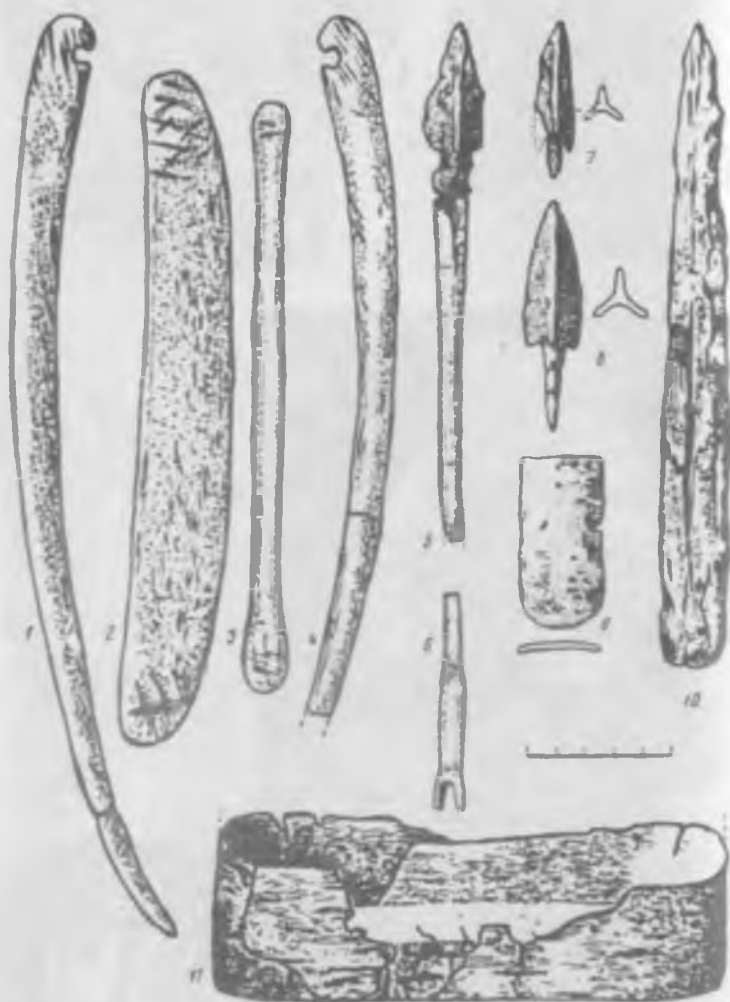
Тузлукхата харобаларидан топилган лойдан ясалган ҳайкалчалар

Говурқалъа шаҳарчасидан топилган
(эрамининг II асри) расм ва
ҳайкаллардан намуналар

Хоразм Шоҳининг расми
туширилган қадимги
кумуш танга

Тупроққатъадан топилган қурол-аслаҳа, уй-рузгор буюмлари,
безак ва тақинчоқлар намунаси

Хоразм территориясида Кадфиз II, Канишка, Хувишка, Васудева номли подшоларнинг исмлари зарб қилинган 60 га яқин тангалар топилган. Кўп тангаларда илгариги маҳаллий сулола — сиёвушларга оид белги-тамғалар мавжуд. Бу эса Кушон даврида ҳам Хоразм ўзининг мустақиллигини сақлаб қолишга интилиб келганлигини кўрсатади.

Демак, топилган тангалар асосида Кушон ҳукмронлиги урнатилгандан бошлаб, то Афригийлар давригача Хоразмда зўр тарихий ҳодисалар рўй берганлигини, ҳокимлик бир неча марта бир қўлдан иккинчисига ўтганлигини исботлаш мумкин.

Топилган айрим нарсалар ичида аслидан бир ярим барабар каттароқ қилиб ганчдан ишланган эркак киши бошини тасвирловчи ҳайкал алоҳида диққатга сазовор. Чунки бу Хоразмда ганчдан ишланган биринчи ҳайкалдир. Ҳайкалга ранг берилганлиги сезилиб туради.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, тасвирий расмлар зал ёки шоҳ хоналаридагина эмас, ҳаттоки қуллар яшайдиган уйларда ҳам бор. Зеби-зийнатлардан ўнтача олтин безаклар, 300 га яқин хилма-хил шиша қаҳрабо, маржон ва чиганоқлардан тузилган мунчоқ топилган.

Топилган нарсалар ичида хужаликка доир бўлган Хоразмда биринчи марта учраган уроқ ва темир совут таңгачалари муҳим урин тутади. Совутнинг қолдиқлари саройдаги "жангчилар зали"даги ҳайкалларда тасвирланган совутга ухшайди.

Тупроққалъадан топилган материаллар қадимги Хоразм ўзига хос санъат ва архитектурага эга бўлганлиги, мустақил тараққий қилганлиги ҳамда қушни мамлакатлар — Парфия, Бақтрия, Ҳиндистон, Яқин Шарқ ва Қора денгизнинг шимолидаги давлатлар билан яқин алоқада бўлганлигини курсатади. Аммо, бу яқинлик фақат санъат нусхаларининг айримларида сезилади, холос. Саройнинг тарҳи ҳам, хоналарнинг бадий жиҳатдан безатилиши ҳам, ҳайкал ва расмларнинг композицияси ҳам, нақш элементлари ҳам ўзининг ажойиблиги ва услуб бирлиги билан характерлидир.

Шубҳасиз, Тупроққалъадан топилган жуда бой археологик материалларни пухта текшириш билан хоразмликларнинг III—IV асрлардаги хужалик фаолияти, жумладан қишлоқ хужалиги ва ҳунармандчилиги, ҳарбий тузуми, бадий маданияти ва ёзувини тула равишда тасвирлаш мумкин.

Бутун Хоразмда шоҳларнинг тенги йуқ дабдабали қароргоҳи бўлган Тупроққалъа саройи номаълум сабабларга кўра IV асрга келиб ташландиққа айланиб бушаб қолади. шаҳардаги ҳаёт эса IV асргача давом этади. Худди шу даврда Амударёнинг ўнг ва сул қирғоғидаги суғориш иншоотлари бутунлай ишдан чиқади. Қадимги Калтаминор сув системаси ниҳоят қисқариб кетади. Сул қирғоғидаги суғориладиган кўп ерлар чўлу биёбонга айланиб, шаҳарлар ҳувиллаб қолади. Говхўра канали тармоқлари бўйида жойлашган Анқақалъа, Қўйқирилганқалъа, Жонбосқалъа каби шаҳарларда ҳаёт сўнади, унинг бош ўзани Аёзқалъа этакларидаги қишлоқларни суғориб турган тармоғи қисқариб, бу ерлар ҳам чўлу биёбонга айланади.

Бу жараён шаҳар ҳунармандчилигининг кучайиб бораётган таназзули билан узвий боғлиқ бўлган. Агар III—IV асрларда аъло сифатли қадимий керамика анъаналарини ишлаш давом қилиб келган бўлса, V асрларда сопол буюмларнинг сифати жуда ҳам пасайиб кетган. Шу даврга мансуб идишларнинг кўп қисми уйда чархсиз ясалиб, қўпол ишланган: қорилган лой анча дағаллашган, унга турли нарсалар арашган, баъзи кўзалар чархсиз — қўлда ясалган.

Handwritten text in Old Khorezmian script, likely a fragment of a larger document. The text is written in a cursive style on a light-colored background.

Handwritten text in Old Khorezmian script, showing a list or record of items. The text is written in a cursive style on a light-colored background.

Handwritten text in Old Khorezmian script, organized into columns. The text is written in a cursive style on a light-colored background.

Handwritten text in Old Khorezmian script, showing a list or record of items. The text is written in a cursive style on a light-colored background.

Handwritten text in Old Khorezmian script, showing a list or record of items. The text is written in a cursive style on a light-colored background.

Қадимги Хоразм ёзуви намуналари

Беруний ёзишича, шаҳар ҳастининг тушкунликка учраши хоразмшоҳлар марказини эрамизнинг 305 йили Кат қалъасига кўчиришга сабаб бўлади. Бу жараён Хоразм тахтига янги, афригийлар сулоласининг кутарилиши билан боғлиқ. Бу ҳақда Беруний қуйидагича ёзади: Шундай қилиб, Африғ Искандар келгандан кейинги 660 йилда Ал-Фир (Кат яқинидаги қалъа) шаҳри ичида қаср қуради. Ал-Фир шаҳри қалъа бўлиб, учта девори пахсадан ва хом гиштдан урилган; буларнинг бири иккинчиси ичига жойлашган, бирининг баландлиги иккинчисиникига қараганда ортиб боради; аммо шоҳлар қасри ҳаммасидан ҳам баланддир. Ал-Фир ўн миль ва ундан узоқроқдан кўриниб турган.

Янги сулолага асос солган Африғнинг расми Хоразм тангаларида яхши сақланиб келган. Кўз олдимизда бургутсимон қиррабурун, чўққайиб турган сийрак соқолли, бўйнига мунчоқ осган совуқ башарали кишининг образи туради. Унинг бошида қадимги Шарқ подшолари ва рим папалари киядиган тиара бор. Бу махсус қалпоқ ярим доира шаклида бўлиб, елкани бекитиб турган. Манглайида ярим ой белгиси бор. Танганинг орқасида отлиқ кишининг расми, отнинг оёғи остида эса қадимги Хоразм алифбесига "Шоҳ Африғ" деб ёзилган.

Ўрта асрларда илгариги, яъни Африғ давридаги Хоразм пойтахти ўрнида пайдо бўлган Шаббоз (ҳозирги Беруний атрофида сақланиб қолган ва маҳаллий тилда "Пил" деб аталиб келинаётган сўнгги антик даврига оид катта қалъа) харобалари мавжуд.

Қалъа харобалари атрофи шўр ботқоқлик билан ўралган бўлиб, унга битта сўқмоқ йул боради. Меъморчилик жиҳатидан Пилқалъа Аёз—I га жуда ҳам ўхшаб кетади. Истеҳкомнинг бир бурчагида антик давр ёдгорликларига ўхшамайдиган тўртбурчак шаклидаги номаълум иморат ҳам бор. Пилқалъанинг деворлари пахсадан 10—11 метр баландликда ва 6 метр қалинликда қурилган.

Африғ сулоласи катта тарихий узгаришлар содир бўлган бир даврга туғри келади. Дарвоқе, эрамизнинг IV асрларидан бошлаб шундай кучли воқеалар рўй берадики, натижада Хоразмнинг бутун ҳужалик ва жамият тузуми, маиший ва сиёсий ҳаёти кескин равишда ўзгара бошлайди. Бу узгаришлар янги хилдаги истеҳком ва ҳовлиларнинг пайдо бўлишида яққол кўринади.

Қудратли қалъалар соясида сақланиб, мустаҳкам қурилмаган истеҳкомлар ўрнига далалар ўртасида деҳқонларнинг

ўзларига мустаҳкамлаб қурган қургончалари пайдо булади. Бу қургончалар билан бир қаторда зодагонлар яшайдиган серҳашам янги қасрлар ҳам қад кутаради. Воҳадаги даб-дабали антик шаҳарлар тушкунликка учраб, жамият ҳаёти шаҳардан қишлоққа ўта бошлайди.

Ваҳоланки, Хоразм ҳудудида руй бериб турган бу муҳим ижтимоий-иқтисодий жараёни чуқурроқ тушуниш учун шу даврда бутун Ўрта Осиёда авж олиб бораётган мураккаб сиёсий воқеаларни куз олдига келтириш зарур.

V асрлардан бошлаб бутун Ўрта Осиёни ўзига қарам кириб олган сосонийлар давлати (бу давлат Кушон империяси ўрнига III асрда ташкил топган) "оқ хунлар" ёки эфталитлар деган қудратли дашт қабилаларининг зўр ҳаракатлари натижасида барбод бўла бошлайди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, эфталит бирлашмасининг дастлабки маркази Хоразмнинг шимоли-шарқий чеккасида бўлиб, улар аслида сак массагетларининг Орол бўйидаги қадимий ватанларида қолган авлод-аждоҳларидир.

Эфталитларнинг юришлари умрининг сўнгги асрларини бошидан кечириётган қўлдорлик оламига қарши варвар қабилалар кенг куламда авж олдириб юборган ҳужум занжирининг ҳалқаларидан бири эди. Қадимги қўлдорлик давлатларининг шимолий чегараларига варварлар бошлаб юборган ҳужуми натижасида қўлдорлик тузуми чуқур инқирозга юз тутди. Бу инқироз ички синфий курашнинг кескинлашиб кетишида — қўллар, ярим қул (қолон)лар ҳамда хонавайрон бўлган ва асоратга тушган эркин аҳолининг тез-тез қўзғолон кўтариб туришида намоён бўлди.

Бешинчи аср мазкур синфий зиддият ниҳоятда авжига минган давр эди. Ўрта Шарқда, яъни сосоний империясида бу қарама-қаршиликлар очиқдан-очиқ фуқоралар урушига олиб келган ва натижада эфталитлар ҳужумининг муваффақиятли чиқиши учун замин яратиб берган эди.

Феодаллашаётган Эрон зодагонларининг зулми ва зуравонлиги туфайли хонавайрон бўлаётган ва асоратга солинаётган қишлоқ жамоаларининг феодалларга қарши кенг куламдаги ҳаракати (тарихда бу кураш "маздакийлар ҳаракати" деб ном олган) ҳам варвар қабилаларининг юришларини анча енгилаштирган. Аммо эфталитларнинг юришлари натижасида жамоа-уруғчилик ва ҳарбий-қўлдорчилик анъаналари мустаҳкамланиб Ўрта Осиёнинг феодаллашиш жараёнини бир оз секинлаштириб қўйган.

Аммо, эфталитлар давлати мустаҳкам бўлмаган. VI асрнинг иккинчи ярмида Марказий Осиёда ўзларининг янги қудратли империясини ташкил қилган урхун туркларини кенг қўламда экспансия (босқинчилик) сиёсатини амалга ошираётган бир пайтда Эфталит империяси бутунлай таназзулга учраган эди. Шунинг учун ҳам бу империя 563 ва 567 йилларда туркларнинг зарбасига чидаш бера олмай барбод бўлади.

Турк хоқонлари билан феодаллашиб бораётган Ўрта Осиё зодагонлари орасидаги иттифоқ маҳаллий халқ оmmasига ва хоқонликдаги демократик ҳаракатларга ҳам қарши қаратилган эди. Туркларнинг бу роли VI асрнинг охирларида Бухорода рўй берган ва хоқонликдаги Абруй бошчилигидаги кўтаришган бир неча қўзғолонлар ва бошқа ижтимоий курашларда намоён бўлади. Абруй исёни бостирилиши билан уни қўллаб-қувватлаган ҳунарманд ва шаҳар меҳнаткашлари зодагонларнинг хизматкорлари ва кадивар (чала ҳуқуқли, қарам фуқаро)ларга айландилар.

Шуни қайд қилиш лозимки, Хоразм эфталитлар даврида ҳам, турк хоқонлиги даврида ҳам ўз мустақиллигини сақлабгина қолмай, балки бу империяларга дастлабки пайтларда ўз таъсирини ўтказиб турган. Буига эфталитлар давридаги тангалар Хоразмдаги тангаларга ўхшатиб зарб қилинганлиги, лекин анча қўпол ишланганлиги мисол бўла олади. Византия элчиси Земархнинг 569 йили турк хоқонлигидан ўз элига Хоразм орқали ўтиб, бу ўлкани Хоқон билан тенг ҳуқуқли мустақил иттифоқдош давлат деб ҳисобланганлиги туғрисидаги хабар ҳам бунинг далилидир.

Бутун Ўрта Осиёда ўша даврда авж олган ижтимоий-сиёсий бухрон мустақил Хоразмни ўз гирдобига тортмай қўймади, албатта. Мазкур мураккаб шиддатли сиёсий воқеалар моддий ва маданий турмушда ҳам ўз аксини топган эди.

Хоразмнинг теvarак-атрофидаги қўшни кўчманчи аҳоли билан яқин муносабатда бўлганлигини сўнгги йилларда қазиб текширилган Оқчадарё ҳавзасининг шимолидаги Барактом (IV—V асрлар) ва Кўшкантов яқинидаги Куюққалъа ёдгорликларида ёрқин кўриш мумкин. Юқорида қайд қилганимиздек, африғийлар керамикаси ва меъморчилигининг шаклланишида, шубҳасиз, дашт эфталит элементларининг мавжудлигини аниқлаш, бу қабила-лар-

нинг ҳам утרוқ аҳоли маданиятига ўз таъсирини ўтказганлигидан далолат беради.

Барактомда ўтказилган тадқиқотлар алоҳида диққатга сазовордир. Бу обидалар таркибига учта қаср кириб, уларнинг теварагидан катта қишлоқ жойлашган. Тугаракда Оқчадарё ҳавзасининг пастки кўҳна ўзанлари асосида ишлов берилган қадимги сугориладиган ерларнинг излари аниқланган. Мазкур харобаларда топилган сопол идиш парчалари сўнгги антик Хоразм керамикасига ўхшаб кетади.

Обидалар ичида энг яхши сақланган Барактом—I дир. У икки қаватли иморат бўлиб, пастки қавати гумбаз шаклидаги хоналардан иборат. Бу иншоот қурилиш жиҳатдан бутунлай антик Хоразм меъморчилик анъаналарига эргашган, лекин эфталит бошлиқларининг турмуш ва эстетик эҳтиёжларига мос қилиб IV—V асрларда қурилган.

Иморат антик Хоразм типидagi хом гиштлардан қурилган бўлиб, услуб жиҳатдан Хоразм иншоотларидан анча фарқ қилади. Иккинчи қаватдаги деворлари пештоқли тахмонлардан иборат, супали тантана зали ҳам ўзига хос. Супаларга кўк, қизил, пушти, олтин рангли табиий бўёқлар билан безалган гиламлар тўшалганлиги аниқланди. Гиламнинг маркази қандайдир сюжетли манзара билан безатилган. Зал ўртасида тўнтарилган кесик пирамидага ўхшаш учоқ ўрнатилган. Эҳтимол, зал утов шаклида кигиз билан бекитилган бўлиб, кўчманчи қабилаларнинг уй-жой анъаналарини сақлаган.

Кушкантов яқинида жойлашган тахминан V—VI асрларда қад кўтарган Қуюққалъани тадқиқ қилиш эфталит-турк қабилаларининг маданиятини ўрганишда айрим муҳим маълумотларни қўлга киритишга имкон беради. Қалъа 41 гектар майдонни эгаллаган бўлиб, ўртасида иккита катта тўғри бурчакли бир-бирига ёнма-ён катта қаср харобалари мавжуд. Қазилмалардан олинган турли топилмалар асосида қалъа аҳолиси деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланганлиги аниқланди. Темирчилик, мисгарлик ва кулолчилик дуконлари изларининг аниқланиши ҳам диққатга сазовордир.

Тадқиқотлар шуни курсатадики, мазкур қалъа кейинчалик, араб истилоси даврида, Хоразмдан айрим ҳолда ўз мустақиллигини сақлаб қолган Кедер музофотига кирган шаҳар харобаларидан биридир. Кедер аҳолиси, эҳтимол, ўзига хос тилда, эфталит шеваларидан бирида гапиргандир.

Сўнгги йилларда тўпланган археологик материаллар Хоразмни ўраб олган қадимги сак (скиф) ва эфталит-турк дашт қабилаларининг ижтимоий тузуми ва тараққиётини ўрганишга имкон беради. Бу масала узоқ вақтлар тадқиқотчилар орасида кўп хил мунозараларни туғдирган анча чигал муаммолардан бири бўлиб келган.

Европа ва Осиё мамлакатларини ларзага келтириб турган жуда ҳам кенг ҳудудда ҳаракат қилган скифларнинг Орол бўйи ўлкаси обидаларини ўрганиш бу этник гуруҳларни фақат кучманчи варвар қабилалар деб тушунишга барҳам берди. Европа скифларига қараганда анча зиқ яшаган Орол бўйи скифлари чорвачилик билан шуғулланибгина қолмай, балки биринчи галда ўзига хос тақомиллашган суғориладиган деҳқончилик ва тараққий қилган ҳунармандчилик билан ҳам шуғулланганлар. Даштда қад кўтарган дабдабали мудофаа ва дафн қилиш иншоотлари зўр бинокорлик санъати мавжудлигини тасдиқлаб, "ибтидоий кучманчи"лар тушунчасига мутлақо зид эканлигини исботлайди. Комплекс ҳўжаликка эга бўлган дашт қабилалари ҳам ўтроқ қўшнилари сингари, шубҳасиз, қўлдорлик тузумида яшаганлар. Аммо уларда уруғ-аймоқ ва қабилавий аънчалар кучли бўлган.

Қадимги сак-массагет қабилалари заминида ва хун-турк элементлари таркибидан IV—V асрларда ташкил топган қўдратли хионит — эфталит "варвар" давлатининг маркази Амударё ва Сирдарё ҳавзаларида жойлашганлиги кенг Хоразм воҳасининг тарихий ролини яққол кўрсатиб турибди. VI—VII асрларда турклашиб кетган хионит — эфталитлар VIII—IX асрларга келиб ўғузлар деган умумий ном билан тарих саҳнасига кўтарилиб, бутун Ўрта ва яқин Шарқдаги жаҳон тарихий ҳодисаларида катта ўринни эгаллагани маълум. Бу даврда ўғузларнинг йирик марказларидан бири — Сирдарё ҳавзасида Янгикент (Жонкент) номи билан пайдо бўлган, унинг харобалари ҳозиргача сақланиб қолган.

Ғарбий Европа мамлакатларининг қўлдорликдан феодализм тузумига ўтиши анча кенг ёритилган бўлса-да, Шарқ учун бу масала ҳали мукаммал ҳал қилинмаган. Мазкур муаммо кўпинча ташқи куч, яъни инқирозга учраган жамиятни, нисбатан қўдратли жамият босиб олиши йўли билан ҳал қилинган. Бу қонуният ўз тарихий тараққиётида қўлдорлик тузумини босиб ўтган барча мамлакатларга хосдир. Қадимги Хоразм ҳам Ғарбдаги мамлакатлар сингари бу жараёни ўз бошидан кечирганлигини сийрак ёзма

манбалардангина эмас, балки ниҳоятда бой моддий обидалар асосида исботлаб бериш имкониятига эгамиз.

Бу даврга оид ёдгорликлар жуда ҳам хилма-хилдир. Тахминан бир гектар майдонни эгаллаган Бургутқалъа, Тешикқалъа. Қумбосганқалъа каби истеҳкомлардан бошлаб то сатҳи бир неча юз квадрат метр келадиган жуда кўп майда деҳқон қўрғонларини учратамиз. Аммо бу ёдгорликларнинг ҳаммаси бир хил йўналишда қурилган бўлиб, ўзига хос мудофаа иншоотларига эга.

Афригийлар давридаги мураккаб сиёсий ҳаётни муфассал тушуниш учун Тешикқалъа устида бир оз тўхтаб ўтиш зарур. Афригийларнинг бу истеҳкоми тўрт бурчак шаклидаги, овал бурчакли буржлар билан мустаҳкамланган қалъа бўлиб, сатҳи ўн минг квадрат метрдан кўпроқ майдонни эгаллайди. Тешикқалъа деворлари ҳам Пилқалъаникига ўхшаб ёппасига пахсадан тикланган. Қалъанинг ичида кишилар яшайдиган квадрат шаклдаги минорага ўхшаш иморат-қаср бор. Қасрнинг пастки қисми пирамида шаклдаги ёппасига пахсадан урилган пойдевордан иборат. Қаср деворларининг ташқариси ҳашаматли ярим колонна шаклида ишланган, юқориси эса чиройли пештоқлар билан бир-бирига қўшилган. Бундаги турар бинолар гилам ва ҳар хил гулдор нақшлар билан безатилган.

Тешикқалъадаги материаллар хоразмликларнинг VI—VIII асрлардаги ҳаёти ва маданиятини кенгроқ тасаввур қилишга имкон беради. Шуниси таажжубланарлики, афригийлар вақтидаги ҳунармандлар ясаган нарсаларнинг сифати антик даврдаги маҳсулотлар сифатига нисбатан анча паст бўлган. Сопол идишларнинг деярли ҳаммаси бир текисда пиширилмаган, қўлда чархсиз ясалган.

Қазишмаларда топилган маиший қолдиқлар бу даврда боғдорчилик ва полизчилик билан бир қаторда зироатчилик ҳам тараққий қилганини кўрсатади. Маҳаллий деҳқонлар тариқ, арпа, бўғдой, пахта, ловия, қовун, бодринг, узум, шафтоли ва ўрик кабиларни экканлиги аниқланган. Сигир, қўй, эчки, чўчқа, туя, эшак ва товуқ суяқларининг қолдиқлари хўжаликда чорвачилик ҳам муҳим роль ўйнаганлигидан дарак беради.

Қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналаридан чўзинчоқ шаклдаги ёргучоқлар билан бир қаторда айлантириладиган катта ялпоқ тегирмон тошлари ҳам учрайди. Ҳайвон кучи билан ҳаракатга келтириладиган харос деб аталувчи бундай тегирмонлар Хоразм ҳудудида сўнгги вақтларгача кенг тарқалган. Булардан ташқари Тешикқалъада қўл тегирмон

тошлари ҳам топилган. Қўл тегирмонларини ҳозиргача Ўзбекистон, Қозоғистон ва Туркменистон Республикаларининг айрим жойларида, Хоразм воҳасида учратиш мумкин. Сўнгги вақтларгача Хоразмда қўл тегирмони ва харосларнинг кенг тарқалишига сабаб унинг табиий-географик шароити сув ва шамол тегирмонларини қуришга имкон бермаганлигидир. Тешикқалъадаги қаср хоналари ва ҳовлидаги биноларнинг сўнгги қатламларидан харос ва қўл тегирмон тошлари топилган.

Тешикқалъадан топилган кумуш танга, жез чақалар ҳамда сопол идишлар ва бошқа материаллар VI—VIII асрлардаги бутун Бургутқалъа воҳаси ҳаётини ҳам аниқлашга имкон беради.

Тешикқалъани текшириш шуни кўрсатадики, бу қаср катта ерли деҳқон оилалариники бўлган. Бу даврда деҳқон оилаларининг қаср ва қўрғонлари асосан катта-кичиклиги билан фарқ қилиб, зодагон деҳқонлар оддий деҳқонларга қарама-қарши синф сифатида эмас, аксинча, булар ҳаммаси бир ижтимоий табақа ҳисобланган. Ўша вақтда асли маҳаллий зодагонлар "деҳқон" сузи билан аталган. Демак, янги ижтимоий тузум-феодализм ҳали ғалаба қозонмаган, аммо унинг белгилари бутун ҳаётда сезиларли. Зодагонларнинг дабдабали қасрлари катта сув иншоотларининг бошини аста-секин эгаллаб, оддий деҳқон қўрғонлари устидан ўз ҳукмини утказа бошлади. Қўрғонларни мустаҳкамлашдан мақсад ташқи душмандан мудофаа қилишгина эмас, шунингдек, ўзидан кучли зодагонлардан ўз озодлигини ҳимоя қилишни кўзлаган эди. Бу даврга оид баъзи бир манбалар Хоразмнинг ички ҳаётида жиддий тўқнашувлар мавжудлигини кўрсатади. Истиқомат қиладиган жойларнинг мустаҳкамланганлиги, моддий ва маданий соҳада ўзига хос тор бўлганлиги — Хоразмнинг сиёсий ҳамда иқтисодий жиҳатдан Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидан ажралиб қолганлигини кўрсатади. Бу факт VIII асрга келиб араблар истилоси арафасида Хоразмшоҳлар ҳокимиятининг заифлашганлигидан дарак беради.

Африғийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврида шаҳарларнинг тушкунликка учраши ҳақидаги маълумотлар VII аср араб ёзувчилари ҳикояларида бор. Ал-Табарий 712 йилда Хоразмда фақат учта катта шаҳар — Кат (Пил), Хазорасп ва Урганч борлигини хабар қилади. Эндиликда илгариги "мингта шаҳар"лар ўрнига мингталаб қаср ва қўрғонлар пайдо бўлади. Ал-Мақдисийнинг ёзишича, X

асрада афригийлар сулоласининг энг охирги кунлари ара-
фасида фақат Маздакхон (Қорақалпоғистоннинг Хужайли
туманига яқин) шаҳарининг атрофида 12 минг қўрғон
бўлган. Хоразмнинг тушкунликка учрашига яна бир да-
лил — катта суғориш иншоотларининг ишдан чиқишидир.
Бу даврда Амударёнинг чап қисмидаги энг катта сув
иншооти — Чарманёп канали ва ундан фойдаланаётган
жойлар харобаликка айланади.

Бутун Ўрта Осиё ҳудудида содир бўлган бу янги иж-
тимоий ва сиёсий жараён марказлашмаган қудратли дав-
латларнинг ўрнига тарқоқ майда подшолик ва хонликлар-
нинг пайдо бўлиши — араб истилосининг муваффақият
қозонишига анча енгиллик тугдирган. Араб лашкарлари
Марказий Осиёга VII аср ўрталаридан бостириб кира бош-
лайди.

Ўрта Шарқни деярли ўзига қаратган сосонийлар суло-
ласининг сўнгги шоҳи Ездегерд III 642 йилда Нихавенд
яқинида бўлган жангда араб лашкарларидан мағлубиятга
учраб, минг нафар отлиқ аскар билан Марвга қочади.
Аммо бу шаҳарнинг ҳукмронлари сосонийларнинг азалий
душманлари — туркларнинг ёрдами билан Ездегердга қар-
шилиқ курсатадилар. У шаҳар атрофида саргардон
бўлишдан бошқа илож топа олмай юрган вақтида, шу ерда
иттифоқо учраган бир киши томонидан қатл қилинади.

Худди уша йиллари араблар Ўрта Осиё чегараларида
пайдо бўладилар. Улар дастлаб шартномалар тузиш ва
маълум даражада солиқ солиш билангина чекланганлар.
Марв, Ҳирот, Балхдек чегарадош бой шаҳарларни аста-се-
кин урушсиз қўлга киритиб олгандан кейин араблар бу
шаҳарларни бутун Ўрта Осиёни истило қилишда муҳим
стратегик базага айлантирганлар. 654 йилда Сўғдиёнага
қилинган ҳужумда ҳам улар қурол кучи билан талон-то-
рож қилиш ва товон тўлатиш билан чекландилар. Лекин
махаллий аҳоли босқинчиларнинг ҳаракатларига бефарқ
қараб турмади. 655 йилда эндигина бўйсундирилган Хуро-
сон музофотлари аҳолиси қатл қилинган Ездегерд III нинг
ўғли Перуз бошчилигида шундай бир қудратли қўзғолон
кутардики, бунинг натижасида Араб давлати ҳалокатга
учрашига сал қолди.

Сосонийлар сулоласининг энг сўнгги намояндаси
Перуз арабларга бир неча марта кучли зарба бериб,
Хуросонни истилочилардан озод қилади. Бу ерда араблар-
нинг тор-мор келтирилиши кескин сиёсий инқирозга ва

халифаликда фуқаролар урушининг алангаланиб кетишига олиб келади.

Уруш натижасида халифа Усмон қўзғолон кўтарган аскарлар томонидан 565 йили ўлдирилади ва оқибатда Макка зодагонлари ичида насл-насаби жиҳатидан энг аслзода ва бой ҳисобланган уммавийлар сулоласининг намояндаси Муовий I тахтга ўтқазилади. Шу даврда араблар Хуросонга қайтадан ҳужум бошлаб, 667 йилда Перузни батамом тор-мор қилдилар ва бу ерда мустаҳкам урнашиб оладилар. 70—80 йиллар давомида улар Хуросонда туриб Мовароуннаҳр ва Хоразмга бир қанча ҳужумлар уюштирадилар.

Тарихий манбаларга қараганда, араблар Хоразмни истило қилишдан олдин унга икки марта юриш қилганлар: биринчи юриш 674 йили Халифа Муовий томонидан Убайдулла ибн Зийд бошчилигида; иккинчиси эса 696 йили Хуросон ноиб Умайян ибн Абдулла бошчилигида амалга оширилган. Бу юришлар асосан талончилик мақсадини кўзлаган.

Ўрта Осиёнинг, шу жумладан Хоразмнинг босиб олиниши VIII аср бошларидаги Хуросон ноиб Қутайба ибн Муслим номи билан боғлиқ. 712 йили эса Қутайба лашкарлари Хоразмни забт қилади. Хоразмни забт қилиш огир шароитда ўтди.

Манбаларга қараганда Чағон номли Хоразм шоҳи халқ қўзғолонларининг бошида туриб унга раҳбарлик қилган ўз укаси Ҳурзоддан қўрқиб, 711 йилда Қутайбадан ёрдам сурайди ва унга ўз шаҳарларининг олтин калитларини юборади. Қутайба Хоразмга келиб, Ҳурзодни тор-мор қилишда унинг акасига ёрдам беради.

Хоразмнинг Қутайба томонидан босиб олиниш тафсилотлари ниҳоятда муҳим бўлганлиги туфайли бу туғрида бир оз тўхтаб ўтиш зарур.

Араб муаллифларидан Таборийнинг ҳикоя қилишича, Хоразмшоҳнинг укаси Ҳурзод ўз тарафдорларига суяниб, қонуний шоҳни мамлакатдан ҳайдаб, ҳокимиятни қўлга олган. У шоҳ тарафдорлари бўлган Хоразм аслзодаларини қаттиқ жабрлаган, уларнинг мол-мулкини, чорвасини, қизларини ва хотинларини тортиб олган. Аслида Ҳурзод қўзғолони маздакийлар ҳаракати типидagi аксилфеодал характерга эга бўлиб, зодагонларга қарашли ҳарамларни йўқотиш, хотин-қизларни феодаллар томонидан тортиб олинишини тугатиш ва қадимий жамоа аънаналарини тиклашга қаратилган эди. Бу даврда аёлларни жамоадан ажратиб, кичик хотин, чўри, ўйнаш, (тўтинган қиз) сифатида зодагонларнинг ҳарамларида тўплаш жараёни жа-

моа эркин аъзоларини асоратга солишнинг ва уларни феодаллашиб бораётган оқсуякларнинг ярим қулига, деҳқонга айлантиришнинг энг муҳим йўлларида бири эди.

Бу жараён жамоа аъзолари учун огир мусибат бўлди. Ўша шароитда жамоа аъзоларининг талайгина қисми, даставвал камбағаллар хотинсиз ўтишга маҳкум этилди, ўзининг хусусий хўжалигини қуриш имкониятидан маҳрум қилинди. Ўрта Осиёдаги бошқа давлатлардагидек, Хоразм подшоларининг зоти муқаддас деб ҳисобланган бўлиб, уларга худоларнинг тимсоли, мужассами сифатида қаралган. Таборий ёзишича. Хурзоднинг асл исми Ҳамжерд бўлиб, бу — Хангори деган атоқли отнинг бузилган шаклидир. Шуни қайд қилиш лозимки. Хурзод ҳаракати ҳам бошқа илк ўрта асрлардаги аксилфеодал ҳаракатлар сингари диний мазҳаблар қобиғига ўралган.

Қутайба лашкарлари Абдурахмон (укаси) саркардалигида Ҳазорасп остоналарида пайдо бўлади ва Хурзодни асир олади. Тусатдан қўлга тушган Хурзод билан бирга тўрт минг асирни истилочилар улимга ҳукм қиладилар. Бу Ўрта Осиёнинг араблар томонидан босиб олиниши учун замин яратиб берган эди. Қутайба бу билан чекланиб қолмай хоразмликларнинг тарихий адабиётини ва маданий меросини яратган ва сақлаб келган олимларни қириб юборди ва қувгин қилди. "Қутайба ибн Муслим Бахилий Хоразм хаттотларини ҳалокатга дучор қилганидан,— деб ёзади Беруний,— руҳонийларни ўлдириб, уларнинг китоблари ва ёзувларини куйдирганидан сунг, хоразмликлар саводсиз бўлиб қолдилар ва ўзларига лозим бўлган масалаларда ўз хотираларигагина ишондилар". Хоразмшоҳ араб лашкарбошиси билан тузган шартномага биноан талон-тарож қилинган аҳоли ҳисобига йилига ўн минг бош мол солиғи тулаш мажбуриятини олади.

Арабларнинг кетиши билан Хоразмда янгидан қўзғолон кутарилиб, қўзғолончилар ўз Ватанини сотган шоҳни ўлдирадилар. Бу эса Қутайбанинг Хоразмга иккинчи марта юриш қилишига сабаб бўлади. Хоразмни қайтадан забт қилган Қутайба ўлдирилган шоҳ ўрнига укаси Асқажамуқни тахтга утқазади, унга ёрдамчи (валий) қилиб, ўз укаси Абдуллоҳни белгилайди. Африғийлар билан яқинлашиш мақсадида укасини Хоразм шоҳининг кизига ўйлантиради.

Шундай қилиб, Хоразм ўз мустақиллигини йўқотиб, араб халифалигига қарам бўлиб қолади. Бу ҳолат ички зиддиятларнинг яна ҳам кучайишига, ниҳоят араб истилоси арафасидаги иқтисодий тушкунликни яна ҳам жиддийлаштиришга олиб келади.

ИЛК ФЕОДАЛИЗМ ДАВРИ ОБИДАЛАРИ

Антик Хоразмнинг қудратли иқтисодий ва маданий пойдевори асосида вужудга келган янги жамият қисқа вақт ичида оғир ижтимоий қийинчиликларни енгиб утди. Бу даврга тегишли ёзма манбалар аввалги даврга доир маълумотларга нисбатан анча бой ва тулиқроқдир. Бу ҳолат археологик ёдгорликларни текшириш ва улардан хулоса чиқаришни анча осонлаштирган эди.

Кучли ички ларзалардан тушкунликка учраган Хоразм IX—X асрларда араб халифалигининг емирилиши туфайли кетма-кет Ўрта Осиё ва Шарқий Эронда пайдо бўлган йирик илк феодал давлатлари-тахирийлар, саффорийлар ва сомонийлар қул остида бўлди. Бу даврда Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидагидек, Хоразмда ҳам янги туғилган феодал тузумининг тараққий қилишига тўсқинлик қилаётган патриархал қўлдорлик тузуми анъаналари анча тез емирила боради. Бу емирилиш йирик феодал зодагонлари билан озод деҳқон оммаси орасидаги шартли тенглик ниқобини олиб ташлаб, улар ўртасидаги ижтимоий ихтилофни кучайтиради. Чунки юқори табақага тез кўтарилаётган текинхўр оқсуяклар озод деҳқонларни асоратга солиш учун кучли таянчга муҳтож эди. Феодал давлати эса ана шундай таянч була олган.

Шарқнинг энг йирик сиймоларидан бири Беруний яшаган давр бутун Ўрта Осиёда илк феодал тузумининг чуқур инқирозга учраган, ижтимоий зиддиятлар, босқинчилик ва ваҳшиёна урушлар кучайган бир давр эди. Мазкур жараённинг авж олиши сомонийларнинг фақат номигагина сақланиб қолган сўнгги ҳокимиятнинг парчаланишига, Ғазнавий давлати куч-қудратининг тез ўсишига ва Салжўқийлар империясининг пайдо бўлишига олиб келди. Сирдарёнинг қуйи оқимидаги бу давлат X асрнинг иккинчи ярмига келиб ниҳоятда кенгайиб кетди. Унинг чегараси жануби-шарқда Тороз (ҳозирги Жамбул) ва Шош (Тошкент) шаҳарлари, жанубда Қувондарё ва Жангадарё, шимолда Сарису, Чалқар ва Иргиз ҳавзаларини қамраб олган, шимолда Урал тоғлари этакларидаги бошқирд ерларига ва ғарбда ҳазорларнинг Волга бўйидаги мулкларига бевосита туташиб кетган эди. Шундай бир вазиятда ўз мустақиллигини сақлаб қолган Хоразм тарих саҳнасига қайтадан кўтарила бошлайди.

Кўп тарихий ва археологик маълумотларга қараганда X аср охириларида Хоразм иқтисодий жиҳатдан жуда тез ривож-

лана бошлайди. Бунга шаҳарларнинг усиши далил була олади. Агар 712 йилда Хоразмда учтагина шаҳар булган булса, X аср бошларида Хоразмда шаҳарлар сони ун учтага етган. 985 йилларга келиб эса ал-Мақдисийнинг ёзишича, шаҳарлар уттиз иккитага етган. Археологик қазилма вақтида топилган кулчилик маҳсулотлари шаҳарларда ҳунармандчилик тез ривожланганлигидан дарак беради.

Бу даврда вужудга келган шаҳарлар — кичик шаҳарча ва истеҳкомли раббатлар тариқасида қатъалар этагида ривожланади. Бунга Бургутқалъа шаҳарчасининг пайдо булиши ва айниқса Норинжон шаҳри яққол мисол була олади. Гулдурсун, Қаватқалъа, Жонлиққалъа, Довдонқалъа сингари X асрда ва кейинроқ вужудга келган кўп шаҳарларнинг ҳеч қандай арки булмаган, уларнинг атрофи мустаҳкамланмаган булиб, айрим ҳолда истеҳкомли шаҳристон ҳам учрайди.

Шубҳасиз, шаҳарларнинг усиши мамлакат умумий иқтисодий тараққиётининг муҳим томонларидан бири эди. Янги-ча асосда юксала бошлаган Хоразм бошқа мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлай бошлади. X—XI асрларда Хоразм йирик савдо марказига айланган. Хоразм савдогарлари ҳозирги Қозоғистон ва Туркменистон урнидаги даштларда яшовчи аҳоли билан, Волга бўйидаги Хазория ва Булғор подшолиги ҳамда Шарқий Европадаги славян олами билан кенг қўлама савдо ишларини олиб борган.

Узоқ вақт давомида Урганчда яшаган X аср муаллифи Истаҳрий бу ерда савдонинг ривожланганлигини қуйидагича таърифлайди: "Хоразм,— деб ёзади у,— ҳосилдор, озиқ-овқати ва мевалари кўп шаҳар (Мадина), фақат ёнғоғи йўқ; бу ерда пахта ва жундан хилма-хил маҳсулот тайёрланади ҳамда бу нарсалар узоқ-узоқ жойларга элитилади. Аҳолисининг ажралиб турадиган хусусияти — бойлиги ва мардлик кўрсатишга интилишидир".

X асрда Хоразмнинг йирик ҳунармандчилик, деҳқончилик ва чорвачилик марказига айланганлиги ва иқтисодий жиҳатдан тез суръатлар билан ўсганлигини таъкидловчи маълумотлар атоқли сайёҳ ал-Мақдисий асарларида ёзиб қолдирилган. У Хуросон музофотларидан бошқа ўлкаларга чиқариладиган молларнинг энг узун рўйхатини тузади: "Хоразмдан сувсар, кулранг олмахон, оқ сичқон, дашт тулкиси, тулки, қундуз, бўялган қуён, эчки териси, мум, камон ўқи, оқ терак пўстлоғи, қалпоқ, балиқ елими ва балиқ тиши чиқарилади: қундуз териси, анбар, кимухт (терининг бир тури), мис, урмон ёнғоғи, лочинлар, қилич,

Илк ўрта асрларга оид Талайхонота қазинмаси

совут, қайин, қуй ва сигирлар — буларнинг ҳаммаси бўлғорлардан келади. Хоразмда узум, майиз, кунжут, йул-йул кийим-бошлар, гиламлар, кўрпалар, ажойиб кимхоб, чойшаб, қулф, рангли кийимлар, энг кучли одамлар эга оладиган камонлар, алоҳида бир хил пишлоқ, зардоб, балиқ тайёрланади. У ерда кемалар ясалади, ясалганда ҳам ниҳоясига етказилади". Бу рўйхат на фақат Хоразмнинг бойлигини, унда мол айрибошлаш муҳим роль ўйнаганлигини ва бу ўлка транзит савдо марказларидан бирига айланганлигини яққол курсатади.

Археологларимизнинг текширишича, Ҳазар подшолигининг маркази — Итилга борадиган савдо йули Беловул харобаси орқали Эмбанинг қуёи оқими Урал ва Волгага қараб ўтган. X асрнинг охирилари, XI асрнинг бошларида шу йўлдан юрган араб сайёҳи ибн Фадлан ҳашаматли карвонсаройлар бўлганлигини ҳамда карвонсаройлар орасидаги масофа тахминан 25 км га тенг келганлигини курсатади. Бу ҳолат карвонларнинг нормал юришини таъмин қилган.

Археологларимиз қазиб текширган ўша даврга оид Талайхонота карвонсаройи доира шаклида (диаметри 60 м) ва пишган ғишдан солинган бўлиб, уни ўраган деворнинг бир қисми сақланиб қолган. Карвонсаройнинг ўртасида тўрт бурчак шаклда тўрт томони айвонлар билан безатилган ҳовли бўлиб, унга икки томондан 18 та хона қушилади. Ҳовли ўртасида пишган ғишдан терилган зинапояли (диаметр 1,7 м, чуқурлиги 3,5 м келадиган) сардоба киши диққатини ўзига тортади. Карвонсаройга кирадиган жойнинг қаршисида сардобага тарнов ўтказилган бўлиб, бу тарнов орқали сарой атрофидаги ерларда ёмғир сувлари тўпланган. Топилган кўп нарсалар ичида хилма-хил идишлар, жумладан, сувдонлар, темир буюмлардан эса белкурак, қайчи, бигиз ва ҳоказолар бор. Кираверишда тош деворга куфик алифбесида ёзиб қўйилган хатлар ҳам киши диққатини ўзига жалб қилади.

Мазкур савдо йўлида жойлашган энг зўр обида Беловли номли карвонсарой харобаларидир. Бу ажойиб иншоот ички девори йўнилган тош билан қопланган тўртта қудуқ ёнида жойлашган. Ҳар бир қудуқнинг оғзи тош плиталардан ишланган тўсиқ билан ихоталанган. Ҳар бир қудуқнинг ёнида молларга сув берадиган тошдан ясалган катта охур мавжуд. Карвонсарой биносининг ўзи зўр маҳорат билан йўнилган сарғиш тошдан қурилган. Бинонинг ички тарҳи девор бўйлаб солинган икки қаватли ҳужралар ва бино-

нинг орқа қисмидаги бир қанча йирик заллар ҳосил қилган тўғри тўрт бурчакдан иборат. Пештоқ қаршисида бир саҳн бўлиб, унинг ичида кўмилиб кетган қудуқ ёки ҳовузнинг изларини кўриш мумкин.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Беловли илк урта асрлардаги Хоразм меъморчилиги ва монументал безак санъатининг ажойиб намунаси бўлибгина қолмай, Хоразмшоҳларнинг Волгага олиб борадиган "Буюк ипак йули" иншооти бўлиб, кўлами жиҳатидан форсларнинг қадимий "Катта шоҳона йули"дан қолишмайди.

Агар Беловлидан шимоли-ғарб, яъни Эмба томонга равона бўлсангиз, унча катта бўлмаган иншоотлардан бири — Чурук номли обидага дуч келасиз, яна уч-тўрт тош йўл босилса, Қўсқудуқ, кейин Учкон, Тоскечу каби харобаларни учратасиз. Агар жануби-шарқ томонга йўл олинса, Қўсбулоқ, Булоқ, Учқудуқ номли карвонсаройларнинг харобалари учрайди. Бу йўл билан хоразмшоҳларнинг урта асрлардаги маркази харобага айланган кўҳна Урганчга етиб борасиз. Кўп карвонсаройларда ҳозиргача бир-иккита сўв қудуқларни учратиш мумкин.

Шарқий Европа билан савдонинг усиши натижасида Хоразм давлатининг шимоли-ғарб томонидаги энг четки истеҳкоми бўлган Кўҳна Урганч Хоразмда бу савдонинг биринчи аҳамиятга эга бўлган марказига айланади.

"Ҳудуд ал-Олам"нинг номаълум муаллифи таърифича, "Турганж (Урганч) қадимги замонда хоразмшоҳ мулклари жумласига кирган шаҳар бўлиб, эндиликда унинг алоҳида подшоси бор. Шаҳар подшосини "Турганж мири" деб атайдилар. Жуда бой бўлмиш бу шаҳар Туркистонга кирадиган савдогарлар тўпланадиган бир жойдир". Унинг алоҳида бўлиб ажралиб чиқишини мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан гуриллаб усиши ҳамда Волга бўйи билан бўлган савдо алоқаларининг ривожланиши билангина эмас, балки умумий сиёсий тарихий шароит билан боғланган ҳолда тушуниш мумкин.

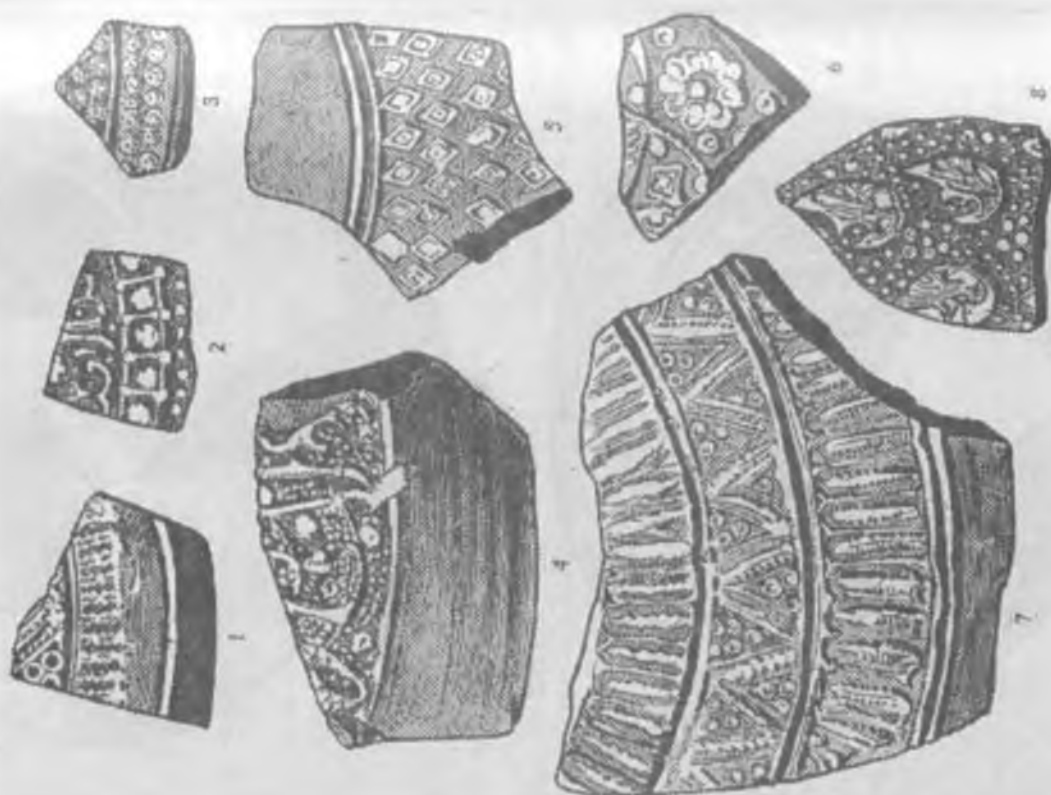
Ўша даврда Хоразмнинг пойтахти ҳисобланган Кат шаҳри ҳам "Буюк ипак йули"даги мамлакатнинг энг йирик савдо маркази ва қул савдосининг энг катта бозори деб танилган. "Ҳудуд ал-Олам"да ёзилганидек, Кат — Хоразмнинг бош шаҳри, Туркистонга кириладиган дарвоза, турклар, Туркистон, Мовароуннаҳр ва хазарлар музофоти молларининг омбори, савдогарлар тўпланадиган жой..." Бу ҳол Ўрта Осиё ва Шарқий Европанинг турли халқлари, ҳатто греклар ("румликлар") ва сурияликлар

Буюк Хоразмшоҳлар даврига оид археологик топилмалардан сирли
нақш берилган сопол идиш намуналари ва парчалари (121-123-бетлар).

123

122

намояндаларининг ҳам Кат шаҳарида тупланишига шароит яратган эди. Бу эса ўз навбатида, хоразмликлар учун мазкур халқларнинг тили, маданияти ва фани билан яқиндан танишишга имкон туғдирган.

Улуғ ватандошимиз Берунийнинг она шаҳри Кат ўзини инқироздан унглаб, қисқа вақт ичида катта савдо ва сиёсий марказ сифатида шуҳрат қозонибгина қолмай, фан ва маданиятнинг йирик учоғига ҳам айланади. Замондошларидан Мақдисийнинг ёзишича, унинг даврида Кат шаҳри Бухородан катта бўлган; ўша даврнинг жуда кўп олимлари ва ўқимишли кишилари шу ерда яшаганлар; баъзи жиҳатдан Кат ҳатто Ироқнинг энг йирик маданий марказларидан ҳам устун турган.

Амударёнинг бетайин оқими натижасида бўлиб турадиган доимий тошқинлар шаҳарнинг тараққий қилиши, гуллаб-яшнаши учун тўсқинлик қилиб келган, аҳолини дарё қирғоқларидан нарироққа чекинишга мажбур этган. Ҳасрнинг биринчи ярмидаёқ Амударёнинг тулқинлари қадимги Кат қалъасини ва шаҳарнинг унга ёндошган қисмларини ювиб кетиш хавфини туғдирган, шаҳар дарвозасини эса сув олиб кетган. Ҳасрнинг охирларига келиб, дарё қалъани бутунлай смирив таомлаган эди. Берунийнинг кўрсатишича, Амударё шаҳар қалъасини тагидан ювиб, унинг бўлакларини йил сайин олиб кета берган ва оқибатда 994 йилга келиб, қалъадан асар ҳам қолмаган.

Аммо дарёнинг ҳужуми натижасида Катдаги ҳаёт тўхтаб қолмайди, шаҳар аҳолиси эски шаҳарни ташлаб, унинг шарқ томонида янги уй-жойлар қура бошлайди. Яна шу Мақдисийнинг таърифича, ўз санъатлари билан донг чиқарган хоразмлик меъморлар вайроналарни жуда қисқа фурсатда тиклаганлар.

995 йилда Урганч ҳокими Маъмун ўз қўшинлари билан хоразмшоҳлар пойтахти Катни эгаллайди ва азалий душмани ҳисобланган Абу Абдуллоҳни қатл қилади. Хоразмни ўз ҳокимияти остида бирлаштирган Маъмун I қадимий Хоразмшоҳ унвонига эга бўлади.

Маъмун I ҳукмронлик қилган давр даҳшатли, қонли воқеалар, узоқ мамлакатларга қилинган ҳарбий юришлар, мураккаб сиёсий фитналар билан тулиб тошган давр эди. Кейинчалик тахтга Маъмун II кўтарилади ва Хоразм тарихида катта узгаришлар билан боғлиқ бўлган ёрқин давр бошланади. Ўша вақтдан бошлаб янги пойтахт Урганч фан ва маданиятнинг йирик марказига айланади.

Дунёнинг жуда кўп ерларини айланган атоқли араб сайёҳи ва географи Ёқут бу шаҳар ҳақида қуйидагиларни ёзади: Мен умримда бу шаҳарга ўхшаш бой, чиройли шаҳарни кўрмаганман. Битмас-туганмас бойликлари, пойтахтнинг кенглиги ҳамда аҳолисининг жуда кўплиги ва яхшичилиги билан Хоразмнинг бош шаҳрига ўхшаган шаҳар бўлмаса керак, деб уйлайман. Истахрийнинг таърифича: Гурганж Хоразмнинг энг катта шаҳри... у ўғузлар билан савдо қиладиган жой бўлиб, у ердан Журжония, Хазорларга, Хуросонга карвонлар жўнайди. Истахрийдан олдинроқ Хоразмга келган ибн Батута у (Урганч) аҳолисининг кўплигидан денгиз сингари тулқинланиб туради, деб ёзган эди.

Пойтахт йирик хунармандчилик маркази бўлган. XIII аср муаллифларидан бири ёзганидек, уша даврдаги хоразм шаҳарларида тахминан 50 та турли хунар-касблар мавжуд бўлган. Закарийя ал-Казвини таърифича, урганчликлар моҳир хунармандлар, айниқса темирчилик, дурадгорлик каби касбларни мукаммал эгаллаганлар. Урганч уймакорлари суяк ва ёғочдан ажойиб маҳсулотлар яратиб донг чиқарганлар, аёллар эса моҳир каштачи бўлганлар. Шаҳарда натурал ипак дуқонлари ишлаб турган, бинокор усталар тоддан мустаҳкам синч уйлар қурганлар. Казвини Урганчни жаннатдаги шаҳарга ўхшатиб, уни фаришталар куёв келинга эътибор қилгандай эъозлайдилар, деб таърифлайди. Урганчнинг аҳолиси зич жойлашган. Шаҳар Амударёнинг икки соҳилида жойлашган сув тўғонига эга бўлиб, уни мўғуллар узоқ вақт қамал қилганлар. Фақат шаҳар тўғонини бузиб уни сувга бостиргач аҳоли таслим бўлган. Бу офатдан олдин у шаҳарда бир неча бозор бўлган, бозорга махсус хўжайин-мухтасиб тайинланган ва у бу ердаги тозаликка, тартиб-қоида, тарози-тошга қараб турган, мол сифатига ва ҳалолликка алоҳида эътибор қилган.

Урганч "Буюк ипак йули"даги йирик савдо марказлардан бири бўлиб танилган. Маҳаллий савдогарлар ўз молларини узоқ мамлакатлар, жумладан Ироқ, Хитой, Ҳиндистон, ҳатто ал-Андалус (Испания)гача олиб бориб сотганлар. Хоразмшоҳлар карвонларни хавфсизлигини таъмин қилишга алоҳида эътибор берганлар. Хоразм шаҳарлари ва айрим катта қишлоқларнинг ҳар биттасида ўз бозори бўлган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, буюк хоразмшоҳлар даврида улка қишлоқлари ҳам ўғул боғу-бўстонга ўхшаган. Вилоятнинг қишлоқ туманлари "ажойиб ишлов берилган далаларга эга", унда пахта,

полиз экинлари, ҳар хил мева дарахтлари, гулзорларга бой эканлигини манбалар қайд қилади. Ўша даврдаги ҳовли уйлари, қаср ва кушкларнинг бой жиҳозланиши, аҳолининг туқ-фаровон ва юксак маданиятга эга бўлганлигини ёзма ва археологик маълумотлар ҳам тасдиқлайди.

Нисбатан қисқа вақтга чузилган инқироздан кейин Хоразмда маданий уйғониш рўй бериб, "араб дунёсида" танилган йирик сиймоларнинг пайдо бўлиши тасодифий эмас.

Кўпмиллатли араб халифалигида яшаб ижод қилган муаллифларнинг асарлари араб тилида қандай роль ўйнаган бўлса, у ўрта аср Шарқда худди шундай аҳамиятга эга бўлган. Европада асрлар давомида расмий фан тили лотин тили бўлиб келганидек, бу фаннинг вужудга келишида араб тили Шарқнинг ўзига хос лотини бўлиб хизмат қилди. Аслида эса уни Ўрта ва Кичик Осиё, Закавказье, Эрон, сўнгра Испания олимлари яратдилар. Араб тили турли миллат олимларини бирлаштирган ва бир-бирларини тушунишларини осонлаштирган.

Оташин ватанпарвар Беруний замона талабига қараб, ўз асарларини она тилида ёза олмаганидан афсусланган. У ўзининг она тили фан тили бўлмай қолганлигини ва унинг ўрнини араб тили эгаллаганини алам билан эътироф қилиб, дунёнинг ҳамма мамлакатларидаги фанлар араб тилига таржима қилинган, деб ёзган эди. "Ҳар бир халқ, — деб фикрини давом эттиради Беруний, — ўзи ўрганган, ўз эҳтиёжи учун ўзига ўхшаган кишилар билан алоқа қиладиган тилини севади. Мен араб ва форс тилларида ёза бошладим, лекин уларнинг ҳар иккови ҳам менинг она тилим эмас, шунинг учун ўз фикримни бу тилларда баён этишга қийналаман." Албатта, охириги сўзни Берунийнинг одатдаги камтарлиги деб тушуниш лозим, чунки у араб тилини жуда яхши билган ва араб тилидаги адабий жанрларнинг барча турларидан бемалол фойдаланган. Беруний форсча, қадимги санскрит, грек, сурия тилларини ҳам билган.

Араб халифалиги системасига кирган хоразмлик олимлар "араб фани"ни яратган олимлар орасида биринчи ўринни эгаллайдилар. Моддий маданият ёдгорликларини жиддий ўрганиш ҳам қадимги вақтлардан бўён Хоразмда аниқ ва табиий фанлар юқори даражада тараққий этганлигини исбот қилишга имкон берди. Меъморчилик санъати аниқ қонуниятга асосланган мутаносиблиги, қурилиш ишларининг синчиклаб ҳисоб қилиниши, дабдабали суғориш

иншоотлари, Беруний тасвирлаган Хоразм календари ва мукаммал астрономик терминология. Тупроққалъа. Кўҳна Урганч ва бошқа обидаларда кашф этилган нақшлардаги минерал бўёқларнинг бойлиги ва ранг-баранглиги, қазилмалардан топилган қадимги шиша ва ҳар хил металл буюмлар — буларнинг ҳаммаси ўша вақтда аниқ фанлар ривожланганлигини кўрсатади.

Қирғин ва вайронгарчилик келтирган араб истилосидан бир асрдан кўпроқ ўтган давр ичида халифаликдан узоқда, Ўрта Осиё даштларида жойлашган ўлка жаҳонга ўз замонасининг энг йирик олимларидан бири ҳисобланган Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийни (VIII аср охирида туғилиб, тахминан 850 йилларда вафот этган) етказиб берди. Бу улуг сиймо янги илм-фан мактабига асос солган машҳур математик, астроном ва географ олимдир. Хоразмий асарлари дунё фани тарихида муносиб уринни эгаллайди. Математика фанида "алгоритм" термини ал-Хоразмий номининг бузилиб айтилишидан келиб чиққанлиги, унинг "ал-Жабр" номли асаридан "алгебра" келиб чиққанлиги маълумдир. С. П. Толстовнинг таърифича, "Алгебра фанининг улуг асосчиси" ал-Хоразмийнинг кучи шундаки, у қадимги Хоразм математикасининг куп асрлик анъанасига таяниб иш тутди ва уни ижодий равишда қайта тиклади ҳам ривожлантирди. Ал-Хоразмий ярим варвар арабларни, сўнгра лотинча таржималар орқали бутун Европа олимларини Хоразмнинг ана шу етук математикаси билан таништирди.

Айрим маълумотларга қараганда, ал-Хоразмий халифанинг Хазорияга юборган элчилигида географ сифатида иштирок этган. Тадқиқотчилар орасида Шарқий Европа географияси ва этнографиясининг негизини ал-Хоразмий яратган деган фикр мавжуд. В. В. Бартольднинг эътироф этишича, ал-Хоразмий ўзининг "ал-Китоб Сурот ал-Ари" ("Оламнинг суратлари") асари билан араб география фанига асос солди.

Фаннинг Хоразмий машгул бўлган асосий соҳалари — математика, география, астрономия хронологияси унинг Хоразмдаги замондошлари ва ундан кейинги авлод олимлари томонидан зўр қўнт ва ғайрат билан ривожлантирилди. Буларнинг асарлари эса мазкур соҳалар бўйича ўзига хос Хоразм илмий мактабини ташкил этган эди. Абу Райҳон Беруний ана шу мактабнинг X—XI асрлардаги ёрқин намояндаси бўлиб етишди. Унинг ижодида Хоразм фани энг юксак чўққига чиқди. Беруний сиймосида ўрта асрлар Шарқнинг улуг олими, астрономи, географи, минерологи, этнографи, тарихчиси ва шоири мужассамлашган. Дунё фан оламининг

энг буюк арбоблари орасида Берунийга тенг келадиган олимни топишга уриниб, уни иккинчи Эротосфен, Птоломей ва ҳатто уйғониш даврининг улугъ рассоми ва олими Леонардо да Винчи деб атаганлар. Аслида, С. П. Толстов одилона кўрсатиб ўтганидек, Беруний иккинчи Леонардо да Винчи эмас, аксинча, Леонардо да Винчини иккинчи Беруний дейиш мантиққа мувофиқ бўлади.

Ал-Беруний феодализм гуриллаб ривожланаётган куп қиррали ва мураккаб тарихий бир даврда Жанубий Хоразмнинг маркази — Кат шаҳри чеккасида (берун сузи шаҳардан ташқаридаги жой деган маънони англатади) 973 йили туғилди. У феодал ҳукмдорларнинг узаро урушлари, халқ ғалаёнлари ва уларнинг шафқатсиз бостирилишини уз кузи билан кўрди, олимлар бошига тушган жабру жафоларга гувоҳ ва шерик бўлди. Умрининг куп қисми дарбадарликда ўтган буюк олим энг қийин аҳволда қолганда ҳам бутун кучини илм-фанга бағишлади ва уни ҳар қандай манфаатлардан устун қўйди.

Истеъдодли олим Беруний уз она-ватани Хоразмда туриб чуқур таълим олади. У қадимий юнон классик илмини эгаллайди, бир неча тилларни, фалсафа, ботаника, математика, астрономия фанларини ўрганади. Бу фанлар соҳасида танилган машҳур астроном ва математик Абу Наср Мансур ибн Ироқни Беруний доимо ҳурмат билан тилга олган ва устод деб билган.

Кат шаҳри Урганч ҳокими томонидан босиб олинган йили Беруний (ушанда йигирма уч ёшда эди) ватанини ташлаб кетишга мажбур бўлади. У Каспий денгизининг жануби-шарқий соҳилида жойлашган Журжон шаҳрида бир қанча вақт яшайди, кейин Рей (ҳозирги Техрон)га боради, сўнг яна Журжонга қайтиб келади.

Беруний Рейдан Журжонга уз эҳтиёжи билан келмаган бўлса керак. Уни Шамс ал-Маоли (Рухий касалликлар қуёши) деган унвонга эга бўлган Журжон ҳокими Қобус ибн Вашмигир таклиф қилган. Уз атрофида атоқли шоир, ёзувчи ва олимларни имкон борича купроқ тўплашга интилган Қобус илм-фан осмонида кутарилиб келётган янги юлдуз — Берунийни ҳам уз шаҳрига олиб келган эди. Бу вақтга келиб Беруний амалий астрономияга бағишланган унлаб асарларнинг муаллифи бўлган эди.

Беруний Журжонда ўзининг биринчи энг йирик "Ал-осари ал-Боқия" ("Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар") номли йирик асарини, кейинроқ унга яна ҳам катта

шуҳрат келтирган машҳур асар "Ал-Қонун ал Масъудий"ни яратган эди.

Беруний Журжонда уч-тўрт йил яшагандан кейин атрофдаги муҳитдан машаққат торта бошлади ва ўз валинсы-мати Қобуснинг ҳаддан ошишига ортиқ тоқат қила олмай, ўз ватанига қайтишни орзу қилади. У Журжон ҳокими туғрисида гапириб, "Шамс ал Маоли" (Қобус) мендан хоҳишимга хилоф хизматларни талаб қилар, у жуда бад-жаҳл киши эди", деб ёзади. Хоразмнинг уша вақтдаги ҳукмдори Али ибн Маъмуннинг ўзи Берунийни ўз ватанига қайтишини таклиф қилган бўлиши ҳам мумкин.

Беруний қувғиндан 1004 йили ватанига қайтиб келгандан кейин унинг ҳаётида янги ижодий давр бошланди. У Али ибн Маъмун ҳукмдорлик қилиб турган даврда олти йил давомида фан билан бемалол шуғулланиш имкониятига эга бўлган. Бу йиллар ичида Берунийни ўз муҳитига олган Хоразмшоҳ "унга яхшиликлар қилиб, тасалли берган". Кейинчалик ҳокимият тепасига Али ибн Маъмуннинг укаси Маъмун ибн Маъмун келиши билан (1010 йилда) олимимизнинг аҳволи тубдан ўзгарди. Илгари у саройда ҳеч қандай роль ўйнамаган бўлса, энди янги шоҳ Берунийни тез орада давлатни бошқариш ишларига жалб этади. Қурқоқ ва иродасиз Маъмун ибн Маъмун Берунийни ўзининг энг яқин маслаҳатчиси қилиб олади ҳамда унга энг оғир ва масъулиятли дипломатик топшириқларини беради. Орадан анча йиллар ўтгач, ўз ҳаётининг бу даврини эслаб Беруний: "Менинг бошимга шундай кун солди-ларки, ҳолимга аҳмоқларгина ҳавас қилар. раҳмдил доно-лар эса ачинар эдилар," деб ёзади.

Шундай бўлса-да, бу давр олим ижодининг энг гурки-раб ўсган даври эди. Чунки бошқа феодал ҳокимлари сингари Маъмун II ҳам эл олдида ўзини фан ва адабиёт ҳомийси деб кўрсатиш мақсадида ўз саройига атоқли олим ва шоирларни тўплаб, илмий тўгарак ташкил этган. Тахминан 1010 йилда ташкил топган, тарихда "Маъмун ака-демияси" номи билан машҳур бу тўгарак Ўрта Осиёнинг йирик мутафаккирларини маълум вақтгача бирлаштириб, Берунийнинг илмий фаолиятида муҳим роль ўйнаган. Та-рихий ёзма манбаларнинг хабар беришича, урта аср фа-нининг энг йирик сиймоларидан бухоролик Абу Али ибн Сино, атоқли астроном ва математик ал Хўжандий, машҳур табиб ва файласуф журжонлик Абу Саҳл ал Масҳий, атоқли табиб ва таржимон Абул Хайр Ҳаммар, кузга кўринган адабиётчи ва шоир Абу Мансур ас-Саоли-

бий ва бошқалар Беруний билан бирга шоҳ саройида ижод қилган. Улар ичида Берунийнинг биринчи устози Абу Наср ибн Ироқ ҳам бўлган. Бироқ "Маъмун академияси" фақат 1017 йилгача давом этган эди.

Бу даврда Хоразм дахшатли истилочи феодал, катта империяга асос солган Маҳмуд Ғазнавийга тамоман қарам бўлади. У Хоразм шоҳи саройида яшаб ижод этаётган барча олимларни ўзига берилишини талаб қилади. Оқибатда, Беруний бошқа олимлар билан бирга Маҳмуднинг пойтахти Ғазнага жунатилади.

Мустабид ҳукмдор Маҳмуд Ғазнавий шараф қозониш мақсадида ўз атрофига ёзувчилар, шоирлар, фан арбобларини туплаган. Аммо у амалда бу олимлар ижодининг аҳамиятини тушунмас ва уни қадрламас, улардан эса ўзига сўзсиз итоат қилишни талаб этарди. Манбаларнинг хабар беришича, Маҳмуд Ғазнавий Берунийга шундай деган: "Агар сен менинг даргоҳимда бахтли бўлишни истасанг, ўз фанингга мувофиқ эмас, менинг истагимга мос тарзда гапиргин". Бу даврдан нолиб олимимиз ўз асарларининг бирида: "Ҳозирги вақт фанни ардоқламайди ва илмий кашфиётларнинг тараққий этишига имкон йўқ. Бизнинг фан соҳасида ҳозирги билганимиз фақат қадим вақтлардаги билимларнинг тарқоқ қолдиқларидан иборатдир", деб ёзган. Ривоятларга қараганда, Беруний Маҳмуд Ғазнавий амри билан куп ойлар қамоқда бўлган ва ҳатто ҳалок бўлишига ҳам оз қолган. Аммо Беруний бундай таҳқирлашларга қарамасдан, ҳар қандай шароитда ҳам чуқур илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланган.

Маҳмуд Ғазнавийнинг Шимолий Ҳиндистонга қарши олиб борган босқинчилик юришларида иштирок қилишга мажбур бўлган Беруний, бу мамлакатни, унинг тили ва адабиётини ўрганди, халқ ҳаётини диққат билан кузатди. У ҳинд адабий меросини тула эгаллаб, ўзининг ажойиб асари "Ҳиндистон тарихи"ни яратди. Ўрта аср адабиётида муҳим роль ўйнаган бу асар султон Маҳмуд Ғазнавий вафотидан куп ўтмай, яъни 1030 йили ёзиб тугалланган эди. Ривоятларга қараганда, Берунийнинг бу асари учун Маҳмуд Ғазнавий унга катта мукофот ҳадя қилган. Лекин асар муаллифи бойлик ижодимга халақит беради деб, бу мукофотни қабул қилмай, уни рад этган ва султонга: "Мен идрок билан иш қиламан ва ҳеч қачон мангу, доимий билимни қисқа, сохта дабдабага алиштирмайман," деб жавоб берган.

Беруний ўз умрининг сўнгги йигирма йилини деярли бутунлай Ғазнада ўтказган. Бу давр ичида у ҳажм

аниқатдан катта ва кичик булган бир қанча машҳур асарлар сани.

Маҳмуд Ғазнавийнинг вориси — ўғли Масъуд султон тахтга утиргач, биринчи навбатда, астрономияни ривожлантиришга интилди. Беруний ўзининг астрономияга ва география математикасига бағишланган жуда катта қомусини мана шу даврда яратди. Бу асар султон Масъудга бағишланган бўлиб, "Астрономия ва юлдузлар бўйича Масъуд қонуни", деб аталган. Мазкур асар ун битта китобдан иборат бўлиб, унда астрономия фани ҳар томонлама ёритилган. шу билан бирга асарда турли халқларнинг календари ҳақида, шунингдек, тригонометрия ва математика ҳақида қимматли маълумотлар жамланган.

Улуғ мутафаккир олим Абу Райҳон Беруний, сунгги тадқиқотларга қараганда, 1052 йили она-ватани Хоразмдан узоқда, Ғазна шаҳрида вафот этган.

Беруний биографиясини ёзиб қолдирган машҳур урта аср сайёҳи ва географи Ёқут таъкидлашича, Абу Райҳон улим тушагида ҳам фан тўғрисида ўйлаган ва ҳаётининг сунгги дақиқаларида кўргани келган кишилардан айрим чигал масалани ечишда ёрдам беришини илтимос қилган. Келган киши: "Ҳозир шундай нарсанинг вақтимикан?", деганда Беруний унга жавобан: "Оҳ, дўстим, ечилиши мумкин булган масалалардан атиги биттасини бўлса ҳам ҳал қилмай, мен ҳаётдан кўз юмишни истамайман", — деб айтган.

Хоразмнинг улуғ фарзанди Беруний ҳаётда фақат фанга берилган одам булган, у бутун вақтини ва куч-қувватини илм-фанга бағишлаган. Йилда икки мартагина — наврўзда ва кузда — кун ва тун тенглигининг байрам қилиниши вақтида Беруний қўлидан қаламини қуяр ва ярим йилга етарли озиқ-овқат ғамлаб келиш учун бозорга борарди.

Берунийнинг илмий мероси ниҳоятда катта булган. Ёқут унинг астрономия, логика, фалсафага доир асарларининг рўйхатини кўрганини ва рўйхат жуда майда ёзилган олтимиш бетдан иборат эканини хабар қилади. Афсуски, ҳозиргача Беруний асарларининг маълум қисмигина аниқланган бўлиб, улар қисман таржима қилинган ва ўрганилган.

Хоразмнинг маънавият марказига айланишида буюк Беруний билан бир қаторда ажойиб алломалар бутун бир гулдастасини эслаш мумкин. Бу ҳолат, айниқса, улкани жаҳонга танитган улуғ шаҳаншоҳлар Текеш ва Алавиддин Муҳаммад даврида намоён бўлади. Хоразмда илм-фан ва

Хоразм шоҳи Текешнинг Кўҳна Урганч виойоналари орасида сақланиб
қолган мақбараси

маърифат юксалишида "Маъмун академияси" катта роль ўйнади. Шунингдек бу ерда кутубхоналар мавжудлиги, уларда ноёб қўлёзмалар сақланганлигини таъкидлаш керак. Бу халқ оммаси орасида илм-маърифатга қизиқиш кучли бўлганлигидан дарак беради. Масалан, хоразмшоҳларга қарам бўлган Бухоро вилоятидаги Деҳқон туманида Камбағаллар уйи кутубхонаси (Хизанат ал-кутуб Дар ал-фуқаро) очилиб, уларда ноёб қўлёзмалар тўпланганлиги тўғрисида тарихий манбалар хабар қилади. Ҳокимлар барча вилоятларда шоҳлар буйруғи ва шахсий ташаббуси билан янги мадрасалар қуриш ва уларни моддий таъминлаш учун бой вақф (мулк)лар ажратишга алоҳида эътибор берганлар. Ҳар мадраса қошида бой кутубхоналар бўлган, уларда турли соҳага оид энг ноёб китоблар тўпланганлиги тўғрисида Хоразмда таълим олган кўп олимлар хабар беради. Оқибатда истеъдодли олимлар, адиб ва маърифатчилар етишган ва уларнинг аксарияти одат бўйича исмига ал-Хоразмий тахаллусини қўшганлар.

Тарих бизга хоразмшоҳлар даврида яшаб фаол ижод қилган фан, адабиёт ва санъат намояндалари номларини етказган. Ана шулардан бири Умар ибн Муҳаммад ал-Хоразмий аз-Замаҳшарий (1075—1144) жуда кўп асарларнинг муаллифи, ўз даврининг риторика, астрономия, стилистика ва бошқа фан соҳаларида ижод қилган олимлардан бири.

Аз-Замаҳшарийнинг истеъдодли шогирдларидан ал Муваффақ ибн Аҳмад ал-Макки Хоразмнинг гузал нотиғи ва имомлар садри, араб тилининг зўр билимдони, энг кучли мударрис, ажойиб адиб. Унинг туғилган йили номаълум, 1172 йилда вафот этганлиги аниқ.

Зайниддин Муҳаммад ибн Абулқосим ал-Боққаш ал-Хоразмий Қуръон луғатини тузган олимлардан.

Абу Иброҳим Исмоил ал-Журжони Хоразм шоҳи Отсизга бағишлаб ажойиб тиббиёт асарини ёзганлардан.

Замондошлари томонидан юксак баҳоланган донишмандлардан Сирожиддин Ёқуб ас-Сақоқи "барча алломаларнинг саркардаси" (ас-Садр ал-аллома) деб ном қозонган. "Хоразмнинг энг мурувватли кишиси, энг муҳим илм соҳаларини эгаллаган олим..." У фаннинг барча соҳаларида кўп асарлар яратган. Буюк султон Алавиддин Муҳаммад ҳам унинг онаси Туркан-хотун саройида фахрли ўринни эгаллаган эди. Кейинги Хоразм шоҳлари даврида яшаган машҳур маърифатчи олим ва мударрис Мукаррабдин Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Паҳлавон ал-Хоразмий (1228 й. вафот этган) саройда катта ҳурматда бўлган.

Кўҳна Хива шаҳрида таваллуд топган Беруний издошларидан буюк аллома Аҳмадбин Умарбек Муҳаммад ал-Хивақий ал-Хоразмий бутун Шарқда Нажмиддин Кубро номи билан машҳур, у Эрон, Миср. Шому Ироқ мамлакатларини кезиб, она юртига қайтиб келган олим ва шоир, қубровия тариқатининг асосчиси, улуғ шайх, турли-туман ва диний мазаҳабий ҳикоятларда куйланиб келган авлиё зотлардан.

Хуллас, манбаъларнинг образли таърифича Хоразм "барча замонларда илм аҳли макони ва донишмандлар карвонининг манзилгоҳи" ҳисобланган. Бухоро эса "доимо уламолар мажмуаси макони, олийжаноб кишилар ватани ва илмлар маркази", деб таърифланган. Хоразмшоҳлар давлатида таълим олган жуда кўп олимлар Шарқ мамлакатларида мударрислик билан шуғулланганлар.

Султон Алавиддин Муҳаммад ҳукмронлик қилган даврда энг танилган арбоб ва мударрислардан бири хивалик Шиҳабиддин Абу Саид ибн Имрон ал-Хивақий эди. Шиҳабиддин атоқли ҳуқуқшунос, машҳур муфтий ҳисобланган; зур донишманд, унинг ақл-идрокига ҳамма тан берган. Ёқутнинг ёзишича, Шиҳабиддин султон замонасида шундай юқори кутарилдики, ундан ортиқ осмонга чиқиш мумкин эмас. Шоҳ муҳим масалаларда унинг билан маслаҳатлашган ва унинг фикрига қўшилган. Шиҳабиддин Хоразм мадрасаларидан бештасида мударрислик қилган ва ким келса ҳам ўз дарсини бўлмаган, ҳеч ким унинг машғулотини бўлишга журъат қилмаган. У Хоразмдаги шафиитлар мадрасасида шундай зур бир кутубхона қурганки, унга тенг келадигани илгари ҳам, кейин ҳам бўлмаган.

Мударрислик вазифаси шунча ҳурматли ва эъзозли бўлганки, юқори мансабдаги арбобларнинг купчилиги давлат ишларидан бўшагач, мударрислик қилишни фахрли иш деб билганлар. Уша даврда Хоразм давлатининг обриси ва бойлиги даставвал мамлакатда илм-маърифат ва маънавиятни қадрлаш, фан, адабиёт ва санъат аҳлини эъзозлаш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш сиёсати туфайли намоен бўлганлигини барча манбалар тасдиқлайди.

Хоразмшоҳлар давридаги иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт қандай кечганлиги фақат ёзма манбалардагина эмас, шунингдек моддий-маданий ёдгорликларда ҳам ёрқин куринади. Муғул истилоси арафасида, яъни XII асрнинг охири XIII асрнинг бошларида, шоҳ Текеш (1172—1200) даврида Хоразм давлатида анча ўзгаришлар рўй беради. Тарихий обидаларнинг гувоҳлик беришича илгари чулга айланган Чарманёп воҳасида маданий ҳаёт тикланиб, Шоҳсанам, Змухшир,

Илк ўрта аср қаробаларисин топилиган буюмлар

Говурқалъа, Девқалъа, Қалъалиқир-2 каби қадимий шаҳар ва истеҳкомлар қайтадан жонланиб кетади.

Текширишлар XI—XII асрларда Хоразмда темирчилик, кулолчилик, шиша ва қурилиш касбларининг анча тараққий қилганлигини кўрсатади. Бу даврда янги қурилиш материали — пишган ғишт ишлатила бошланади ҳамда биринчи марта деразаларга ойна қўйилади. Дераза ойнасининг қолдиқлари Хоразмда Ўрта Осиёнинг бошқа ерларига нисбатан энг аввал топилган. Уйларнинг ички архитектурасини безашда деворга чизилган расмлардан ташқари, уйма нақш берилган ёғочлар ҳам ишлатилади. Бу эса Хоразмда тасвирий санъатнинг янги ва юқори босқичга кўтарилганлигини кўрсатади.

Бу даврдаги тасвирий санъатнинг характерли томони шуки, илгариги антик даврдаги одам ва ҳайвон тасвирлари ўрнига ислом динига биноан, фақат жонсиз табиат ҳодисаларини акс эттириш биринчи ўринга ўтади. Шунинг учун нақшлар ўсимлик дунёси ва геометрик шакллар билан чекланади.

Бундай ёдгорликлардан анча тўла текширилгани қадимги Чарманёп каналининг этагидаги Шоҳсанам истеҳкомидир. Унинг илк ўрта асрдаги Субурни шаҳри харобалари билан боғлиқлигини олимлар исботлаган. Шаҳарнинг номи ҳам (Сув бурни) унинг сув этагида ўрнашганлигини кўрсатади.

Шаҳар девори XII асрда қурилган бўлса-да, аммо ўз антик анъаналарини сақлаганлиги билан ажралиб туради. Девор антик даврдаги (40х40х10 см) хом ғишдан қурилган. Девор қадимги қалъалардагидек икки қават бўлиб, ундаги шинакларнинг шакли ромбага ўхшаганлиги билан фарқ қилади.

Субурнининг шимолида жуда кўп учрайдиган қўرғонча харобалари, кичик сув иншооти қолдиқлари ва катта қабристон диққатга сазовордир. Айрим қабрларнинг сағанаси ганч билан уймакор қилиб ишланган. Шаҳардан 8 километрча шимолда ойна ва ойна буюмлари ишлайдиган катта устахона қолдиқларининг топилиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, Ўрта Осиёда техниканинг тараққий қилишини ўрганишга ёрдам беради. Шаҳардаги иморатларнинг энг ҳашаматлиси катта мачит харобаларидир. Унинг меҳробидаги жимжимадор ва нафис нақшли ёзувлар кишини ҳайратда қолдиради. Мачитдан хоразмшоҳ Текеш зарб қилган танга топилган.

Бошқа топилган нарсалар орасида жуда кўп маиший буюмлар ҳам бор. Булар ичида ҳаммаёғи нақшдор ёзув

Машҳур ахлома Фахриддин Румий (XV аср) мақбараси

билан чиройли қилиб ишланган жез қозон алоҳида ажралиб туради.

Шунингдек, жез ва суякдан ишланган биғизлар, ҳар хил ойнадан ишланган идишлар, Кушон империясининг сўнгги давларига оид кумуш танга, тошдан ишланган қозон ва бошқа буюмларни кўрсатиш мумкин.

Текширишлар кўрсатишича, Шоҳсанам истеҳкоми антик даврда, яъни эрамыздан аввалги бир минг йилликнинг охирларида пайдо бўлиб, ундаги ҳаёт бутун Кушон империяси давомида мавжуд бўлган. Аммо африғийлар даврига келиб, бу қалъа харобаликка айланади. Буюк хоразмшоҳлар даврида у ерда ҳаёт қайтадан тикланади, аммо мўғуллар истилоси даврида яна сўнади.

Беруний яшаган давр ёдгорликларидан яна бири Амурдарёнинг чап қирғоғидаги Қизқалъадир. Адирнинг тепасидаги бу баланд қирғоқ худофаа жиҳатидан қулай бўлган. Бинонинг марказида ҳовуз бор. Бундай ҳовузларни қалъанинг ғарбий қисмида ҳам учратиш мумкин. Диаметри 4—4,5 метрча келадиган бу ҳовузларнинг баъзилари пишиқ гишт билан ишланиб, усти гипс билан сувалган. Бу ҳовузлар Ўрта Осиё даштларидаги сардобаларни эслатади.

Қизқалъанинг ғарбий деворлари сиртдан ярим доира шаклидаги учта бурж билан мустаҳкамланган. Буржларнинг бирида атрофи пишган гишт билан ишланган ва чуқурлиги 16,2 м келадиган қудуқ бўлиб, унга ер остидан сув оқадиган махсус йўл ўтказилган. Сопол қувурли бу яширин ер ости иншоотини дарё бўйидаги Йигитқалъа худофаа қилиб турган. Бу худофаа истеҳкоми билан Қизқалъа ўртасидаги тўғри йўлда ҳар бири 300—350 метр масофада жойлашган ва унча катта бўлмаган сунъий тепаликларда ўт ёқиб Қизилқум даштларидан ёв келётганлигини дарҳол воҳага хабар қилинган.

Археологик маълумотларга қараганда, Қизқалъа ва Йигитқалъа ёдгорликларида XII аср ўрталари ҳамда XIII аср бошларигача, яъни мўғуллар истилосигача ҳаёт давом қилган.

Қаватқалъа комплексига кирувчи ёдгорликлар буюк хоразмшоҳлар даврининг ижтимоий-сиёсий ва маданий қиёфасини тулиқроқ билишга ёрдам беради. Юқорида айтиб ўтилганидек, бу даврда Хоразмнинг ижтимоий-иқтисодий тузумида жиддий ўзгаришлар рўй берган. Африғийлар даврида бир табақага қарашли бўлган озод деҳқонлар ишлаб чиқариш усулининг тубдан ўзгариши туфайли кучли давлат аппаратига таянган ҳукмрон феодал

ва мазлум деҳқонлар синфига ажратиб ташланган эди. Афригийлар даврида жиддий тус олган ўзаро урушлар феодализмнинг барқарор бўлиши билан тугаб, тинч ҳаёт, аҳолининг хавфсизликка бўлган ишончи билан алмашинади. Илгариги мустаҳкам қалъалар ўрнига энди феодалларнинг ҳашаматли кушклари ва деҳқонларнинг мустаҳкамланмаган қўрғонлари пайдо бўлади.

Бу ўзгаришлар моддий-маданий ёдгорликлардан Говхўра канали воҳасидаги Қаватқалъа таркибига кирган ёдгорликларда айниқса намоён бўлиб туради. Говхўра воҳаси шу ном билан аталган канал бўйлаб, эни 2—3 километр, узунлиги эса 15 километргача чузилган сон-саноксиз қалъа, қаср ва қўрғон харобалари билан банд бўлган ҳудуддан иборат. Қаватқалъа атрофида 8 км майдонни эгаллаб ётган жойнинг ўзидагина туқсондан ортиқ истехком борлиги аниқланди.

Воҳа марказида унча катта бўлмаган шаҳарчага ўхшаш мустаҳкам қалъа (сатҳи 160x190 м) бўлиб, унинг ўртасида ҳашаматли пахсага ўйма нақш берилган сарой харобалари бор. Қалъа атрофидан ўтган Говхўра канали бўйлаб шу даврга хос яна туртта ҳашаматли қаср бор. Турт бурчак шаклидаги шинаксимон аркли бу истехкомларнинг бурчаклари нақш берилган қиррали буржлар билан мустаҳкамланган. Аммо қалъа деворлари антик мудофаа иншоотларидай қалин бўлмай, мудофаа мақсадида қурилмагандай бўлиб туйилади. Айрим қаср деворларига ҳам нафис ўйма нақшлар берилган.

Қасрлар атрофида сон-саноксиз майда ер эгалари ва деҳқонларнинг қўрғонлари жойлашган. Қўрғонлар бир-бирига яқин қурилган бўлиб, паст пахса деворлар билан ўралган. Қўрғонларнинг бирига ёнма-ён қилиб солинган куп хонали иморат сунгги вақтларгача Хоразм қишлоқларида учрайдиган катта оила учун солинган кунгирали ҳовлиларга ўхшаб кетади. Деярли ҳар бир қўрғонда ёки унга яқин жойларда баланд иморатлар мавжуд. Бу иморатларнинг узига хос хусусияти шундан иборатки, унинг деворларида токчалар жуда куп. Маҳаллий аҳоли шунинг учун ҳам бу иморатларни "каптархона" деб атаган. С. П. Толстов фикрича, бундай иморатлар меҳмонхона вазифасини бажарган. ундаги токчалар эса, ҳозирги ўзбекларнинг баъзи уйларидагидай зеб бериш мақсадида қўйилган.

Ибн Батутта Хоразмга борганда Урганч қозиси меҳмонхонасида ҳар хил чинни идиш ва мисгарлик буюм-

лари ила тўлатилган ва парда билан бекитиб қўйилган тоқчалар кўрганини ёзади.

"Каптархона"лар ҳар хил услубда қурилган бўлиб, баъзи бирлари буржли кичик қасрларга ўхшаб кетади. Бу ҳолат африғийлар давридаги қасрларни эслатиб, бу даврдаги меъморчилик ҳам эски анъаналарни сақлаб қолишга интиланлигини кўрсатади. Пахсадан урилган "каптархона" деворларининг ташқи томони ҳам ўйма нақш билан безатилган.

Қаватқалъа комплексига кирадиган ёдгорликлардан қазиб олинган топилмалар унча кўп эмас. Марказий истеҳкомнинг 1-хонасида топилган зинапояли пирамидага ўхшаш ва баландлиги 40 см келадиган қумтошдан ишланган тагкурси ҳамда мрамар тагкурсининг жуда кўп синиқлари диққатга сазовордир. Шу хонада ҳар хил мис ва темирдан ясалган буюмлар, ойна ва сополдан ишланган идиш синиқлари, ёғочдан ишланган баъзи бир буюм қолдиқлари, бўйра газлама ва қоғоз парчалари ҳам топилган. Буюмлар ичида мисдан ишланган тунча, ёғоч дастали темир пичоқ, капгир ва темирдан ясалган бошқа буюмлар ажралиб туради. 2-хонада тегирмон тоши, 5-хонада эса жездан ясалган буюм бўлаги, отнинг кўкрагига тақиладиган арабча ёзувли боқир безак, тошдан ишланган қозон парчалари ва бошқа нарсалар бор.

Қаватқалъа ёдгорликлари текширилганда марказий қалъа йирик ер эгаси ҳокимнинг жойи, қасрлар эса йирик феодаллар истеҳкоми, мустаҳкамланган қўрғонлар майда ер эгалари ва деҳқонларнинг турар жойи бўлганлиги аниқланди. Демак, шу даврда шаклланган феодализм тўзумига хос табақалар мавжуд эканлигини кўриш мумкин.

Текширишлар натижасида бу ёдгорликлар жуда катта ёнғин туфайли харобага айланганлиги маълум бўлди. Ёнғин шунчалик кучли бўлганки, айрим мис ва шишадан ясалган буюмлар эриб кетган. Баъзи бир далилларга қараганда, Қаватқалъага ўт қўйилиши муғул истилоси билан боғлиқ деб ҳисоблашга асос бўла олади. 1220 йили Хоразмга юриш қилган Чигатой ва Угедей бошчилигидаги Чингизхон лашкарлари Самарқанддан Бухорога бориб, ундан Урганчга ўтишда Қаватқалъани талаб, унга ўт қўйган бўлсалар, эҳтимол.

Бироқ хоразмшоҳлар даврида кўп шаҳарлар Ўрта Осиёда типик бўлган ўрта аср шаҳарлари қиёфасига киради. Хоразмнинг уша даврдаги пойтахти Урганч бунга мисол бўла олади. Бу шаҳарнинг харобалари Туркманистондаги

Кўҳна Урганч харабаларидagi қазинмалар

ҳозирги Тошҳовуз вилояти Кӯҳна Урганч райони марказидан жанубадир.

Урганч шаҳрига қачон асос солинганлиги тўлиқ аниқланмаган. Атоқли шарқшунослар В. В. Бартольд ва А. Ю. Якубовский Урганч сузини хитой манбаларида учрайдиган Юегянь сузи билан таққослаб, уни эрамининг биринчи асрларида пайдо бўлган, деб ҳисоблайдилар. Профессор Я. Ғ. Ғуломов эса Урганч эрамининг IX асрдан кейин пайдо бўлган деб ҳисоблайди. Дарҳақиқат, Урганч ҳақидаги маълумотларни, юқорида куриб ўтганимиздек, асосан X аср манбаларида учратамиз.

Хоразмнинг урта асрдаги пойтахти бўлган Урганч шаҳрининг харобалари тахминан 400 гектар майдонни эгаллайди. Шаҳар ҳозирги Кӯҳна Урганч билан Амударёнинг қадимги ўзани Дарёлик ўртасида гуллаб-яшнаётган далалар қуршовида жойлашган. Қазилмаларга қараганда бир вақтлар шаҳар атрофи мустаҳкам деворлар билан ўралган.

Хоразм экспедицияси ер устида яхши сақланиб қолган машҳур обидалардан Турабекхоним мақбараси ва унга яқин турган ажойиб Урганч минораси (XIV аср), ҳашаматли Текеш ва Фахриддин Рази мақбаралари (XII—XIII асрлар)нинг жанубидаги Тошқалъа номли истеҳком харобаларини қазиб текширди. Бу истеҳкомнинг шарқида деворлари майда хом ғиштдан ишланган Оққалъа харобалари сақланиб келган. Тахминан Тошқалъадан 1,5 километр ғарбдан катта пахса девор билан ўралган Хоразмбег номли узига хос обида киши диққатини жалб қилади.

Тошқалъа 600х800 метр келадиган кўпбурчакли истеҳком бўлиб, пишган ғиштдан тикланган девор ва чуқур хандақ билан ўралган. Қалъа ҳудудида Карвонсарой дарвозаси номи билан машҳур пештоқ харобалари ва XX аср арафасида йиқилган илк урта аср даврига оид катта минора қолдиқлари бор. Тошқалъанинг жанубий дарвозаси атрофида ўтказилган археологик қазилмалар натижасида шаҳар деворининг қолдиқлари топилиб, унинг пишган ғиштдан қурилгани маълум бўлди. Девор остида чуқурлиги 2,5 метр келадиган пишган ғиштдан қилинган хандақ ҳам бор. Катта шаҳар девори ажойиб қилиб қурилган. У ташқи томони 1,65 м, ички томони 0,8 м қалинликда пишган ғишт билан, ўртаси эса тупроқ билан шиббаланиб, умумий қалинлиги 4 метрча келадиган иншоотдан иборатдир. Бу девор, топилган нарсаларга қараганда, XIX аср охирида илгариги девор харобалари ўрнида тикланган. Тошқалъа XIII—XIV асрларда кенг территорияни эгаллаган Урганч

шаҳри ичида қурилган арк ёки сарой харобаларидир, эҳтимол. Текширишлар шуни кўрсатадики, XV—XVII асрларда шаҳардаги ҳаёт Тошқалъа истеҳкоми билан чекланган. Ана шу даврга оид нарсаларнинг фақат қалъа ичида учраши бунга далил бўла олади.

"Карвонсарой дарвозаси" жойлашган ердаги катта куча бўйида шаҳар харобалари қазиб текширилди. Карвонсарой олдидаги Чорсуда жуда кўп ҳунармандларнинг куча томон қараб турган дуконлари, бир бурчакда чойхона, ошхона ва балиқхона борлиги маълум бўлди. Ошхона олдида катта қозон учун қазилган ўчоқларнинг излари бор. Чойхона харобаларидан жуда кўп чойнак синиқлари ва кичик бир халтачада майда чақалар топилган. Бу ерда катта тандирли нонвойхона, темирчилик дукони, ҳаммом ва шунга ўхшаш қурилишларнинг борлиги аниқланган.

Маҳаллада яшаган кишиларнинг бой ва камбағаллиги ундаги турар жойларнинг архитектурасида яққол кўриниб турибди. Бир томонда камбағал ҳунарманднинг кичик хонаси бўлса, иккинчи томонда судхўр бойнинг ганч ва бўёқлар билан безатилган ҳашаматли иморати кўзга ташланади. Хоналарнинг ҳаммасида, катта-кичиклигидан қатъи назар, одамлар ётиб туриши учун пишган ғиштдан қилинган ва остидан ўт ёқиб қиздирилган супалар, тарнов ва ўчоқлар бор. Мавжуд сопол буюмларнинг сифати паст бўлган.

Топилган нарсалар орасида иероглиф ҳарфи билан тамға қўйилган чинни идишнинг синиқлари Хоразм билан Хитой ўртасидаги савдо муносабати илгаригидай фаол давом қилинганлигини кўрсатади. Топилган нарсалар ичида темир ва жездан ишланган қўл тарозилари, ангишвона, кичик шишасимон жез идишлар, суякдан ишланган, канъкига ўхшаш ғалати буюм, узук, тарози тоши, ҳар хил мунчоқлар ва бошқа темир, жез, суяк ва шохдан ишланган жуда кўп буюмлар учрайди.

Илк ўрта асрга оид минора харобаларини қазиб текшириш ҳам муҳим маълумотларни берди. Минора харобалари енида 1900 йили топилган тошга ёзилган хатга қараганда бу минора 1011 йили, яъни Маъмун академияси вақтида, Абу Али ибн Сино ва Беруний хизмат қилган даврда қад кутарган. Лекин бу обида мўгул истилоси даврида шаҳарнинг бошқа ёдгорликлари билан бир вақтда йиқилган. Минора қайтадан XIV асрда тикланган бўлиб, уни Кўҳна Урганчининг ҳозиргача сақланиб келган катта минораси, Тўрабекхоним ва шу даврда қурилган бошқа ёдгорликлар билан тенгдош деб ҳисоблаш мумкин.

Ўрта аср охирларига оид хива кулолчилик буюмлари

Минорага қушилган XI асрга оид жуда ҳам катта ҳашаматли мачит харобалари диққатга сазовордир. Балки бу мачит Беруний яшаган даврдаги Урганчининг марказий мачити бўлгандир. Бу мачит ҳам муғул истилоси даврида харобага айланиб, кейин тикланган.

Хоразмбоғ ёдгорлигидан топилган хилма-хил қурилиш зийнатлари, сопол идиш синиқлари ва бошқа муҳим буюм қолдиқлари бу истеҳком Хоразм ҳокимининг шаҳар четидаги ёзги кушки бўлганлигини кўрсатади.

Бутун Урганч харобалари, онда-сонда сақланиб қолган обидаларни эътиборга олмаганда, Хоразм муғул ва ундан кейинги истилочиларининг мисли қурилмаган ваҳшиёна юришлари натижасида қандай фожиали аҳволга тушганлигини муфассал тасаввур қилишга имкон беради.

Мазкур ёдгорликлардан ташқари, муғул истилоси натижасида Хоразмнинг Гулдурсун, Шураҳон, Норинжон, Маздоқхон, Дарғон ва шу каби шаҳар ва қалъалари абадий харобаликка айланган. Қолган шаҳар ва қишлоқлар ҳам вайрон қилинган бўлса-да, бир қанча вақт утиши билан ундаги ҳаёт яна тикланган.

Хоразмнинг гуллаб-яшнаши юқори босқичга чиққанда, хоразмшоҳлар давлати атрофида энг кучли турк қабила-лари — қанғли, қипчоқ, туркман ва туб сарт аҳолиси бирлашиб, жипслашаётган ва дунёни забт қилиш мақсадида халифаликнинг маркази Бағдодга қарши юришга тайёрланаётган бир пайтда шафқатсиз Чингизхон қўшинлари ваҳшийларча бостириб киради. Аммо биринчи қарашда мустаҳкам бўлиб кўринган бу давлат кучли ички қарама-қаршиликларни бошдан кечираётган эди.

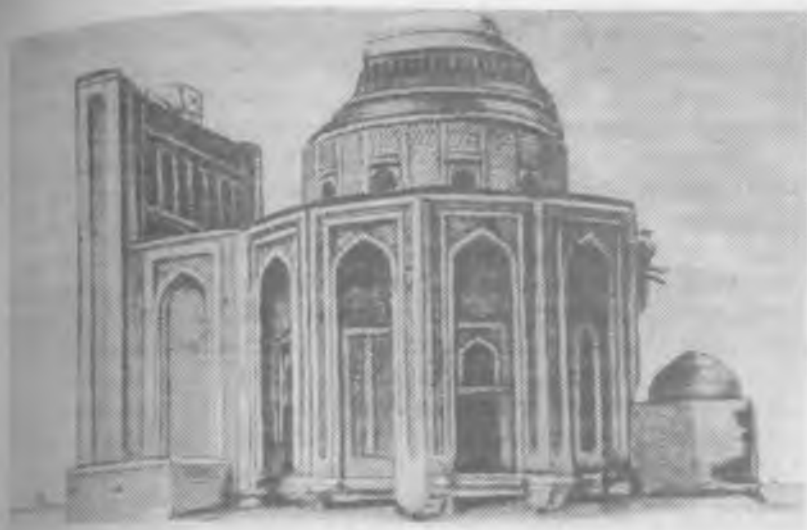
Муғул истилоси арафасида Хоразмга қарашли кучманчи турк қабилалари ва маҳаллий зодагонлар уртасида тўхтовсиз сиёсий кураш давом этиб, бу кураш сарой атрофидаги доираларга ўтиб, жиддий тус олади. Хоразмнинг ана шу даврдаги подшоси Султон Муҳаммад (1200—1220 й.)нинг қипчоқ онаси ва унинг қариндош уруғларининг, шунингдек кўпгина руҳонийларнинг таъсири остидаги халифаликка ён берган турк доиралари ҳокимиятни ўз қўлига олишга уринадилар. Бунга хоразмшоҳнинг ўғли, тахт эгаси Жалолиддин Манғуберди шаҳар ва қишлоқ зодагонлари ёрдамида тиш-тирноғи билан қарши туради. Шундай кескин вазият Чингизхон лашкарларининг ғолибона юришларига енгиллик туғдирган, албатта.

ХОРАЗМ ДАВЛАТИНИНГ ИНҚИРОЗИ ВА МАДАНИЙ ТУШКУНЛИК

Ҳозирги Туркменистон Республикасининг шимолидаги Тошҳовуз вилоятида илк ўрта асрларга оид бир неча кўҳна харобалар ҳозиргача кишини чуқур ҳаяжонга солади. Бу обидалар бир вақтлар дунёни ларзага келтирган буюк хоразмшоҳлар даврига тааллуқлидир. Аммо фалакнинг гардиши билан тасодифан сақланиб қолган 40 метрлик баланд минора, ҳашаматли Турабек хоним мақбараси, машҳур олим Фахриддин Розийнинг қабри ва сунгги хоразмшоҳлардан султон Текешнинг улугвор гўк гумбази, авлиё деб танилган Шайх Нажмиддин Кубро қабри кабилар узоқ ўтмишнинг гувоҳидир. Бундай обидалар хоразмшоҳларнинг кейинги пойтахти кўҳна Урганч бошига тушган мислсиз фожиалардан сўнг сақланиб қолганлигини айтмайсизми? Мазкур ёдгорликлар буюк аجدодларимизнинг нақадар юксак истеъдодли, мустаҳкам иродали, толмас заҳматкаш ва жасур халқ эканлигини исботлайди.

Халқимизнинг яна бир ажойиб фазилати унинг келажакка ишонч билан қараши, яъни у қандай огир вазиятга тушмасин, доимо сабр-тоқатли, шукрона табиати билан келажакка яхши умид боғлаб яшайди. Бундай фазилат уни изланишларга, ижодий фаолиятга чорлайди. Мазкур обидалар бир-биридан анча узоқроқда жойлашган, уларнинг оралиғи ҳувиллаб ётган қабристон, майда парчаланган гиштлар, емирилган иморатларнинг ер текислигидаги харобалари, турли сопол идишлар ва буюмларнинг синиқлари, онда-сонда қуруқ ариқ рошларининг ва полизларнинг излари бу ерда мисли кўрилмаган фожиалар бўлиб ўтганлигининг тилсиз гувоҳидир.

Шундай ачинарли манзара — бераҳм муғул босқинчилари ва ундан кейинги истилочилар томонидан Хоразм пойтахти Урганчни ер билан яксон қилганлиги туғрисида хабар бериб турибди. Буни археологик кашфиётлар ҳам тасдиқлайди. Машҳур араб сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавий хабар беради: "Мен бу шаҳарни муғуллар забт этиб вайронага айлантирганигача, 616 йили (мелодий 1219—1220 йиллар) кўрганман. Назаримда, бундан катта, бундан ҳам бой ва обод шаҳарни кўрмаганман. Бироқ муғуллар босиб олгандан кейин бунинг ҳаммаси тамом бўлди; шаҳарда мустаҳкамроқ биноларгина омон қолган, аҳолини эса тамом қириб ташлашган, деб эшитдим..." Аммо заҳматкаш халқ

Кӯҳна Урганчдаги Турабекхоним (XIV аср) мақбараси

қабристонга айланган пойтахтни бошқа жойга кучириб, ҳаёт қайта тикланган ва ўзининг бунёдкорлик фаолиятини давом эттириб, муъжизали обидалар теварагида турли афсоналар ва ривоятлар туқиган.

Кӯҳна Урганч туманига борсангиз унинг шимолий қисмида ажойиб нақшлари билан кишини ҳайратда қолдирадиган ҳашаматли бино эътиборингизни тортади. Зур маҳорат билан безатилган бинонинг ичкарасига кирсангиз, баланд дурдона гумбазнинг ички куриниши нақшлар билан шундай зур безатилганки, уни одам ишлаганлигига ишонгинг келмайди. Иморатнинг ниҳоятда баҳайбатлиги ва ўзининг тузилиши, ихчамлиги ва яхлитлиги билан бу жаҳон санъатининг ноёб обидаларидан бири дейиш мумкин. Бино жуда ҳашаматли бўлса-да, аммо қандайдир енгил, гуё ердан кутарилиб парвоз қилаётгандай сезилади.

Бинонинг орқа томонида кичкина гумбазли қабр мавжуд. Унда ривоятларга кўра, бутун Хоразмда танилган аёл Турабек хоним дафн этилган. Ҳозиргача бу аёл тўғрисида аҳоли орасида афсоналар сақланиб келган. Турабек хоним мақбараси муқаддас авлиёлар қаторига кирган, аёллар ҳомийси деб танилган. Шуниси қизиқки, бу дабабали бинонинг теварагида на ариқ, на қудуқ, на дарахт бор. Мазкур авлиё қизларнинг олийжаноб ҳомийси, никоҳ ва

фарзанд кўришда эзгу саҳийлик хизматини адо этиб кел-
ётган авлиёлардан бири. Илгари сайлларда қизлар дугона-
лари билан бу ерга келиб махсус ашулалар айтиб, унинг
яқинидаги баланд минорага кўтарилганлар.

Ривоятларга қараганда, Тўрабек хоним мақбараси
машҳур гумбазли Текеш мақбарасидан кейин қурилган ва
у билан санъат намунаси сифатида рақобатда бўлган.
Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Тўрабек асли тари-
хий шахс, у Олтин Ўрда улуси таркибидаги Хоразмнинг
ҳукмдори ҳисобланган ноиб Қутлуғ Темурнинг хотини.
Эри эса Олтин Ўрда хони Ўзбекнинг яқин қариндоши
билан холавачча бўлган. Тўрабек хоним Ўрда амирининг
қизи, яъни эри билан амакивачча бўлиб, Ўзбекхон ўзининг
куёви ва қариндоши Қутлуғ Темурни ҳар томонлама
қўллаб-қувватлаган ва унга исломни кенг тарғиб қилишни
буюрган. Атоқли ўзбек олими Я. Ғуломов эълон қилган
бир вақф ҳужжатида Олтин Ўрда хонининг қизи сифатида
Тўрабек хоним "Буюк Малика", деб номланган.

Хоразм атрофида, Олтин Ўрдада исломни тарқатишда
Қутлуғ Темур ва унинг рафиқаси ўзининг хон билан
қариндошлик алоқаларидан фойдаланиб, кенг миқёсда фа-
ол иш олиб борганлар. Айниқса, шу нарса диққатга сазо-
ворки, эру-хотин Хоразмда ҳар хил хайрия ишларни адо
этишда, мадраса ва мачитлар қуришда жуда савобли иш-
лар қилиб келганлар. Юқорида тилга олган обидалар ҳам
асли эр-хотин ташаббуси билан тикланган. Ҳозиргача етиб
келган кўҳна Урганчнинг катта минорасини Қутлуғ Темур
қурдирган бўлса, ажойиб жума мачитни ва Хоразм шоҳи
Текеш мақбарасини Тўрабек хоним бунёд эттирган. Улар
суфийларга ҳам ҳомийлик қилиб, бир неча хонақолар
тиклатган, вақфлар ажратган, катта ер ва ариқлар ҳадя
қилганлар.

Бир ривоятда бутун Хоразмга тарқалган Тўрабекхоним
образи анча ташвишли ҳаётни бошидан кечирганлигини
кўрсатади. Мазкур ривоятни адабий-тарихий асарларда
ҳам учратиш мумкин. Ривоятнинг қисқача мазмуни
қуйидагича: Салжуқийлар султони Санжар Тўрабек хо-
нимга совчилар жунатади. Хоразм аҳли бунини ўзининг
маликасига ҳақорат деб қабул қилади ва совчиларни рад
этади. Султон Санжар жаҳли чиқиб, лашкарлари билан
Хоразм халқига қарши юриш бошлайди. У чегарага келиб
Амударёни буғиб, халқни олти ой сувсиз қолдиради. Юрт-
да очлик бошланади, халойиқ нолиб ташвишга тушади.
Одамлар бунга Тўрабек хоним сабабчи деб, дарёни янги

узани билан сув беришини талаб қилади. Санжарга мурожаат қилиб, туғонни очишни сураш, никоҳга розилик бериш билан тенг эди. Халқ маккорлик йўлини тутишни маслаҳат беради. Шунга биноан Турабек хоним розилик берган. Султон розиликни олиб дарё туғонини очади ва юртига қайтади. Аму эски узани Дарёлиқ томон оқмай, янги ҳозирги узани орқали оқа бошлайди. Дарёлиқ қуригач, янги каналлар қура бошлайдилар. Уша вақтда Полвонеп, Шовот ва Арнаёп пайдо бўлган эмиш.

Малика Санжар томон сафарга чиқади, аммо пайти келганда ундан қочиш йўлини ўйлайди. Қочиш олдидан малика йўл буйи ҳар манзилда биянинг ёш тойчоқларини қолдирган. Қайтишда она биялар тойчоқларининг овозини эшитиб йилдиримдек тезликда манзилдан манзилга чопиб борганлар. Бундай тезликда чопган маликанинг биялари кетидан пойига тушган Санжар қувиб ета олмаган.

Мазкур ривоят билан хоразмликлар маҳаллий атама-ларни боғлаб, Санжар йўлида учраган манзилгоҳлар номи-ни тилга оладилар. Масалан, султон дарё буйига етгач жаҳл билан шу ердаги манзилни "Эҳ, пишнак" (ёмон маъносида) деган экан. Шундан гўё Пишнак номи қолган. Пичоқчига етгач, тўхта сўяман, деб дўқ қилган. Дурғадик қишлоғи олдида "дур (тўхта)" сўзи билан боғлаб, маҳаллий қишлоқ номи пайдо бўлган эмиш.

Иккинчи ривоят узининг баъзи тарихий реаллиги билан диққатга сазовор. Бу ривоятда Хоразм фольклорида биринчи марта тилга олинган Жонибек образи пайдо бўлади. У овга чиқиб чўлда адашиб бир карвон билан Хоразмга бориб қолади. Маълумки, бу шахс Олтин Ўрданинг охириги хонларидан Ботухон авлодларидан бири ҳисобланади. Барча афсона, ривоят ва эртакларда куйланган мазкур қаҳрамонлар бутун Шарқда тарқалган, аммо турли жанрда ҳикоя қилиниб келинган оғзаки халқ ижоди намуналари сифатида бизгача етиб келганлиги жуда муҳим. Масалан, Хоразмдан узоқда Самарқанддаги Темур томонидан қурдирилган Бибиҳоним мақбараси билан боғлиқ ривоят Турабек хоним афсоналарига ўхшашлиги тасодифий эмас.

Ҳашаматли Бибиҳоним мачити Темурнинг Хоразмга юришларидан кейин қурила бошлаган. Маълумки, Амир Темур босиб олган улкалардан, жумладан Хоразмдан зўр ҳунарманд ва донишмандларни асирга олиб пойтахти Самарқандга жўнатган. Хоразм усталари Самарқанд қури-лишларида, Шаҳрисабздаги Темурнинг кўшки Оқ-саройни

қуришда ва бошқа бино иншоотларни тиклашда фаол қатнашганлар.

Шубҳасиз, Хоразм усталари билан Мовароуннаҳрга Амударё воҳаси афсона ва ривоятлари ҳам етиб келган. Машҳур Бибиҳоним афсонасида уста севгиси айрим деталлари Турабек хоним ва бошқа Хоразм афсоналарига жуда ухшаб кетади. Масалан, Самарқанддаги Бибиҳонимни севиб қолган меъмор усто Темур ғазабидан қўрқиб қанот ясаб Машҳадга учиб кетади. Худди шундай Хоразм меъмори Усто Куш ҳам қадимги пойтахт Катнинг ҳокими ғазабидан қўрқиб ўзи ясаган қанотда ҳавога парвоз қилиб йўқолади. Турабек ва Усто Куш туғрисидаги ривоятлар уз мазмунини ва сюжети билан Мовароуннаҳр ва Хоразм халқ ижоди намуналарининг бирлиги, тарихий жиҳатдан узвий боғлиқ воқеаларни эслатади. Давр нуқтани назаридан, масалан, салжуқийлар султони Санжар, кейинги Олтин Ўрда хонлари Жонибек ва Темур образлари ҳар хил бўлса-да, Ўрта Осиё халқларининг тарихий тақдири бир эканлигини, маънавий маданиятимиз умумийлигини яна бир марта тасдиқлайди.

Аммо, шуниси муҳимки, келтирилган ривоятлардаги Турабек хоним ва бошқа образларда маҳаллий хон ва султонлар, амир ва ноиблар орасидаги узаро низолар, тахт учун курашлар, саройдаги амалдорлар ва ворислар орасидаги қарама-қаршиликлар уша даврдаги сиёсий ҳаётнинг акс-садоси эканлиги кузга ташланади. Айниқса, оғир фожиаги воқеаларни бошидан кечирган хоразмликлар Чингиз қўшинларининг ваҳшиёна юришларидан кейинги вайронагарчиликни тугатиш учун олиб борилган сиёсат ва амалий фаолият халқ онгида чуқур из қолдирган эди. Хронологик жиҳатдан чатишиб кетган мазкур ривоятларнинг моҳиятини тушуниш учун уша давр тарихий воқеаларига бир назар ташлаш зарур.

Маълумки, XIII аср бошларида Чингизхоннинг 1218—1219 йилларда Жебе бошчилигидаги қўшинлари Еттисув ва Шарқий Туркистон ерларини эгаллаб бутун Мовароуннаҳр, қисман Эрон, Афғонистон, Олд Осиё ва Кавказгача бўлган кенг ҳудудни ўзига бўйсундириб, кейин Хоразм давлати чегараларига яқинлашади. Муғул истилочилари 1220 йилнинг бошларида дастлаб Сирдарё бўйидаги Ўтзорни, кейин Бухоро ва Самарқандни босиб оладилар. Истилочилар шаҳар ва қишлоқларни талон-торож қилиб, аҳолининг кўпчилигини қириб бир қисмини қўлликка маҳкум этганлар. Муқаддас Бухоронинг ҳимоячилари бу-

тунлай қирилган, истехкомлар яксон этилиб, шаҳарга ўт қўйилган. Самарқанд аҳолиси ҳам қаҳрамонлик билан ўз шаҳрини ҳимоя қилган, шаҳар аҳолисининг тўртдан бир қисми тирик қолган, холос. Хоразмликлар ҳам шундай мусибатни бошдан кечирганлар. Араб тарихчиси Ибн ал-Асир бу воқеаларнинг жонли гувоҳи сифатида шундай деб ёзади: "Улар ҳеч кимсани аямас эдилар, аёлларни, қарияларни, болаларни қатл этдилар.., орқада бирон шаҳарни қолдирмай ер билан текислаб утар эдилар".

Чингиз қушинларининг нисбатан енгил ғалабаларининг бош сабабларидан бири — Хоразм давлатидаги ички низолар, бетўхтов урушлар, эзилган халқ норозилиги каби омиллар туфайли иқтисодий ва сиёсий инқирознинг бошланиши эди. Қудратли Маъмунийлар сулоласи ўрнига келган Қутбиддин Муҳаммад ибн Ануштегин (1117—1127) анча удабуро ва матонатли ҳукмдор бўлса-да, унинг фарзандлари, невара-чеваралари даврида мамлакат бир оз тушкунликка юз ўгиради. Унинг ўғли Отсиз (1127—1156) нинг муваффақият билан ҳукмронлик қилган йиллари шиддатли воқеаларга тўла бўлган. Айниқса, даҳшатли ташки кучлар билан ички тахт ва мансаб талашувлар давлатни анча бўшаштирган эди.

Отсизнинг набираси Аловиддин Текеш ибн Ил-Арслон (1172—1200) Хоразм давлатини мустаҳкамлаш, қўшимча ерларни босиб олиш сиёсатини амалга оширишга ҳаракат қилган. Агар Отсиз Хоразмнинг чинакам мустақиллигига замин яратган бўлса, Текеш ўз давлатининг ҳақиқий асосчиси деб танилган. Унинг ўғли ва валиаҳди Аловиддин Муҳаммад II отасининг сиёсатини давом қилдиришга ҳаракат қилиб, қорахитойларга қарши сабр-матонат билан муваффақиятли кураш олиб борган. Унинг подшолик қилган даврида (1200—1220) Самарқанд ва Ўттор қорахонийлар қўлидан тортиб олинган. Афғонистон жанубидаги узоқ Ғазнагача ўз чегарасини кенгайтириб Ғарбий Эрон ва Озарбайжонни бўйсундиради. Дашти Қипчоқнинг ич-ичларигача кириб боради. Аловиддин Муҳаммад қорахитойлар билан муваффақиятли курашиб, уларни таслим қилади. Хоразм шоҳи ўзини иккинчи Искандар, деб эълон қилади. Айрим маълумотларга кўра, шоҳга тобе бўлган 27 мамлакатнинг ҳокимлари ёки бу ҳокимларнинг гаров тарзида юборилган ўғиллари Муҳаммаднинг саройи қошида тилла ногора чалганлар.

Шундай бўлса-да, феодал ҳокимиятига хос ички зиддиятлар, айниқса саройдаги ва унинг атрофидаги низолар бу

ерда ҳам мавжуд эди. Мўғуллар истилоси арафасида Хоразмда асли иккиҳокимлик урнатилган деса булади. Бутун мамлакатда шоҳ ва султон деб Аловиддин Муҳаммад ҳисобланса-да, ички ва ташқи сиёсатни олиб боришда иккинчи ҳоким шоҳнинг онаси Туркан хотун ҳисобланган. У ҳаттоки айрим масалаларни ҳал қилишда биринчи бўлган, султоннинг баъзи фармон ва буйруқларини инкор этган ва ўз номидан фармонлар чиқариб истаган масалаларни ҳал қилиш қудратига эга бўлган. Шоҳ ҳеч вақт эътироз билдирмаган, чунки бир томондан она ҳурмати, иккинчидан Туркан хотуннинг тарафдорлари унинг уруғидан чиққан турк амирлари кўпчиликини ташкил этган. Замондошларининг таърифича, Туркан хотун "жаҳон ҳокими" деб ном қозонган, фармон чиқара олган. Ўз муҳрига эга бўлган. Туркан хотун пойтахт Урганчда истиқомат қилган, ўзининг махсус кўши ва иккита мулкига эга бўлган, шоҳ ўғли эса Самарқандга кучиб шу ерда ҳукмронлик қилган. Малика нафақат султон устидан ҳукмронлик қилибгина қолмай, молия масалаларига ҳам аралашган, олий амирлар ва амалдорларга ҳукмини ўтказган. Туркан хотун ҳатто тахт меросхўрини ўзи белгиллаган. Бундай ҳолат, шубҳасиз, Хоразм давлатини бўшаштиришга ва унинг инқирозини кучайишига олиб келган.

Яна бир муҳим омиллардан Туркан хотун ва унинг ўғли шоҳ босиб олган вилоят ва улкаларнинг гаровга олинган ҳокимларини жисмоний жиҳатдан йуқ қилган. Тарихий манбаларда курсатилганидек, Хоразм шоҳи Муҳаммад босиб олган мамлакатнинг ҳукмдорини ўлдирган ёки йуқ қилган. Шунинг учун у ўзи барча мамлакатларда якка-ягона бўлиб қолган. У мўғуллардан қочаётганда унга ёрдам берадиган ҳеч ким бўлмаган.

Хоразм шоҳининг яна бир катта хатоси Чингиз томонидан таклиф қилинган савдо-сотиқни рад қилиш эди. У мўғул подшоси билан дастлабки даврларда яхши муносабатда бўлиб, ўзаро элчи ва савдогарлар алмашиб, бой совға-саломлар олишган. Аммо 1218 йилнинг охирларидан бошлаб алоқалар бузила бошлайди, хоразм лашкарлари билан мўғул отрядлари орасида биринчи ҳарбий тўқнашувлар рўй беради. Меркитларга қарши урушга чиққан Чингизнинг ўғли Жўжи лашкарлари, Хоразм шаҳзодаси Жалолиддин Мангуберди лашкарлари уртасида дастлабки жанг булади. Бу жангда Жалолиддин ғолиб чиқиб, Жўжи қўшинлари чекинади ва Чингизхонга нохуш хабарни ет-

казали. Аммо муғул шоҳи бунга эътибор бермай яна савдо-сотиқни ривожлантириш таклифини киритади. Жалолитдин отаси Алавиiddин Муҳаммадга юмшоқ ва мулойим бўлишни, элчи ва савдогарларга нисбатан шафқат ва ҳурмат билан муносабат қилишни таклиф этган. Жаҳлдор шоҳ Чингиз юборган кўпсонли Ухун бошчилигидаги савдо карвонини ҳибсга олишни буюрган. Ўтрор амири Ғайрихон Инол эса элчиларни айғоқчи деб ҳаммасини қатл қилдирган, барча молларини мусодара қилган. Одат бўйича элчиларни ўлдириш мумкин эмас эди. Элчилар билан Чингизхон юборган 450 савдогар асли мусулмон булади. Муҳаммад қатл қилдирган элчи Кушлухон ҳам мусулмон эди.

Ўтрордаги Чингизхоннинг 450 савдогаридан тирик қолган биттаси келиб хонга бўлган фожиани батафсил гапириб берган. Муғул солномаларида қайд қилинганидек, Чингизхон узига яқин кишиларни йиғиб шундай деган экан: "Сартаул халқига қарши юриш бошлайман ва қонуний равишда Ухун бошчилигидаги юзлаб қатл қилинган элчиларимиз учун қасос оламан. Сартаул халқига бизнинг тиллашоҳли жиловимизни бежазо юлиб ташлашга йўл қўйиш мумкинми?" Хон уч кечаю уч кундуз якка ибодат қилиб худога шундай илтижо этган: "Э, парвардигор ва оламни яратгувчи! Тозик ва туркларни яратган! Бу ғалаённинг сабабчиси мен эмас! Менга қасос учун куч-қувват ҳадя қилгин!".

Чингизхон лашкарларининг хоразмшоҳлар давлатига қарши чиқишининг яна бир сабаби Алавиiddин Муҳаммаднинг ортқ даражада манманлик қилишидир. У бўйсундирган мамлакатларда маҳаллий ҳокимларни қатл қилдириб, барча ерларни ўз қариндошлари, амирлари ва амалдорларига бўлиб берган. Оқибатда илгариги ҳокимларга хизмат қилиб келган ҳарбий бошлиқларни, тура ва бекларни узига қарши қўйган.

Хоразм шоҳининг яна бир катта хатоси йирик қўшинларини қалъаларга бўлиб юборганлиги. Муҳаммад шоҳнинг Чингизга қарши тузган стратегик режаси мутлақо яроқсиз чиқди. Бир қанча шаҳарлар чинакамига қаҳрамонона ҳимоя қилиниб (айниқса пойтахт Урганч), муғулларнинг кучлари кўп ойлаб тийиб турилганига қарамай, бу қалъалар бирин-кетин таслим бўла бошлади.

Асосий зарбанинг йўналиши давлат шарқий чеккасининг энг заиф халқаси яқиндагина қўшиб олинган ва ғарбий ғалаёнлар ниҳоятда авжига минган бой шаҳарлар,

Ўрта Осиё ва Хитой билан савдо алоқалари бўлиб турган муҳим қалъалар бўлганлиги тасодифий эмас эди. Чунки бу ердаги савдогарларнинг юқори табақалари ичида кучли гуруҳлар ажралиб чиқиб, муғуллар билан яқин алоқада бўлиб, уларнинг муваффақиятларидан манфаатдор эдилар. Бухоро ва Самарқандга берилган зарба туфайли пойтахт Урганч яккаланиб қолди. Оқибатда Чингизнинг олдинги қўшинлари тез орада Амударё соҳилига етиб келди ва Хоразм шоҳининг кучли ҳисобланган улкан армиясини парокандаликка солди. Оқибатда сон жиҳатдан кам бўлган Чингизхон қўшинлари ғалаба қозонди. Лашкар бошлиқлари Жебе ва Субутойнинг йигирма минглик энг яхши корпуси Алавиiddин Муҳаммадни Каспий денгиз томон чекинишга мажбур қилди ва у ердаги ороллардан бирига яширинган буюк шоҳ ўша ерда улиб кетади. Тарихий манбаларда қайд қилинганидек, Хоразмшоҳи 1220 йилнинг декабрь ойида вафот этади ва унинг жасадини кўмиш учун ҳатто кафан топилмаган.

Шундай қилиб, узини энг буюк жаҳон ҳокими деб эълон қилган Хоразм шоҳи Алавиiddин Муҳаммад хору-зор бўлиб оламдан ўтган. Манбаларнинг таърифича, бу жаҳонгир шоҳ қорахитойларнинг ерлари, Мовароуннаҳр, Хоразм, Исфакон, Мозандарон, Кармана, Мекрон, Кеш, Ғазна, Гур, Сижистон, Бамён, Форс, Ўтрор, Озарбайжан, Ироқ, Тобористон, Журжон устидан ҳукмронлик қилган. Унга бўйсунган ҳудуд жанубда Ҳиндистонга, ғарбда турклар юртига, шарқда Хитойгача чўзилган. Унинг номи Дарбанд ва Ширвон, Хуросон ва бошқа мамлакат ва шаҳарлардаги мачитларда хутба намозида тилга олинган. Алавиiddин Муҳаммаднинг бойлиги ҳисобсиз бўлиб, муғуллар қўлига 10 млн. динор пул, 1000 қоп атлас ва бошқа газлама, 30 минг от ва хачирлар, сон-саноксиз турли моллар ўтган.

Хоразм пойтахтини қамал этган Чингиз лашкарлари турли найранглар билан шоҳнинг онаси Туркан хотуннинг таслим бўлишини талаб қилган. Урганчдаги қўшин ва аҳолиси мудофаа кучига эга бўлса-да, Туркан хотун ватани душманга ташлаб қочган ўғли Муҳаммаддан кейин ваҳимага тушади. Шоҳ хотинлари ва фарзандларини, хазинадаги бойликларни ва бошқа қимматбаҳо буюмларни олиб шаҳарни тарк этади. Бераҳм малика шаҳарда қолган барча султонлар, ҳокимлар ва уларнинг ўғилларини — жами 26 кишини қатл қилдирган эди. Уларни Амударёга

қўқирган. Бундай шармандалик натижасида кўпчилик Туркан хотундан юз ўгирган, у фақат ўз хизматкорлари, вазир Муҳаммад ибн Солиҳ ва йўл бошловчи Умархон билан қочган.

Ношукур малика Мозандаронга етгач, йўл бошловчини ҳам қатл қилдиради. Чингиз лашкарлари Туркан хотуннинг изидан бориб Илол шаҳрини қамал қилиб, кўп ўтмай уни босиб олади. Хоразм шоҳининг бутун болалари асирга тушади. Муғуллар шоҳ болаларини ўлдириб, ҳарам аёлларини хотин қилиб оладилар. Туркан хотун эса Чингизхон қароргоҳига жўнатилади ва у ерда хору-зорликда 1233 йили вафот этади.

Урганч аҳолиси етти ой мардонавор курашгач, султон Хумар-Тегин бошчилигида таслим бўлишга мажбур этилган. Шунча қаршиликка ҳеч қаерда учрамаган муғуллар бутун аҳолини (100 минг ҳунармандларни Муғулистонга жўнатиб) ёшу-қарини қирганлар. Тарихчиларнинг ёзишича қамал қилган 50 минг муғул лашкарларининг ҳар биттаси 24 та урганчликни ўлдирган. Пойтахтни бутунлай емириб, ер билан яксон қилиш буюрилган. Ваҳший истилочилар аҳолини бутунлай қириб булгач, Амударё тўғонини бузиб пойтахтни сувга бостиради. Оқибатда ажойиб тарихий обидалар, минглаб ноёб китоблар сақланган кутубхоналар барбод этилган эди.

Хоразмшоҳининг шармандалик вафотидан кейин катта давлат емирилади ва у, тарихчи Жувайнийнинг таърифича, "бошқа мамлакатлар ўртасида арқони қирқилган қапага ўхшаб қолди". Қаттиқ зарбага учраган Хоразм шоҳи Аловиддин Муҳаммад вафотидан олдин онаси тайинлаган валиаҳд тўғрисидаги фармонини бекор этиб, Жалолиддинни тахт вориси деб эълон қилади.

Буюк Хоразм давлати тарихида сўнгги шоҳ Жалолиддиннинг давлатни сақлаб қолиш учун олиб борган мардонавор кураши бу шиддатли даврнинг энг фожиали ва улўғвор саҳифаларидан бири. Ўз вақтида Туркан хотун томонидан тан олинмаган жасур, истисдодли Жалолиддин муғулларнинг муносиб рақиби бўлиб чиқди. У узига қарашли Ғазна вилоятини истилочиларга қаршилик кўрсатиш марказига айлантирган эди.

Жалолиддин Урганчдан 300 отлиқ билан қочиб, Нисо шаҳри остонасида 700 отлиқ муғул қўшинларини енгади. У Ғазнага келиб янги куч тўплаб, карвон яқинида бўлган жангда муғуллар устидан яна бир ажойиб ғалаба қозон-

ган. Мард лашкарбоши Жалолиддин бу жангда ҳарбий фан тарихида биринчи бўлиб отдан тушиб, пиёдага айланган ўқ ёйчи (ёйандоз)лар сафини тузиб, муғулларнинг отлиқ аскарларига қарши қўйиб, уларга қаттиқ зарба берган. Бундай жасурликка тан берган Чингизхон шахсан ўзининг асосий кучлари билан Жалолиддинга қарши отланган.

Муғул лашкарларига қарши мардоновор курашганлар ичида ҳақиқий ватанпарвар лашкар бошлиқлари ва садақатли султонлар билан Хоразмшоҳнинг ўғиллари Ўзлогшоҳ ва Оқ шоҳ ҳам бўлган. Улар Хуросон тупроғини мудофаа қилишда жанговар курашда ҳалок бўладилар. Шоҳнинг учинчи ўғли Рукнаддин Гурсанжи ҳам олти ой қамалда қаршилиқ кўрсатиб, кейин асирга тушади. Муғул Тоймас-нуён олдига келтирилган шаҳзода тиз чукишдан бош тортиб, қийноқ билан қатл этилган.

Аммо энг зур қаршилиқ кўрсатган ва мардонавор кураш олиб борган Жалолиддин кетма-кет истилочиларга даҳшатли зарба бериб кучлар тенг бўлмаганлигидан чекинишга мажбур бўлган. Ҳинд дарёси соҳилида 1221 йил ноябрида бўлган охирги шиддатли жангда гарчи ҳарбий устунлик Жалолиддин томонида бўлса-да, Чингизхон кучлик резервларни жангга солиб, ўз рақибининг қаршилигини синдиришга муяссар бўлган. Албатта, Жалолиддин қўшинлари орасида ҳам бир хил қаҳрамонона курашганлар бўлмаган, айрим жанглардаги ғалаба туфайли улжа талашган бир қанча кучманчи ҳарбий бошлиқларнинг хиёнати ва қочоқлиги ҳам Чингизхонга қўл келган.

Ҳинд дарёси соҳилига сиқиб келинган Жалолиддин уч кунлик даҳшатли жангдан сўнг мағлубиятга учрайди. Чингизхон Жалолиддиннинг асирга тушган саккиз яшар ўғлини ваҳшиёна қатл қилдиради. Сувдан кечиб ўтиш воситаларидан маҳрум бўлганлиги туфайли ҳарамдаги хотинлари асирга тушиб, номусга қўймаслиги учун уларни дарёга чўктириб ўлдиртиради. Чингизхон Жалолиддинни тириклай қўлга киритишни буюрган эди.

Жалолиддин асирга тушмаслик учун жўшқин дарёга бутун қурол-яроғи билан от солади ва муғуллар ўқининг жаласи остида бошқа соҳилга ўтиб олади. Бундай жасурликдан ҳайратда маҳлиё бўлган Чингизхон султонни таъқиб қилмасликни буюради. У ўғилларига қараб шундай деган экан: "Ота ўғли фақат шундай бўлиши керак!

Шундай даҳшатли жангдан ва жушқин дарё қаъридан соҳилга сог-омон чиққан киши ҳали жуда куп улуг ишлар қилади ва жасорат курсатади!" Унинг билан бирга дарсининг у соҳилига учта отлиқ амир ва тўрт мингга яқин қўшини утади.

Анча ҳолсизланган ва пачоқланган Жалолиддин оч ва ҳориган озгина сафдошлари билан нотаниш Шимолий Ҳиндистон аҳолиси орасида пайдо булган. Маҳаллий ҳоким унинг оғир аҳволдан фойдаланиб, бир минг отлиқ ва беш минг пиеда аскарлар билан Жалолиддинга қарши ҳужум қилади. Моҳир ва тажрибали лашкарбоши олдида ожизлик қилган Шатра вилоятининг ҳокими мағлубиятга учрайди, ҳинд қўшинлари тор-мор қилинади. Оқибатда Шимолий Ҳиндистон Жалолиддинга тула бўйсунди ва унга қарам булади. Султон ўзининг аҳволини яхшилаб олади, ҳатто уз номидан танға чиқариб, барча вилоятларда унинг исми билан хутба уқиладиган булади. Жалолиддин Ҳиндистонда ҳар хил жанглар ва фитналарни бошидан кечириб уч йил ҳукмронлик қилган.

Жалолиддиннинг Хоразм давлатини сақлаб қолиш ва истилочилардан озод қилиш учун олиб борган мардонавор, аммо самарасиз курашининг кейинги ун йиллик жангномаси энг фожиали ва улугвор саҳифаларидан. Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган даврда унга қарши фитналар ва муғулларнинг янги таъқиб васвасалари султонни Ироқ томон юришга ундаган. У дастлаб Кармана, кейин Шероз ва Исфaxonга бориб маҳаллий хон ва амирлар билан келишиб бир оз мустаҳкам кучга эга булади. Аммо бу ерлар укаси Ғиёсиддинга тегишли булганлиги учун у акасининг келишидан норози эди. Жалолиддиннинг келиши маҳаллий аҳоли томонидан яхши кутиб олинган, чунки Ғиёсиддин даврида узбошимчалик ва зуровонлик авжига чиққан эди.

Жалолиддин 1225 йили Озарбайжонни босиб олиб, уз қўшинларини Бағдод томон юришга тайёрлайди. Озарбайжоннинг охириги ҳокими Ўзбек давлат ишларидан четлатилган бўлиб, бу ишларни унинг хотини салжўқийлар султони Тугрулнинг қизи Малика-хотун бажариб турган. Жалолиддинга қаршиликсиз таслим булгач Озарбайжан ҳокими Ўзбек Табризга қочади ва у ердаги хоразм қўшинларининг вакиллари улдиртиради. Хоразмшоҳи Табризга қўшин билан боради ва етти кунлик қамалдан

кейин босиб олади. Шу ерда узининг ноибини тайинлаб, Грузияга қарши юриш бошлайди. Хоразм шоҳи Гарни яқинидаги жангда грузинларни тор-мор қилдириб, мамлакатни талон-тарож қилган. Бу жангда 20 минг грузин лашкари ҳалок булган, қолганлари асир олинган. Жалолиддин Табризга қайтиб Ўзбекнинг хотини маликага уйланади, кейин Тифлисга юриш қилиб, йул буйи Ганжа, Бойлаган, Шанхур. Шутур каби шаҳарларни узига буйсундиради. Отабек Ўзбек бундай нохуш хабарлардан сунг касал булиб вафот этади. Шундан сунг Отабеклар давлати тугатилиб, Озарбайжон, Ширвон ва Грузия 1231 йилгача Хоразм шоҳи Жалолиддин ҳукмронлигида қолган. Хоразмнинг Ўрта Осиё ва Хуросондаги асосий мулклари вайроналикка айланган эди. Жалолиддин Шарқда янги қаршилик кўрсатиш кучларини ташкил қилишга уринади. Аммо бу уринишлари пучга чиқади, ноиблари унга қарши фитналар уюштирадilar. Озарбайжон Отабегги тарафдорлари, Кониянинг салжукий султонлари, Бағдод халифаси донги чиққан Жалолиддиндан хавотирланиб, зимдан тил бириктириб, унга зарба беришга тайёргарлик кўрадilar.

1230—1231 йили исмоилийлар таклифи билан келган мўғуллар Озарбайжонни босиб оладilar. Жалолиддин барча ҳоким ва ноибларга мурожаатнама жунатади, аммо ҳеч ким унга жавоб бермайди ва ёрдамга келмайди. Ҳатто унинг вазири Шароф ал-мулк султонга қарши фитна уюштира бошлайди. Ўша вақтда Ганжада қўзғолон кутарилади, султон амалдорларини қатл қилади. Хоразмийлар қўзғолонни бостириб, унинг раҳбарларидан 30 кишини ўлдирадilar, саркардаси Бандарни оломон олдида қатл қилиб, жасадини чопиб ташлаганлар. Ганжага келган Жалолиддин 17 кун сақланиб, ўз лашкарларини мўғулларга қарши қўймасдан, уларга талон-тарож ва босқинчилик қилишига рухсат берган. Шу ердан султон озгина куч билан Кичик Осиёга ўтиб Исфaxonга қайтиб келади. Тарихчиларнинг таърифича, бу ерга келиб у айш-ишрат ва майпарастликка берилган. Шундай кунларнинг бирида Исфaxonга мўғуллар бостириб келади, Жалолиддин қочиб кетишга мажбур бўлади. У кичик бир отряд билан Таври тоғларига яширинади. Жалолиддин Ҳёлам яқинидаги Айндор номли қишлоққа етиб боргач, бир гуруҳ курдлар томонидан таланади ва шу ердаги бир

қурд хоразмликларга қасд қилиб, хун олиш учун (унинг акасини жангда улдирганлар) Жалолиддинни найза санчиб улдиради. Бу воқеа 1231 йил 15 ёки 17 августда руй берган. Шундай қилиб, буюк хоразмшоҳлар сулоласининг охири вакили оламдан ўтган ва давлат бутунлай инқирозга учраб емирилган.

Жалолиддин ўлиmidан кейин ўша замон воқеаларининг гувоҳи бўлган ибн ал Асирийнинг ёзишича, мусулмон Шарқдаги халқлар бу жасур лашкарбоши ва улў султонни юксак баҳолаб, анча йиллар унинг ҳалок бўлганига ишонмай келганлар. Ватанни бераҳм мўғуллар томонидан истило қилишга қарши қаҳрамонона ҳаракатларини унутмаган мусулмон истилочиларга ҳал қилувчи зарба беришга янги кучлар тўпламоқда, деган турли афсоналар пайдо бўлган. Аммо бу умидлар пучга чиққан. Хулагу бошчилигидаги мўғул галалари Ўрта ва Шарқ мамлакатларига қарши қонли юришларини давом қилдириб, Ироқ, Эрон Озарбайжон ва Грузияда пайдо бўлганда, ҳеч ким бу ваҳший босқинчиларга қаршилиқ кўрсата олмаган. Олд Осиё мамлакатлари ва вилоятларида жуда кўп парчаланиб кетган Хоразм шоҳи лашкарлари, айниқса ҳар хил туркий қабилаларнинг вакиллари мўғуллардан қочиб жойлашиб қолган. Одатда бундай кишиларни тарихий манбалар хоразмликлар, деб тилга олади. Бу кишилар баъзан шунча кўп бўлганки, маҳаллий ҳокимлар бунини инobatга олишга мажбур бўлган, чунки улар катта ҳарбий куч бўлган. Жалолиддиннинг айрим амирлари ва лашкарбошилари Олд Осиё, ҳатто Миср, Ироқ каби мамлакатларнинг подшолари ва ҳокимларида хизматда бўлиб, маҳаллий ҳукмдор, хон ва султонлар орасидаги кураш ва фитналарда хоразм ҳарбий кучлари таянч ролини ўйнаган. Шунинг учун салжуқийлар ва айюбийлар валиаҳдлари хоразмликларни хизматга олиб, уларга ер-мулк ажратганлар. Шарқий Анадолидаги айрим вилоятларда ўша даврда қолиб кетган хоразмликларнинг авлодлари ҳозиргача яшаб келмоқда ва хоразм номи сақланган. Сурияда қочиб келган хоразмликларнинг учта қишлоғи ҳозир ҳам мавжуд.

Шарқда, Ўрта Осиёда илк пайдо бўлган йирик феодаал ҳокимиятининг емирилиши, бу ердаги халқларнинг мўғул истилоси туфайли фожиаи қора кунларни бошидан кечиришга тарих тақдири билан ҳукм қилинган

эди. Жалолиддин мусулмон давлатларининг маданиятини ваҳший мажусийлардан ҳимоя қилувчи бир қалқон бўлиб хизмат қилган.

Муғул истилосининг энг даҳшатли оқибатларидан юз минглаб бегуноҳ кишиларнинг ёстиги қуриб, жуда кўп шаҳар ва қишлоқларни, айниқса икки минг йиллаб қарор топиб келган улканинг ҳаёт манбаи ҳисобланган сув иншоотларининг вайрон қилиниши Хоразмни огир аҳволга солган эди. Ҳа даврда ирригацияда фойдаланилмаган ортиқча сувнинг бир қисми ғарб томон Дарелиқнинг эски ўзани бўйлаб Сариқамиш кулига ўриб кетиши ва бошқа омиллар туфайли Хоразмнинг энг ғарбий чеккасида XIII—XIV асрларда деҳқончилик ва шаҳар маданиятининг янги маркази пайдо бўлади. Шубҳасиз мазкур ҳудудда Хоразмнинг қайта-қайта юксалиши Олтин Ўрда давлатининг иқтисодий, сиёсий ва маданий тарихида Хоразмнинг муҳим роль ўйнаганлиги билан боғлиқ бўлган. Атоқли тарихчи А. Ю. Якубовский "Олтин Ўрда маданияти" деб аталган маданият асида Волгага олиб келинган Хоразм маданиятидан бошқа нарса эмаслигини ишончли далиллар асосида исботлаб берган. Унинг таърифича, ярим қўлдор Олтин Ўрданинг ҳарбий ва хазинавий бойлиги босқинчиликка асосланган бу давлатдаги ёдгорликлар ташқаридан келтирилган. Бу вақтда Хоразмнинг сиёсий жиҳатдан ҳам қайта ўйғонишининг баъзи аломатлари пайдо бўлиб, улканинг нуфузли қабилаларидан бири Қўнғирот ҳокимлари тикланди, янги сулола юзага кела бошлади.

Илк ўрта асрларга мансуб эски Вазир яқинидаги Шамоҳақалъа деб аталган баҳайбат деворли шаҳар-қалъа харобалари XIV асрда яна гуркираб ўса бошлади ва кейинчалик XVI—XVII асрларга қадар яшаган. Ҳозирги Ғазавот каналининг давоми ҳисобланган қадимий суғорма ерларидаги улкан Чарманёб канали илгари Замахшар (Змуҳшир) шаҳарига етган бўлса, XIII асрда бу канал қайта тикланиб, чул ичкарасига қараб 70 км то Шоҳсанам қалъасигача чўзилган. Говхура хавзасидаги далаларга ҳаёт қайтиб, Қаватқалъа, Желдикқалъа ва Тупроққалъа харобалари атрофида деҳқон қўрғонларининг пайдо бўлиши тасодифий бўлмаган. Тадқиқотларга қараганда, Қаватқалъа комплексида саккиз километрли тақир ерда туқсондан ортиқ деҳқон қўрғони бўлганлиги аниқланган.

Қўрғонларнинг атрофида эса майда ер эгалари ва деҳқонларнинг унча баланд бўлмаган пахса деворлар билан ураб олинган куплаб чорбоғлари бир-бирига тутшиб кетган. Шуниси муҳимки, куп хонали ҳовли харобаларининг тарҳи биров ўзгарган ҳолда кейинги Хива хонлиги давридаги қишлоқ меъморчилигида ўз ифодасини топган ва ҳозиргача қисман сақланган. Тарҳнинг асоси иккита бош бино ёки бинолар гуруҳидан иборат бўлиб, уларни ҳозиргидек бостирмали долон (ёки дақлиз) иккига ажратиб турган. Деворлар Хоразмга хос пишиқ пахсадан тикланган. Қўрғон деворлари ташқи томонидан купинча сувоқ устига ўйиб туширилган нақшлар, қатор буртиб чиққан ярим устунлар билан безатилган.

Бизнинг кўз олдимизда тадқиқотлар туфайли тикланган мазкур қароргоҳлар асли йирик феодалларнинг қўрғонлари, майда ер эгалари ва деҳқонларнинг истеҳкомсиз чорбоғлари ўша даврда жамиятда рўй берган ижтимоий-иқтисодий тузумдаги ўзгаришлар жонли манзарасини тасаввур қилишга имкон беради. Бу даврда қишлоқдаги катта бой қўрғонлар зодагонлар истеҳкоми, кичик камбағал қўрғонлар эса паст табақадаги деҳқонларга хос эканлиги жамиятда жиддий табақаланиш мавжудлигининг ёрқин далилидар. Аммо Хива хонлигида то XIX аср охириларигача сақланган катта кунгирали (эски буржли қалъаларни эслатувчи) зодагонларнинг баҳайбат қўрғонлари декоратив жиҳатидан анча ўзгарганлиги ҳам кузга ташланади. Давлат истеҳкомлари эса тамомила бошқача манзарани касб этади. Бундай ҳолат қадимдан сақланиб, кейин юксалиб кетган Гулдурсун, Қаватқалъа, Замаҳшар ва Шоҳсанам каби катта қалъалар мисолида кўз олдимизда очиқ-ойдин намоён бўлади.

Ўша даврга оид обидалардан қазиб топилган сопол ва бошқа уй-рузғор буюмлари ҳам Хоразм амалий санъатининг узилиши давом қилаётганлигини тасдиқлайди. Ёппасига топилган бир хил рангли ва безакли, феруза сирли идишлар, сирти бурттириб нақш берилган серҳашам безакли, кулранг ва қора, сирсиз идишлар билан бирга "Рей" ва "Кошон" шаклидаги куп рангли қандил сопол буюмлари ҳам, токчалари, ярим устунлари, лой сувоғига уйма нақш берилган серҳашам бино намуналари ҳам бу ерда қадимий нафис санъат анъаналари нақадар кучли эканини кўрсатади.

С. П. Толстовнинг илмий фикрларича мўғул истилоси фақат ҳарбий қулдорлик ҳокимиятининг ўрнатилиши билангина кифоя қилиб қолмайди. Бу истилолар яқиндагина муваффақият билан бартараф қилинган феодал тарқоқликка қайтишга, истилочиларга таянган ҳолда ўз халқига қарши иш тутувчи, келгиндиларнинг куч-қувватидан ўзининг тор шахсий манфаатларини амалга ошириш йўлида фойдаланувчи феодал зодагонлар, айниқса маҳаллий ҳокимлар ва хонлар мавқеининг мустаҳкамланишига, ярим қулдорлик тузумининг қайта тикланишига олиб келган эди.

ХИВА ХОНЛИГИ ВА ХИВАЛИКЛАР

Барча ёзма ва оғзаки ривоятларда асли Хива ва хиваликлар шажараси ниҳоятда узоқ тарихга эга эканлиги ва катта авлиёлар билан боғлиқлиги айтилади. Ажойиб тарихчи ва тожу тахт соҳиби Абулғозихон ўзининг "Шажараи турк" номли асарида Хива хони аждодларининг келиб чиқишини пайғамбарлар даври, ҳатто Одам сафиуллоҳгача олиб боради. Унинг таърифича, энг қадимий аждодлардан ота томони Ўғузхонга, анинг отаси Қорахон, анинг отаси Мўғулхон, анинг отаси Аланчахон, анинг отаси Куюкхон, анинг отаси Аблачахон, анинг отаси Тутакхон, анинг отаси Турк, анинг отаси Ёфас, анинг отаси Нуҳ пайғамбар алайҳиссалом, анинг отаси Камак, анинг отаси Матушалаҳ, анинг отаси Идрис пайғамбар, анинг отаси Барот, анинг отаси Махлайил (Тавротдаги Михаил), анинг отаси Қайнон, анинг отаси Ануш, анинг отаси Шиш пайғамбар ва охирги ота Одамсафиюллоҳ, яъни Оллоҳ яратган Одам атога бориб тақалади.

Абулғозихоннинг онаси Меҳрибону хоним ҳам олий даражадаги авлиё зотларидан Жонғози султоннинг қизи, анинг отаси Шерғози султон, анинг отаси Султон Ғози, анинг отаси Хива тахти соҳиби бўлган Элбарсхон, анинг отаси Бурка султон, анинг отаси Ёдгорхон, "Ёдгорхонда отамиз бирлан онамизнинг отаси қушулур, — деб ёзди Абулғозий, — олти ёшга етганда онамиз ҳақ раҳматиға кетди. То ўн олти ёшгача Урганчда ота қўлинда бўлдук. Андин сўнг отамиз кадхудой қилди. Тоқи Урганчнинг ярмини улуг акамиз Ҳабаш султонга ва ярмини бизга берди. Бир йилдан сўнг Ҳабаш ва Элбарс отли акаларимиз бирлан орамизда низо бўлди. Ул сабабдин тура билмай Хевақға отамиз катиға келдук". Демак, ҳазрати

Хива шаҳрининг умумий кўриниши

Паҳлавон Маҳмуднинг ҳам катта авлиё сифатида буюк аждодлар шажарасига қўшилиб, янги хонлик ва сулола-нинг ҳомийси қилиб тан олиниши бежиз бўлмаган.

Мазкур ривоятда келтирилган номлар баъзи тарихий шахслар билан боғлиқ бўлибгина қолмай, ҳаттоки қадим-ги Месопотамия ва Шумер, Таврот ва Инжилдаги образ-лар билан боғлиқлиги диққатга сазовор. Хонлиkning пой-тахти Хива (Хевақ)нинг пайдо бўлиши ва унинг ҳомийси энг кейинги авлиё Паҳлавон Маҳмуд билан боғлиқ воқеада кенг тарқалган ривоятларда ҳам ўз ифодасини топганлиги муҳим аҳамиятга эга.

Хива тўғрисидаги тарихий маълумотлар дастлаб илк ўрта аср манбаларида учрайди. Уни биринчи марта X аср муаллифи Истахрий тилга олади. Ўша давр географ оли-ми Мақдисий ҳам шундай хабар беради: Хива йўл чек-касида жойлашган. Бу катта шаҳар бўлиб, канал қирғоғидадир, у ерда ҳашаматли Жоме мачити бор. Мак-дисий яна шундай ёзади: Ҳайвоқ ёки Хивақ-Хоразм ҳудудидаги шаҳар ва қалъа. Улар ўрталарида 15 фарсах масофа бор, Хоразм аҳолиси уни Хива деб атайдилар. Кейинчалик Хивага оид анча қизиқарли маълумотлар Низомиддин Шомий (XIV аср), Абураззоқ Самарқандий ва Мирхонд (XV аср) асарларида учрайди. Кейинги аср-ларда Хива тўғрисида маҳаллий, рус ва чет эллардан келган муаллифларнинг турли асарларида ҳар хил маъ-лумотлар келтирилган.

XIX аср бошларида пайдо бўлган Худойберди ибн Қўшмуҳаммад Хевақийнинг "Дилғаройиб" номли асарида Хива тарихига оид айрим маълумотлар диққатга сазовор. У Хоразм шаҳарларини таърифлаб, шундай баён этади: Бу мамлакат қалъаларидан яна бир Қалъа Рамлдир. Унга Сам ибн Нух томонидан асос солинган бўлиб, Хейвак номи билан машҳурдир. Яна айтадиларки, бу сўзда (Хе-вак) ҳазрат Паҳлавон Маҳмуд Вали ўлими тарихи яши-ринган. Шундай қилиб, у тарихда шаҳарнинг номи бўлиб қолган.

Қалъанинг олдинги номи эса Рамл бўлиб, "қум билан тулган жой", деган маънони англатади. Кунларнинг бирида Ибн Нух овдан кейин шу ерда ётиб қолади ва уйқуга кетади. Уйқусида у туш кўради. Гўёки, уни уч юзта олов турли томондан қуршаб олган эмиш. Яхши кайфиятда уйғонган Сам Ибн Нух ўзидан ёдгорлик қолдиришга қарор қилади. Бу жойга тупроқ тўлдириб шаҳар қуради. Кейин-

ги келишида эса уни қалъа деворлари билан ураб, ғарб томонида булоқ оқизади... Айтишларича, Хевак кейинчалик кўп марта харобага айлантирилган ва қайта тикланган. Ҳозирда эса у жуда кўркам. Шаҳари унча катта бўлмаган, ҳозир эса уни бир вақтлар беш-олти таноб жойини эгаллаган кўл эвазига кенгайтирганлар.

Мазкур баёотда икки нарсага эътибор қилиш зарур: биринчидан шаҳарнинг энг қадимий даврларда пайдо бўлганлигига шама қилиниши (масалан, халқ афсоналаридаги таврот образлари билан боғлиқ Сим ва Нуҳ даври); иккинчидан, археологик кашфиётлар исботлаган Хиванинг қурилиши тарихига анча тўғри келиши (шаҳарнинг қум-тупроқ устида қурилиши) каби маълумотлар муҳим аҳамиятга эга. Бу мазмундаги халқ орасида тарқалган афсона ва ривоятлар ҳам Хива шаҳрининг пайдо бўлиши ниҳоятда узоқ тарих билан боғлиқ эканлигини тасдиқлайди.

Хиваликларнинг таърифича, қадим даврларда бу шаҳар ўрнида чўл (дашт) бўлган ва бу ердан Марвдан Хоразм пойтахти Кўҳна Урганч (Гурганж) га олиб борадиган савдо йули ўтган. Ҳозирги Ичонқалъа ўрнида битта қудуқ бўлган, унинг номи Хевак дейилган. Хиванинг пайдо бўлиши ҳам шу қудуқ билан боғлиқ эмиш. Ҳозиргача кимки Хивага келмасин, уни уша қудуқ жойлашган ҳовлига олиб борадилар. Бу тарихий обида Ичонқалъада Мадраим Саидовга қарашли уйнинг ҳовлисида авайлаб сақланиб келмоқда ва ҳозир ҳам "Хевак" деган номда бўлиб тарихи тиниқ чучук сувли машҳур қудуқ. Шу қудуқ номи билан шаҳар аталган, дейишади. "Хевак" атамасининг ҳам қадимийлигини инобатга олиб, шаҳар тарихи узоқ даврларга оид, деган фикрни ахборотчилар қайта-қайта айтардилар.

Шуни ҳам эътиборга олиш зарурки, мазкур афсоналарда шаҳарнинг келиб чиқишини асослашда чулу-биебондаги сув манбаи-қудуқ билан боғланиши ва унинг теварагида одамлар пайдо бўлиши минтақадаги табиий шароитга тўғри келиши ҳам ҳақиқий манзарани тасвирлайди. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ҳақиқатан ҳам Ичонқалъанинг қурилиши заминида қум қатламлари мавжудлиги аниқланган.

Хиванинг ёшини аниқлаш мақсадида ўтказилган тадқиқотлар анча самарали натижалар берган. 1984—85 йилларда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Қорақалпоқ филиали олиб борган археологик қазишмалар Хиванинг ҳозирги ўрнида эрамиздан аввалги бирин-

чи минг йиллик ўрталарида деҳқончилик ва хунар-мандчилик билан шуғулланувчи аҳоли яшаганлигини исботлайди. Бу ерда ҳар хил ноёб буюмлар — хум парчалари, қадаҳлар ва бошқа ашёлар, қурилиш иншоотларининг қолдиқлари, айниқса Хоразмнинг антик даврига оид хом гиштлар ва тўғри бурчакли квадрат шаклидаги миноралар деворлар билан ўралган Ичонқалъа эрамиздан аввалги IV—III асрларда пайдо бўлганлигини аниқ кўрсатади. Хивадан 15—17 км шимолий-ғарбда қад кўтарган қалъаларнинг харобалари ҳам ўша даврги оид. Кушон даврида (I—IV асрлар) ҳаёт Ичонқалъа ташқарисида давом этган. Атоқли ўзбек олими Я. Ғ. Ғуломов ўтказган тадқиқотлар ҳам Ичонқалъа ва унинг теварагида ҳаёт бўлганлигини тасдиқлайди. Кейинги қазишмалар натижасида Ичонқалъа ҳудудида қадимги қалъа деворлари ва сопол идиш топилмалари ҳатто эрамиздан аввалги V—IV асрларга оид эканлиги аниқланган.

Ичонқалъа ва Дешонқалъа деворлари кейинроқ қайтадан тикланган. VI—VIII асрларда бу ерда ҳаёт анча жонланган, теварак-атрофдаги ерлар ўзлаштирилган. Хива ҳудудидаги қадимги деворлар атрофида Хоразм ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланган аҳолининг ҳовли типидagi уйлари ва феодал қасрларининг харобалари яқин даврларгача сақланган. Шу даврга оид Оқшихбобо ва унинг жанубий-шарқий қисмидаги квадрат шаклидаги қаср харобалари бунга мисол бўла олади. Тарихий манбаларга қараганда, IX—XI асрларда Қўҳна Арк ҳудудида, Оқмачит ва Полвон дарвоза атрофларида ҳаёт давом этган. Хиванинг янгидан гуллаб яшнаши, айниқса унинг ғарбий ва марказий қисмида ҳаётнинг жонланиши XII—XIII асрларга тўғри келади.

Муғуллар истилосидан кейин шаҳар бир неча марта талон-торож қилинишига қарамай, ҳаёт унда давом этиб, айрим иншоотлар қурилган. Чунончи Ичонқалъа доирасида Шоқаландарбобо манзилгоҳи ва Шоҳимардон карвонсаройи вужудга келган. Хива шаҳарининг деворлари XIII асрнинг иккинчи ярмида емирила бошлаган эди. Кейинги аср охирларида қалъа деворлари таъмирланиб қайта тикланди. XV—XVI асрларда шаҳарда ҳаёт бироз суна бошлаган эди, бироқ Хива хонлиги ўрнатилиши ва пойтахтнинг бу ерга кўчирилиши билан Хива чинакам равнақ топа бошлайди, унинг майдони кенгайди, Ичонқалъа деворлари янгидан қурилади, ҳашаматли бинолар пайдо бўлади.

Мўғуллар истилоси ва улар ўрнатган зулм нақадар оғир бўлмасин, халқ ижодкорлиги ва бунёдкорлиги сўнмаган. Мўғуллар келтирган оммавий харобаликдан кейин ҳам узоқ ўтмай Хива ва унинг теварагида аввалги меъморчилик анъаналари янги гоълар, янги техникавий ва бадий услублар билан бойиб, ривожланиб бораверади. Аммо XIV асрларда бу ерда бутун Мовароуннаҳрдагидек ҳокимият учун мўғул хонлари ва маҳаллий ҳукмдорлар ўртасида қизгин ўзаро курашлар давом қилиб турар эди. Ана шундай вазиятда Ўрта Осиё тарихи саҳнасида янги йирик шахснинг пайдо бўлиши бутун Марказий Осиё ва хиваликлар ҳаётида катта роль ўйнаган эди. Бу улуг шахс жаҳонни ларзага келтирган машҳур Амир Темур эди. У Мовароуннаҳр, Олтин Ўрда ва Хуросонда авж олиб кетган ўзаро феодал урушларининг олдини олди. Темур Мовароуннаҳрни буйсундириб, давлатни янада кенгайтирди. Буюк Жаҳонгир 1379 йили Хоразмнинг Жанубий қисмини давлатига қўшиб олади ва кейинги голибона юришларида Темур 1388 йили катта қўшин билан кўҳна Хоразм пойтахти Урганчни қамал қилади ва шу билан бутун ўлкани қудратли янги империяга қўшади.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темур ўзининг юришларида имкон борича қон тўкиш тарафдори бўлмаган. Амир Темур Кўрагоний жанғномаси деб аталмиш ноёб асар "Темурнома" да бир ривоят келтирилган. Унда қуйидагича ҳикоя қилинади: қирғинбарот жанглари курашаётган икки томон учун ҳам бирдек қон тўкиш деган гап. Айниқса, жанг бир диндаги кишилар ўртасида бўлса, бу кечирилмас хатодир. Амир Темур билан Султон Аҳмад яккама-якка олишаётганда, гойибдан пайдо бўлган бир қўл уларни ҳавога кўтариб: "Эҳ, густоҳлар, икки мусулмон на учун низо қилурсиз", деб дашном беради. Дин аҳлининг аралашуви билан низо сулҳга тортади, Султон Аҳмад Бағдодга амир қилиб қолдирилади. Умуман, "Амир Темурнинг юришларида,—деб мулоҳаза қилади "Темурнома" га ёзган сўзбошида ўзбек олими Поён Равшанов,—бир хусусият кўзга яққол ташланиб турадики, у мумкин қадар шуни жангача олиб бормаслик пайдидан бўлади. Уни яхшилик билан қарши олган мамлакат ҳокимларини ўз ўрнида қолдиради, уларга муравват кўрсатади. Аксинча, гапида турмаган, сотқинлик йўлига кирган, рақиблар билан тил бириктирган юрт эгаларини у аёвсиз жазолаган, бадарга қилган."

Амир Темур ўлиmidан кейин катта империяда тахт талашишлар ниҳоятда кескинлашиб кетади. Мустақил бўлиб олишга ҳаракат қилаётган Темур авлодлари, маҳаллий амалдорлар орасида тинимсиз курашлар, алғов-далғовлар империянинг тинқасини қуришиб, бутун ўлкадаги катта-кичик мулкдорлар орасида низоларни кучайтирган. Бундай оғир вазиятни бошидан кечириётган Мовароуннаҳр, шу жумладан Хоразм ҳам XV аср бошларидан Дашти-қипчоқ томондан келган кучманчи қабила-лар ва элатлар томонидан босиб олинади.

Дастлаб Хоразмга Олтин Ўрда хони Ўзбек Урганч амири қилиб қўнғирот қабиласидан чиққан жияни Қутлуг Темурни тайинлайди. Унинг билан Хоразмга келган турк-қипчоқ қабила вакиллари маҳаллий этник группалар билан аралашади. XIV асрнинг 90-йилларида бу ерга қипчоқлар оммавий равишда кучиб келиб, урнашиб маҳаллий аҳолига сингиб кета бошлаган эди.

Айниқса, XVI аср бошларидан Хоразмга, шу жумладан Хивага, Абулхайроннинг набираси Шайбонийхон ўзбеклари қўлаб кучиб келиб жойлашганлар. 1511 йилда Беркахоннинг ўғиллари Элбарс ва Билбарс номли ўзбек султонлари "ўз уйлари ва одамлари" билан Сирдарё бўйларида олдин Орол денгиз соҳиллари томон ва Амударё ҳавзасига, кейин бутун Жанубий Хоразмга тарқалиб ўрнашадилар. Муҳаммад Шайбонийхон ўз қўшинлари билан дастлаб 1499 йили Зарафшон водийсида пайдо бўлган эди. Сўнгра 1504 йилда Хоразмга юриш қилиб Урганчни ўн ой муттасил қамал қилиб, урганчликларнинг мардонавор мудофаасига қарамай таслим қилдирган. Кейинги юришлари натижасида бутун Мовароуннаҳр ва Хуросонни ўзига бўйсундирган.

Аммо Эрон шоҳи Исмоил I томонидан зарбага учраган Шайбонийхон Марвга чекинади. Мурғоб дарёси бўйида Шайбонийхон қўшинлари билан эронликлар орасида қаттиқ жанг бўлиб, алданиб қўршовга тушган ўзбеклар мағлубиятга учрайди. Шайбонийхон шу жангда ҳалок бўлади.

Шайбонийхоннинг жияни Убайдуллахон ўз қўшинлари билан 1513 йилда Мовароуннаҳрга бостириб кириб, деярли жанг қилмасдан Самарқандни эгаллайди. Унинг ўғли Абдулазизхон Бухорода ўз ҳукмдорлигини ўрнатади (1540—1549). Ўша вақтдан бошлаб, узил-кесил ўзбеклар қўлига ўтган Самарқандда 1540—1551 йиллар

Ўзбекларнинг улуғ хони унвони билан Абдуллатиф тахтга ўтиради. Шундай қилиб бутун Мовароуннаҳр ва Хоразм Шайбонийхон ва Абулхайрхон авлодлари орасида бир неча қисмга бўлиниб кетган. Ҳа вақтда Шайбонийлар тахти отадан ўғлига эмас, балки хон авлодидагиларнинг ёши ва мавқеига қараб мерос бўлиб утар эди.

Хоразмга Элбарсхон билан келган қабила ва элатлар орасида найманлар, уйғурлар ва дўрманлар борлиги тўғрисида Абулғозихон хабар беради. "Улуғ тўй қилиб ўзбек ва сарт барчаси йиғилиб,—деб ёзади у,—иттифоқ билан тарих туққизюз ўн бирда (1505) Элбарсхонни хон қўтардилар...Ўзбекнинг эви ва эли йўқ. Бир ерда қарор қилиб турмас. Беш-ўн кундан сўнг Вазирни талар ва чопар-да, қайтур-кетар... Урганчдан ўзбек юрт-овули келиб Хевакни чопар эркандур...Андин сўнг Хевак, Хазорасб ва Катни олишиб Хуросонга отланиб човуб турурлар. Ул вақтда Хуросон этакки то Астрабодгача Урганч подшоҳларина таалуҳ эрди. Ани тоқ бўйи, Урганчни сув бўйи дерлар эрди... Пўлат султон Хевақда ва Темур Султон Хазорасбда эрди. Хазорасбнинг ўзбеки ва сартин қуба тақдин юқори Ултурғон ўзбеки ва сартин барчасини Хевакга келтурди... Хевакда сипоҳидин олтимиш киши, Урганчда қирқ киши бор эмиш".

Мазкур маълумотлар Хивадаги нафақат сиёсий аҳволни, муҳими унда яшовчи аҳолининг этник қиёфасини аниқлашга ёрдам беради. Бошқа тарихий манбалар ҳам Абулғозихон маълумотларини тасдиқлайди. Хоразмга келиб жойлашган ўзбеклар дастлаб Вазирни, кейин Урганч, Хива, Хазорасб, Катни эгаллаб мустақил хонликлар тузадилар. Аммо ўша даврда улар ўртасида ҳокимият учун кураш бошланиб, қўшни улкалар — Хуросон, Астрабод, Каспий бўйи, чунончи Манғишлоқ ва бошқа ерларга ўзлуксиз юришлар қилиб турганлар. Абулғозий ва бошқа манбаларнинг хабар беришича, XVI асрнинг иккинчи ярмида Хоразмга келиб жойлашган турли уруғ-қабилалар мамлакатда ўз ҳукмдорлигини ўрнатишга интиланлар. Уларнинг асосий етакчи гуруҳлари найманлар, уйғурлар, дўрманлар бўлган ва уларнинг бийлари ҳам иноқлари илгаригидай ўтки бу султон ўтки хоннинг ҳокимиятини эгаллашида фаол ҳал қилувчи роль ўйнаганлар, халқ оммаси эса навкарлик вазифасини бажарган. Абулғози Оқтой хоннинг навкарлари орасида дўрманлар бўлганлигидан хабар беради. Урганч учун

ўтган жангда Эш Султон Хўжамхон (1558—1602) томонида бўлган ва асир тушган уйғур ва найманларни ўлдириб юборган. Хивага қайтиб келгач ўз қўшини таркибидаги уйғур ва найманларнинг ўрнига дўрманларни тайинлаган. Аммо айрим уруғ зодагонлари юқори мансабда бўлганлар. Оқтой хоннинг ўғли Пўлат султон даврида Инзибой исмли уйғур султон номидан давлат ишларини олиб борган. Аванишхоннинг ўғли Али Султон қукмронлик қилган вақтда найманлардан Муҳаммад исмли бий Али ўғли Санжарга берилган Нисани 25 йил бошқарган. Худди шундай воқеалар кейин ҳам Араб Муҳаммадхон (1602—1622) ва Исфандиёрхон (1623—1643) вақтида содир бўлганлигини тарихий манбалар хабар беради. Хуллас, айрим уруғларнинг қатағонликка учрашидан қатъи назар, илк Хива хонлари даврида уйғурлар, найманлар, дўрманлар етакчи роль ўйнаб келганлар.

Аммо XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб мазкур қабилалардан ташқари ўзбекларнинг Амударё қўйи оқимиغا жойлашган бошқа уруғ-қабил туркумларининг фаоллиги кучая бошлаган. Шу билан бирга шимолишарқдан, Сирдарё қўйи оқими томонидан Амударё ҳавзасига ўзбекларнинг янги тўлқини кела бошлайди ва бу ерда ўзбек аҳолиси келаётганлар ҳисобига ортиб, қўнғирот, қипчоқ, қанғли ва манғитлар сони анча кўпаяди.

Абулғози Хива хонлигида яшовчи ўзбек уруғи ва қабилаларини тўрт гуруҳга бўлади: 1) уйғур ва найман; 2) қўнғирот ва қиётлар; 3) нукуз ва манғитлар; 4) қанғли ва қипчоқлар. Мазкур гуруҳларга у бир неча майда қабил вакиллари ҳам киритган. Бундай гуруҳларнинг номи 14 та бўлиб, шулардан жалоир ва али-элилар қиётларга қўшилган, кенегаслар нукусларга, хўжаэлилар манғитларга, дўрманлар, юзлар, минглар уйғурларга, саидлар найманларга қўшилган. Хивада ўзбеклар гуруҳига кирган қўнғиротлар ва хитойлар жуда озчиликни ташкил қилган. Аммо пойтахт атрофида, барча асосий қабилаларнинг вакиллари учрайди, айниқса қўнғирот, дўрман ва найманлар кўпроқ жойлашган.

Барча тарихий манбаларда ва этнографик тадқиқотларда хиваликларни этник жиҳатдан икки гуруҳга бўлиб таърифлайдилар. Булар ўтроқ қадимий аҳолиси — сарт-

Ислом Хуҷа минораси

Хива хонининг қабулхонаси

лар ва келгинди, лекин ўтроқ аҳоли билан аралашиб кетган уруғ-қабилали узбеклар. Сартлар, купчилик тадқиқотларда қайд қилинганидек, Ўрта Осиё шаҳарлари ва қалъаларида истиқомат қилиб, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан шуғулланиб келган ўтроқ аҳоли. Атоқли шарқшунос академик В. В. Радлов таърифича, "сарт" атамаси асли санскрит сўзидан келиб чиққан бўлиб, савдогар, карвонбоши деган маънони англатади. Унинг фикрича сартлар, шу жумладан Хива сартлари ҳам Ўрта Осиё халқларининг эронзабон туб аҳолисининг авлоди, қадимий туронликларнинг турклашган элати. Улар ўзларининг уруғчилик номларини мутлақо сақлаб қолмаган. "Сарт" сўзи ўрта аср муаллифларининг асарларида ҳам учрайди. Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Қошғарий "сарт" сўзини "савдогар" маъносига таърифлайдилар. Муғуллар ҳам дастлаб мусулмон савдогарларини, Ўрта Осиёни босиб олган турклар ҳам маҳаллий шаҳарликларни "сартлар" деб номлаганлар. XIII асрда Хоразмни босиб олган муғуллар маҳаллий аҳолини ва мовароуннаҳрлик савдо ва ҳунармандчилик билан шуғулланувчи аҳолини сартовул, сартактой, сартокти, деб атаганлар. Муғуллар тилида Ўрта Осиё сартларини "хотон", яъни "шаҳарлик", "ўтроқ" деб номланиши ҳам диққатга сазовордир. XVI асрларда Мовароуннаҳрни, шу жумладан Хивани ҳам босиб олган

шайбонийлар узларини "ўзбеклар", маҳаллий туб аҳолини "сартлар", деб атаганлиги маълум.

Хива хонлиги аҳолисининг этник тузилиши туғрисида муҳим маълумотлар рус сайёҳлари ва дипломатик вакилларининг ёзган асарларида ҳам келтирилган. 1793 йили Хивага дипломатик топшириқ билан келган майор Бланкеннагель шундай деб ёзади: Умуман Хива ерининг аҳоли сони 100.000 жондан кўп деб тахмин қилиш мумкин. Шулардан ўзбеклар 45700, сартлар 15000, қорақалпоқлар 10.000, ёвмутлар 5—6000, қолганлари эса асир тушган куллар бўлган. Шу ердаги қадимий аҳоли сартлар ўзбекларга тобе эдилар ва эккан ҳосилининг кўп қисмини уларга тўлардилар.

Хонликда ҳукмрон ва имтиёзли ҳарбий табақа сифатида ўзбеклар солиқ тўлаш мажбуриятидан холи бўлганлар, сартларга эса бутун солиқ оғирлиги юкланган. Тахт учун кураш тўхтовсиз бўлиб турганини таъкидлаб, Г. Я. Килевейн: "Ўтган юз йиллик охирларида биринчи марта хон унвонига сазовор бўлган Элтузаргача сартлар ўзбекларнинг зуравонлигига бардош бериб келдилар. Элтузархон барча ўзбек иноқлари ёки шаҳарнинг бошқа майда ер эгаларини ўз ҳокимиятига бўйсундирганидан бошлаб олий давлат мансабларидан ўзбеклар узоқлаштирилиб, сартлар тайинлана бошланди. Сартлар, қушбеги-дан ташқари, барча олий лавозимларни эгаллайдилар",— деб ёзган. Унинг таърифича, бу ерларнинг қадимий аҳолисини улар сартлар ва тожиклар деб атайдилар, бу савдогарлар ва оддий одамлар деганидир. Н. Муравьев эса сартларни "шу улканинг ҳақиқий ва қадимий эгалари", деб атайди. Хива хонлари архивида топилган ноёб ҳужжатларда Хива ва хиваликларнинг этник тузилишига оид қимматли материаллар мавжуд.

Этнографик тадқиқотлар ҳам Хивадаги маҳаллий аҳолининг таркибида турли элатлар борлигини тасдиқлайди. Нафақат ёзма манбаларда, дала материаллари ҳам сарт ва ўзбекларни ажратиб, уларнинг ташқи қиёфасида, яъни антропологик тузилишида ва ҳужалик фаолияти, маданияти ҳам маиший турмушида айрим фарқ борлигини қайд қиладилар.

Кекса хиваликлар ҳам хонлик даврини эслаб, келгинди ўзбек элатлари билан маҳаллий сартлар орасидаги фарқни ўзича талқин қиладилар. Уларнинг таърифича, илгарила-

ри, бу ердаги узбекларни узбек эмас, балки "ороллар" деб номлаганлар. Инқилобга қадар улар Ойбугир ва Орол денгизи ўртасидаги бир оролда яшаганлар, шунинг учун "ороллар" деб ном олганлар. Ороллар бу уруғ ёки халқ эмас, балки лақабдир... Урганч, Хива, Хонқа ва Ҳазораспда инқилобдан аввал "қора сарт" деб аталган халқ яшаган. Кейин ороллик узбеклар ҳам, қора сартлар ҳам "узбек" деб атала бошлаган.. К. Л. Задихинанинг ёзишича: "Хонлик даврида Гурландан то жануб қадар. Питнак, Ҳазорасп, Хива, Шаббоз аҳолиси — Нукус, Манғит. Гурлан. Қипчоқ, Қўнғирот. Хўжайли, Кўҳна Урганч, Чимбой аҳолисини "ороллар" деб атаганлар ва ҳисоблаганлар. Агарда кишиларнинг катта йиғини ёки маъракаси бўлса Гурландан юқориси то Дарғонотагача сартларнинг битта улкан маъракаси бўлган, Тўқмоқдан то Гурлангача бошқа бир гуруҳ ороллик узбекларнинг улкан маъракаси ўтган... Хонқа, Хива, Ҳазорасп шаҳарлари аҳолиси доимо бир жойда ўтроқ қолда яшаганлар. Қўнғирот узбеклари эса Туркистон бўйлаб кўчиб юрганлар".

Ўзбек элатларининг ўтроқ ҳолатга ўтиши анча узоқ давом қилиб келган. Этнографик ва тарихий маълумотларга қараганда, Хива хонлигида то XX аср бошларигача узбеклар ўтроқлашган турмуш тарзига ўтса-да, пахса уйлар билан бир қатор эскича кигиз ўтов (қора уй)ларда ҳам яшаганлар. Маълумки, кейинги Хива хонлари ҳам Тошҳовли ичида махсус ўтов ўрнатганлар. Этнографлар қайд қилганидек, суғорма деҳқончилик билан шуғулланувчи туб аҳоли — "сарт"ларнинг келгинди узбекларга таъсири шунча зўр бўлганки, асримиз бошларида улар, айниқса хонликнинг жанубий қисмида, кўчманчилик анъаналарини деярли йўқота бошлаганлар. Ўтроқлашиш жараёнида улар маҳаллий аҳолидан суғориш деҳқончилигининг мураккаб тартиб-қоидаларини ўргана бориб, ўз навбатида бу ҳолат "сартлар" ва "узбек"ларнинг даставвал ҳужалик, кейинчалик эса маданий-маиший жиҳатдан яқинлашишига олиб келди.

Хива воҳасининг жанубий қисмидаги ўтроқлашган узбеклари шимолдаги уруғларига нисбатан тезроқ уруғ-қабилавий бўлинишларини ўнута бошладилар, аммо ўзларининг "узбек" номини сақлаб қолдилар.

Г. И. Данилевскийнинг ўтган асрнинг биринчи ярмига оид этнографик маълумотлари диққатга сазовор. Унинг таърифича, узбеклар асосан Хива хонлигининг шимолида кўпчиликни ташкил қилган ва у келтирган хонликдаги

25 та шаҳарнинг фақат 6 тасида ўзбеклар яшамайди, уларнинг аҳолиси фақат сартлардан ва форслардан иборат, деб кўрсатилади. Хивадан шимолда жойлашган 8 та шаҳарда: Гурлан, Боғот, Қипчоқ, Қтай, Қўшқўпир, Қўнғирот, Манғит. Хўжайлида фақат ўзбеклар ёки қўнғирот ўзбеклардан иборат бўлган аҳоли яшаганлиги қайд қилинган; 8 та шаҳарда эса "сартлар" билан ўзбеклар яшайди, 3 та шаҳар аҳолиси тўғрисида маълумот йўқ, деб хабар беради ўша муаллиф.

Шу муносибат билан 1897 йили Чор ҳокимияти томонидан Россия империясида ўтказилган биринчи аҳоли рўйхати туфайли тўпланган жуда қизиқарли этник маълумотларни эслаш зарур. Ўша рўйхатда тилга олинган туркий халқлар ичида сартлар бутун империяда 968,7 минг кишини, ўзбеклар эса 726,5 минг кишини ташкил қилган.

Таниқли ўзбек олими академик Я. Ғуломовнинг таърифича, асримизнинг бошларига келиб Хоразмда ўзбек уруғ-қабилалари қуйидагича жойлашган: қўнғирот ва қтайлар Гурлан ва Шовот туманларида, манғитлар Гурлан ва Анбар-Манақда. Қиётлар Шовот туманида, қипчоқлар Урганч ва Қўшқўпир туманларида, дўрманлар Урганч ва Анбар-манақда, хидирэли Урганч ва Хивада, тама Хонқа, Боғот ва Янгинариқ туманларида жойлашган. Найманлар асосан Питнакдан тортиб то Янгинариққача ва Урганч шаҳри атрофигача, Хазорасп туманигача катта ҳудудда тарқалганлар. Уйғурлар ҳам кўп туманларга тарқалиб жойлашганлар. Амударёнинг унғ қирғоғидаги Хўжақўлдан тортиб Кўкузаккача бўлган барча ерлар қангли-қипчоқларга қарашли бўлган. Улар билан ун тўрт уруғ-қабилалар ўрнашган. Бундан ташқари, Хива атрофида турли уруғ-қабилалардан ташкил топган унча катта бўлмаган этник-гуруҳлар ва қабилла вакиллари жойлашган. Айниқса қиётлар билан қўнғиротлар Хивадан Янгинариққача бўлган катта ҳудудни эгаллаганлар.

XVIII асрнинг охири XX асрнинг бошларида Хива хонлигида юқори мансабларни эгаллаб олган Қўнғирот иноқлари ўртасида кескин кураш бўлиб турган. Бу кураш асли тахт талашиш бўлиб, асосан бир томондан Элтузар хон, кейинчалик Муҳаммад Раҳим ва иккинчи томондан Тўра Мурод сўфи ва Хўжамуродлар орасида олиб борилган. Оқибатда Муҳаммад Раҳим галаба қозониб, Қўнғирот сулоласи ҳокимият тепасига келиб, мустаҳкам ўрнашиб олгач, Хива хонлигининг шимолий ва жанубий қисмлари бирлаштирилди. Мазкур сулола вакиллари ўз

ҳокимиятини мустаҳкамлашда табиийки ўзбекларнинг асосий уруғ-қabila зодагонларига таяниб иш курганлар. Муниснинг хабар беришича, Муҳаммад Раҳимхон томонида қипчоқ, кенагас, қунғирот, қиёт, нукус, мангит, жолайир, қатагон, найман, қангили уруғларининг вакиллари бўлган.

Хонликда ўзбекларнинг мустаҳкам урнашиб олиши бу ерда ўзбеклар таъсирининг кучайишига олиб келди. оқибатда, тадқиқотчиларнинг қайд қилишича, "ўзбек номининг узи бора-бора Хива хонлигида яшовчи аҳолининг барчасига нисбатан ишлатила бошлади". Ҳозирги Хоразм жумладан, Хивада ҳам, ўзбек қабилалари маҳаллий аҳоли билан бутунлай аралашиб кетиши натижасида уларда уруғ-қабилавий булинишлар ва турмуш тарзи мутлақо йуқолиб кетган. Аммо В. В. Бартольд қайд қилганидек, Хоразм ўзбекларининг этник қиёфасида, тилида ва маиший — маданий турмушида ўзига хослик сақлавиб қолган.

ХИВАЛИКЛАРНИНГ АНЪАНАВИЙ ХУЖАЛИГИ ВА МАШҒУЛОТЛАРИ

Хива хонлигининг қунғирот сулоласи ҳукмронлигида бирлашуви ва кейинги равнақи тасодифий эмасди. Шу муносабат билан янги сулоланинг ҳомийси сифатида авлиё даражасига кўтарилган ҳазрати Паҳлавонпирнинг танланиши ҳам табиий ҳолат эди. деса булади. Чунки буюк мутафаккир шоир Паҳлавон Маҳмуд ва ундан кейинги улуг сиймолар Мунис ва Ҳофиз Хоразмийлар ҳам, сунг Огаҳий ва Баёний ҳам бу улканинг энг фожиали ва оғир аҳволдаги муғуллар истилолари, хонларининг узаро тахт талашувлари туфайли таназзулга учраб, эл бошига тушган чексиз мусибатлар, вайроналиклар, руҳий ва маданий тушкунлик вақтида шеърят ва илм маърифат осмонида ярқираган юлдузлар эди. Хива хонлиги ташкил топганидан кейин энди куч-қувватга кириб юксалаётган даврда янги давлат мафкуравий жиҳатдан ердам берадиган ҳомийларга муҳтож эди. Бундай шахс элда обрули ва севимли халқпарвар шоир Паҳлавон Маҳмуд эди. Хива шаҳрининг ҳомийси деб танилган бу авлиё халқ гамини узининг бош вазифаси деб билганлиги учун ариқ утказиб сув берган, Хива яқинида Чингизхонга қарши урушда ҳалок бўлган паҳлавонлар қабри устида

мақбара барпо этган, асирга тушган хоразмликларни озод қилган.

Хива ва унинг атрофида яшовчи аҳоли узининг икки ярми минг йиллик тарихида доимо деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан шуғулланиб келган. Академик Я. Ғ. Ғуломовнинг одилона ёзганидек, "Хоразм-да деҳқончиликнинг юқори маданияти жуда қадим замонларда сунъий суғориш асосида вужудга келган ва худди Миср, Месопотамия ҳамда Шарқнинг бошқа мамлакатларидек тараққий этган".

Хоразм учун XV—XVIII асрлар ва кейинги асрнинг биринчи ярми жуда оғир давр бўлган. Бу мамлакатда тўхтовсиз узаро қонли курашлар, мунтазам равишда олиб борилган босқинчилик юришлари улканинг тинкасини қуритиб, кўп қўрбонларга сабаб бўлган.

Агар қисқа муддат ичида, Абулғозихон (1643—1663) ҳукмронлик қилган вақтда бир оз иқтисодий-маданий жонланишни инобатга олмаганда XVIII аср бошларига келиб хиваликлар чуқур сиёсий инқирозни ва иқтисодий тушкунликни бошидан кечираётган эди. XVIII асрнинг 30—40 йилларида Хива тахтида бир неча хон алмашиб, кейинги йиллар ҳам тахт қўлдан-қўлга ўтиб турган. 1763 йилдан бошлаб қудратли Қўнғирот иноқлари сохта хонларни қўйиб давлатни бошқара бошлаган. Мана шундай вазиятда Хива тахтида қўнғирот сулоласининг дастлабки вакиллариан Эшмуҳаммад ўғли Муҳаммад Амин давлатни қўлга олган эди.

Тарихий маълумотларга қараганда, Муҳаммад Амин Иноқ тахтга келгунга қадар Хивада бир неча йил ёвмут-туркман феодаллари ҳукмронлик қилганлар. Улар билан маҳаллий ўзбек амалдорлари орасида давлатни қўлга олиш учун бўлган курашлар натижасида мамлакат вайрон қилинган, кенг халқ оммаси оғир аҳволда, очлик ва қашшоқликда яшаган. Мунисининг ёзишича, "Муҳаммад Амин Иноқга қўшилгунча бир йилда 53 марта ёвмут сипоҳи билан уришдилар... Ёвмутнинг зулм ва тааддиси ҳаддан ўтиб, қалъа-қалъага рафтоманд қила олмадилар. Бу жиҳатдан Хоразм диёрида қаҳат ва ғило шойиъ бўлди. Тоун ва вабо воқиъ. Аксари маориф ва машоҳир, балки фуқаро ва раоё маҳалла-маҳалла ва қабила-қабила жалоихтиёр қилиб... атроф ва ақтори оламга мунташир бўлдилар. Хусусан, Бухоро Жонибига мусофирот кўргизиб, жуъ (очлик) балосидан қутиладилар. Қочмоққа қудрати етмаган халқ авлодин қозоқ ва қорақалпоққа сотиб нафақа

(1681), Йулбарсхон(1744), Муҳаммад Раҳимхонлар дафн этилганлар. XX асрга келиб, қабристонни тўрт қироатхона ва Ёқубхўжа мадрасаси қўраб олган. 1913 йилда мақбара ҳовлисида икки қаватли бино қад кўтарган, унинг битта хонасида Исфандиёрхоннинг дабдабали даҳмаси ўрнатилган.

Паҳлавон Маҳмуд мақбараси атрофида бетакрор мураккаб меъморчилик мажмуининг вужудга келиши антик Хоразмнинг кўп асрлик меъморий қурилиш ва гузал санъат анъаналарини ўзида мужассамлаштирибгина қолмай ўз давридаги юксак ҳўжалик-маданий ҳаётнинг ифодаси деса ҳам бўлади.

XIX аср охири — XX аср бошларида Хива хонлиги Ўрта Осиёдаги феодал типдаги давлатлардан бири бўлиб, аҳолиси асосан деҳқончилик билан шуғулланган. Уларда кўп тармоқли ҳўнамандчилик муҳим роль ўйнаган. Асримиз бошларида хонликдаги жами аҳоли 742 минг нафар кишини ташкил қилган. Шулардан 30 мингги туркман уруғларига мансуб. Хонликда 1500 дан ортиқ рус фуқароси, ўтган аср охирларида Германиядан кўчиб келиб Оқ масжидга жойлашган 137 нафар немис фуқароси ҳам яшаган. Бу даврда пойтахтда турли қурилишлар авж олган. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўтган асрда бошланган бу жараён XX асрга келиб ўзига хос йирик жамоат бинолари ва ҳовлиларида баланд устунли айвонлар бўлган, турар жойлари ягона бадий бутунлик касб этган ноёб меъморчилик ансамблида ўз ифодасини топган. Уларни майда-майда кўча ва боши берк кўчалар бир-бири билан туташтириб турган. Ҳар хил маҳалла (элат) тадбирлари ё касбкори, ё миллати (уруғ-қабиласи), ё табақасига қараб маъмурий-диний (мачитқавм) жамоат марказида олиб борилган. Қондага биноан, мачитқавм ихтиёрида ҳовузли мезана, ҳордиқ чиқарадиган ва чой ичишга мулжалланган атрофи гулзор супа, айрим тураржойлар ва ҳўжалик учун ажратилган қўшимча қурилиш иншоотлари кўп бўлган.

Хиванинг қалъасидан ташқи қисми-шаҳристонда замонлар ўтиши билан тевараги қалъали деворлар билан ўраб олинган работ вужудга келган. Оқибатда, Хивада иккита шаҳар қисми — Ичонқалъа, яъни ички қисми ва Дешонқалъа, яъни ташқи қисми пайдо бўлган. Бу ерда Хива хонликларининг шаҳар ташқарисидagi қароргоҳи ҳам қад кўтарган. Шаҳристоннинг шимоли-ғарбий бурчагидagi машҳур Нуруллабой саройи ва шаҳар ташқарисининг энг чекка жойларидан бирида тикланган Рафанақ саройи бунга мисол бўла олади. Хива атрофидаги сарой ва ибодатхона-

лар Қиблатозабон, Чодраҳовли, Отажонтура ва Исмо-
илхужа кабилар, Шоҳимардон ва Шайх Мавлон
дахмалари. Саёт қишлоғидаги Тошмачит ва Биби Ҳожар
мақбараси каби обидалар гузал боғу роғлар орасида қад
қўтарган. Мазкур ноёб иншоотлар орасида онда-сонда тик-
ланган бой деҳқонлар ва амалдорларнинг катта, баланд
пахсали ва кунгирали қурғон типидagi ҳовлилари билан
бир қаторда тарқоқ ҳолда йул ёки сув бўйида жойлашган
қишлоқда яшовчи аҳолининг камбағал қатламлари ис-
тиқомат қиладиган бир хоналик уйлар ҳам кўп учрайди.

Хива хонлигидаги аҳолининг, юқорида қайд қилгани-
миздек, шимолий ва жанубий ўзбекларга булиниши на
фақат этник жиҳатдан, балки хўжалик — маданий тип-
лари жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Ўтган
асрдаги Хива хонлигида суғорма деҳқончилиқни урганган
муаллифлардан бири шундай деб ёзади: "Воҳадаги Хива
хонлиги қисми хўжалиги кўҳна Урганч — Хўжаэлидан
иккига булинади: жанубда, ҳаммаёқда жуда кўп ариқлар
булиб, унда йил бўйи сув сақланган; шимолий қисмида
ариклар кам учрайди ва улар сув тошқин вақтларида
тулиб оқади, бошқа вақтда сувни фақат қудуқлардан
олиб фойдаланганлар. Бундан ташқари, Хоразмнинг жа-
нубий қисмида шимолга нисбатан аҳоли анча зич жой-
лашган ҳам бу ердаги аҳоли, асосан "деҳқончилик билан
шуғулланади ва бу уларнинг деярлик танҳо ҳаёт манбаи".
Масалан, тарихий манбаъларга кўра Хива хонлиги
аҳолиси 1909—1910 йилларда 700 мингдан ошиқ кишидан
иборат бўлса, шундан тахминан 75 фоизи жанубий қис-
мида яшаган.

Демак, хонлиқдаги деҳқончилик билан асосан жанубий
Хоразмда яшовчи ўзбеклар шуғулланганлар, тупроғи
унумдор булиб, юқори ҳосил етиштирилган. Аммо
маҳаллий деҳқончилик хўжалиги ернинг табиий шароитига
қараб бошқа минтақага нисбатан анча фарқ қилган. Хо-
размда иқлимнинг ёзда жуда иссиқ булиши бу ерда фақат
суғорма деҳқончилиқни тақозо қиладди, ер сатҳининг те-
кислиги сув оқимида махсус механизм ва иншоотлар
орқали бошқаришни талаб этади. Шунинг учун то 20-йил-
ларгача Хива хонлигида чиқир билан суғориш кенг тарқал-
ган. Масалан, энди совет тузуми ўрнатилган йиллари
бутун Хоразмда 66 мингдан ортиқ чиқир бўлган, ўртача
ҳисоблаганда бир хўжаликка айрим пайтлари 3—4 чиқир
туғри келган.

Юқорида сугориш усуллари механизм ва иншоотлари тўғрисида анча батафсил тўхталиб ўтилган эди. Бу ердаги деҳқончилик ўзига хос хусусиятга эга. Амударё оқимининг доимо ўзгариб туриши, унинг тошқин вақтлари келтирилган ташвишлари серлойқа Аму сувининг арна ва ариқларга қум уюмларини тушлаш маҳаллий деҳқончилик учун ҳар йили қўшимча меҳнат сарфланишини талаб этиб турганлигини тарихий манбалар тасдиқлайди. Амударё тулиб оқиб турган даврида учта катта тошқин доимо деҳқончиликка хавф туғдирган: апрель, май, июнь ойларида сув тошқини бўлади. Асримиз бошида Хоразмда бўлган гидромухандис С. К. Кондрашевнинг таърифича: "Амударё қутирган пайтда маҳаллий гидротехника иншоотлари унинг олдида мутлақо ожизлик қилар эди. Дарё каналлар сув оладиган жойларни емириб, ювиб кетиб, уларни қисман бекитиб ҳам қўяди, натижада каналлардаги сув камайиб кетади. Оқибатда мазкур каналдан сув ичадиган ерлар сувсиз қолади. Бундан ташқари, сув тошқини пайтида Амударё баъзан пастлик ерларни босиб кетади. Нишоб ерлар ва паст қирғоқларда тошқин вақтларида сув жуда ёйилиб оқади". Тошқинлар пайтида қудратли дарё оқими қирғоқдаги сунъий иншоотларни, уй-ҳовлиларни, экин далаларини емиради, қишлоқ ва туқайзорларни сув босиб кетади. Бундай офатдан сақланиш учун аҳоли дарё бўйлаб тупроқдан катта дамба (қачи) тиклаганлар. Аксинча, сув танқис бўлган пайтда сунъий каналларнинг сақасига қўшимча иншоотлар қурганлар. Масалан, Хиванинг асосий сув манбаи Полвонёнда сув етмаганда ишлатиш учун 6 та сақа қурилган — Тошсақа, Пирёрган, Чағаллақарна, Хавазак (Бешариқ), Качанава ва Тўғритешик. Бундан ташқари, қишда ва эрта баҳор пайтлари барча сув тармоқларини, айниқса бош канал ва ёпларни бир неча марта қазиб чуқурлаштирганлар, қўшимча дамбалар қурганлар. Қўшимча канал, арналар қазиш, уларни таъмирлаш, йўлларни ва қалъаларни тузатиш каби турли жамоатчилик ишлари мажбурий тарзда ўтказилган.

Хиванинг бош сув иншооти Полвонёнда қазув эрта баҳорда бошланиб 12 кун ёки ундан кўпроқ вақт давом этган. Ҳар 10 таноб ер "бир сув" ҳисобланиб, бир қазувчига ажратилган. Агар ер ҳажми ундан оз бўлса, бир неча деҳқон хўжалиги бирикиб сув жамоаси (жабди)ни тузиб бир қазувчини ўзлари тайинлаган. Қазувчилар одатда 20 тадан бирикиб бир гуруҳ ташкил қилганлар ва ҳар гуруҳ уз орасидан раис (жабдибоши), жамоа ишларини бажара-

диган хизматкор ва қўшчини сайлаган. Бу тўғрида ўша давр деҳқончилигининг шоҳиди С. К. Кондрашев шундай деб ёзди: "Бош канални тозалаш (қазилш) учун ер эгаси ҳар ўн таноб ер ҳисобидан бир ой ёки ундан кўпроқ вақтга бир хизматкор (қазувчи) ажратиши шарт бўлган. Ундан ташқари, ҳар бир хўжайин (ер эгаси) бир каналдан сув ичадиган ўзларининг ёпини қазилши ҳам мажбур... Бундай ишлар сув очилгунча баҳор пайтида ўтказилган. Баъзан сув танқислигида ёз пайтлари бош канал иккинчи марта қазилши ҳам мумкин".

Зарур озиқ-овқат, иш қуроллари ва кўрпа-тўшакни ҳар бир қазувчи ўзи келтирган. Ундан ташқари ҳар қазувчи махсус солиқ — "афанақ пули" тўлаган. Ҳар бир жабдига муайян ариқ (ёп) қисми ажратилган. Қазувни бошқарувчи хон амалдорлари (соқибкор) тайинланган, унга ҳар қишлоқнинг вакили (ясовул) бўйсунган. Полвонёпини қазиб бўлгач, ундан чиқадиган ёпларни ва бошқа тармоқларни қазилшга киришилган. Бу ғоят мушкул ва сермеҳнат иш кенг деҳқонлар оммасининг тинкасини қуритган. Масалан, Хива хонлигида сув иншоотларини таъмирлаш ва тозалаш учун 700 мингга яқин ишчи куни сарфланган.

Сув тақсимоти муайян тартибда махсус маъмурият (миробчилик) томонидан бошқарилган. Одат бўйича экинлар сувга муҳтож пайтида сувга танқислик сезилса, биринчи навбатда ариқ этагидаги ерларга сув берилган, кейин юқори участкага ўтган ва ҳоказо. Суғориш усуллари экин турларига қараб ҳам белгиланган. Шоли, беда ва бошқа бошоқдори дон экинлари чек билан бўлинган, тахта-тахта қилиниб бостириб суғорилган. Шўрни ювишдан олдин ер бир неча марта ҳайдалиб, яхшилаб молаланиб текисланган ва кейин сув бостирилган. Кўпинча экинлар эгатлар орқали суғорилган.

Ўша пайтларда сув камида 5—6 метр чуқурликда оқиб, Амударёнинг лойқаси ёпларни ҳар йил камида бир-бир ярим газли лой билан тўлдирган. Шу сабабли деҳқонлар уни ҳар баҳорда бир марта тозалашган. Бу ишга қишлоқнинг барча йигитлари чиқиб, асли бу тadbир ҳаёт талаби билан юзага келган анъанавий катта ҳашар бўлиб қолган. Қазув одатда соқа, яъни сув бошидан бошланган. Ёп ҳар йили қазилаверган, ундан чиққан лойқа чиқиндисини томонга отилавериш, икки томонда тупроқ уюми пайдо бўлади, буни рош дейдилар. Лой иши учун капча деган бел ясалган, у темир белкуракнинг кичик нусхаси бўлиб, уст томонига ярим доира шаклида қалин сим тортилган.

Мазкур ёп қишлоқда хўжаликлараро сув йўлининг умумий номи бўлиб, аксарият ҳолларда уни яна иккита атама билан номлашган. Биринчиси — чиқириқ, яъни қишлоқ чиқирларига сув стказиб берадиган ўқариқ, дейилса, иккинчи номи — "тортма" бўлиб, иккаласи ҳам ўз номига мувофиқ вазифани бажарган.

Хиваликлар Полвонёпни қазиб бўлгач, ундан чиқадиған катта-кичик ариқларни тозалаб, яъни қазиб чиқиб баҳор келиши билан каналнинг бош тўғонига босилган вардни очганлар. У ҳам жуда катта меҳнат талаб қилган. Сув Полвонёпни тўлдириб, қишлоқларга борадиган маҳаллий ёпларга, ундан майда шохобча (солма)ларга тарқалган. Солма хиваликларда. одатда икки хил номда бўлган: бири чиқирга борадигани чуқур ариқ — тортма орқали бўлса, унга "чиқир солма" дейилган; иккинчиси, отизга йуналтирилгани "оёқ солма" деб аталган, у бевосита далага сув етказган. Сувга яқин жойланиш, айниқса соқага ёки паст оқимга яқин далали кишилар узини бахтли ҳисоблаганлар.

Одат буйича деҳқонлар экинлар сувга муҳтож пайтида, айниқса сув танқислиги сезилса, ундан навбат билан фойдаланишга қаттиқ риоя қилганлар. Сув купинча чек билан тақсимланиб, биринчи навбатда ариқ этагидаги ерларга сув берилган, кейин ариқ охирларидан иккинчи қисмига, сўнг юқорироқда ва ҳоказо. Ҳатто кичик ариқ, яъни солмаларга ҳам сув навбат билан тақсимланган. Деҳқонлар ўз навбатларини сабр-тоқат билан кутганлар, сувдан фойдаланиш тартибини бузганлар эса қаттиқ жазоланган, уларни сувдан маҳрум қилганлар, пул жаримаси тўлашга мажбур қилганлар, ашаддийлари ҳатто қамоққа ҳам олинган.

Маҳаллий деҳқончиликнинг иккинчи муҳим омили ерга ишлов беришдан иборат. Хиваликлар ҳам жамоа ва хусусий ерларда қадимий ва оддий иш қуролларидан фойдаланиб келганлар. Масалан, асримиз бошларигача Хоразмда ҳам ерни ҳайдашда ёғочдан ясалган омоч (бу ерда "кунда" дейилади), ҳайдалган ерни текислашда мола каби оддий қуроллардан фойдаланилган. Одатда омоч учига темирдан ёки чуяндан ясалган тиш ("поза") урнатилган. Омочни бўйинтириқ ва тиркаш билан молга қўшганлар. Ерни текислашда ишлатиладиган мола махсус тахтадан ясалган бўлиб, унга баъзан темир тиш урнатилган ("сик мола" ёки "дандана"). Ер ишларида анъанавий бел, кетмон, канча, ҳосил йиғишда уроқ ва хирмон кутаришда темир ~~са~~

(се шоха ёки панжшоха), ёғоч бел, ғалвир (зағама ёки тир) каби қуроғлар ишлатилган.

Ерни ҳайдашда тупроқнинг сифатиғагина эмас, унда ишладиган экин туриға ҳам эътибор берилган. Масалан, дала, юмшоқ тупроқли ерлар бир-икки марта ҳайдалса кифоя, суғорма. айниқса шоликор ерларни беш-олти марта ҳайдаш зарур бўлган. Ундан ташқари оғир тошлоқ ерларда катта омов (кунда), енгил юмшоқ тупроқли ерларда кичик омов ишлатилган. Хива кундасининг омовдан фарқи тиши (поза) нинг бир оз кенг ва ялпоқлиги, бу эса ерни юмшатибгина қолмай, қатламлаб утларни тагидан қирқишга имкон беради.

Ҳайдалган ерни текислаш ва уруғ сепилгач устидан тупроқ тортиш учун мола ишлатилган. Хивада икки хил мола бўлган: бири тут ёки урик дарахтидан 2 метргача узунликда ишланган, паст қисмига икки қатор темир тиш ўрнатилган сихмола ёки моладандана асосан қуруқ ажриқли ерларни ва кесакли далаларни текислашда ишлатилган: иккинчиси — оддий мола, икки метр узунликдаги ёғочдан ишланган.

Ер кавлаш ва қурилишда энг кенг тарқалган қадимий иш қуроли бел ва кетмон. Хоразм воҳасида, жумладан Хивада ҳам, ғаллачилик, полизчилик, боғдорчилик ва ерга ишлов бериш, ариқларни тозалаш каби ишларда асосан бел ишлатилади. Хива бели конус шаклидаги учи чўзилган уткир, икки тепки қулоқли темирдан ясалган. Ундан аравага тупроқ ва гўнг ортишда ва уни далага сепишда, ерга ишлов беришда, қазув ва чопиқда ҳам ишлатилган.

Ерга ишлов бериш асосан ерни бир неча марта ҳайдаш, мола босиш, угитлаш ва сув беришдан иборат. Кўп асрлик тажриба натижасида маҳаллий деҳқонлар экинларини навбатлаб экиш мураккаб тизимини кашф этганлар. фаслга қараб тупроқнинг ҳосияти ва суғориш имкониятларини ва бошқа деҳқончилик сирларини яхши билганлар.

Ерни суғориш нақадар зўр санъат ҳисобланса, экинларни вақти ва жойига қараб, яъни алмаштириб экиш ҳам юксак маҳорат талаб қилган. Хоразм деҳқони учун узоқ йиллар тупланган тажриба гўё ҳамманинг талабига жавоб берадиган илоҳий жадвал бору, ҳамма бу жадвални билади ва унга амал қилади. Тобга келган ерга уруғ сепиш қўлда бажарилган. Кейинчалик қўлда сепилган уруғнинг худди ҳисоблаш машинасидан ўтиб, ерга қадалгандек текис униб чиқиши ва кўпинча кўнгилдагидек ҳосил бериши хоразм-

лик деҳқонларнинг кароматли санъатга эга эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Бир-икки ой ичида экин-тикинлар ниҳоясига етар, бундан буёғи парвариш ишлари, чигир ҳайдаб ўз вақтида сув бериш, экинларни бегона ўтлардан тозалаш, кетмон талаб экинларни вақти-вақти билан чопиқ қилиш каби ишлар бажарилади.

Ҳосилдорликни оширишда муҳим тадбирлардан бири ерни ўғитлаш. Манбалар ва ахборотчиларнинг берган маълумотларига қараганда Хоразм деҳқонлари қадимдан тунг аралаш тупроқ (қум)ни ўғит сифатида ишлатганлар. Баъзан эски харобалардан кесак (пахса) ва дарё лойқасидан, томорқаларда кесак аралаш нажос ўғит сифатида фойдаланилган. Маҳаллий деҳқончилик ниҳоятда катта меҳнат талаб қилган.

XIX аср охири — XX аср бошларида Хива хонлигида асосий экин — ғалла ҳисобланган. Жумладан дон экинлар билан 65 фоиз ер банд бўлган бўлса, маҳаллий пахта "ғовоча" 5,8 фоиз экинзорни эгаллаган. Яқинда топилган 1910 йилга оид архив ҳужжатларидан бирида Хива хонлигидаги деҳқончилик қилинадиган ер майдони 571 минг танобни, шундан мадраса ва вақфга тегишлиси 120 минг танобни, экин экилмайдиган ер майдони 1 млн. 18 минг танобни ташкил қилган, деб кўрсатилган.

Ўрта Осиёни районлаштириш материалларига биноан. 1925 йили Хоразмда барча экинларнинг 28,6 фоизини буғдой ва арпа, 18,5 фоизини шолі, 18,3 фоизини макка ва оқ жўхори, яъни дон экинлар барча экинзорларнинг учдан икки қисмини эгаллаган. Шу билан бирга, экин майдонларининг 16,9 фоизи пахта, 10 фоизи — беда, 1,5 фоизи дуккакли ўсимликлар (мош, ловия), 0,7 фоизи кунжут, зигир каби мой берадиган экинлар, 2,1 фоизи қовун, тарвуз, қовоқ ва бошқа полиз ўсимликлари, 3,1 фоизи турли бир йиллик экинлар билан банд бўлган.

Айрим тадқиқотчилар хулосаларига қараганда, 1924 йилги материаллар деҳқончиликда инқилобдан илгариги ҳолат сақланиб қолганлигини кўрсатади. 20-йилларнинг ўрталарида Хоразм воҳасида, шу жумладан Хива атрофларида ҳам, барча суғорма ерларнинг анча қисми, яъни 30 фоизи буғдой билан банд бўлган, 12,6 фоиздан 22 фоизга-часини жўхори эгаллаган. 15—18 фоиз ерга беда экилган. чунки воҳада табиий яйловлар кам бўлиб, чорвага см-хашак стишмаган. Ҳатто арпа ёки бошқа баҳор экинларидан кейин см-хашакка иккинчи экин қилиб жўхори экилган

ва уни хомаки ўриб, йиғиб-териб қишга ғамлаганлар. Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, Хоразмда узига хос парвачилик (асосан оғилхонада боқиш) туфайли бу ерда беда етиштириш ривожланганки, махсус беда уруғчилиги муҳим соҳа бўлиб, жаҳон бозорига экспорт қилинган. Пахта экиш ҳам бутун воҳада XIX асрнинг 80—90 йилларида купайиб хоразмликлар экин майдонларининг 17—22 фоизини Америкада етиштирилган ғуза нави эгаллаган.

Қадимий полиз экинлари ҳам кўп етиштирилган. Кунжут ва зиғир, полиз экинларидан қовун, тарвуз, ошқовоқ (кади), сабзи-пиёз кенг майдонларни эгаллаган. Масалан, асримиз бошларида О. Шкапскийнинг тадқиқотларига қараганда, Хива хонлигида ўртача хўжалик (6—7 танобли) ерининг 30,3 фоизда буғдой, 26,4 фоизда жўхори, 2,5 фоизда қовун, қолганида кунжут (1,2 фоизи), мош (0,9 фоизи), тариқ, сабзи-пиёз экилган. Бундай хўжаликларда иш қуроли ҳам чекланган бўлиб, ўрта ҳисобда биттадан арава, чиғир, катта ва кичик омон (кунда), бўйинтириқ, темир тишли мола ва мола-дондона, уч-тўрт уроқ, 2 та бел ва капча, бир икки темир ёки ёғочдан ёва (панжшоха) ва кетмондан иборат бўлган. Юқорида қайд қилинганидек, маҳаллий бел бир неча хилда бўлган, шулардан кенг тарқалгани ўрта бел ёки малак бел, арава бел ва капча (бел), уч хил кетмон асосан полиз (қовун-тарвуз) экинларига ариқ тортишда, чопиқ кетмон асосан сабзи-пиёз каби экинларга ишлов беришда ишлатилган.

Маҳаллий деҳқонлар мазкур экинларни зўр маҳорат билан парвариш қилиб, уларни бутун йил бўйи, кейинги ҳосилгача сақлаш қобилиятига эга бўлганлар. Хиваликлар айниқса узумнинг ва анорнинг олий навларини, қовуннинг махсус навларини ёзгача сақлаш сирларини билганлар. Уларни деҳқоннинг бой хўжаликларида махсус омборларда, болахона (талак)ларда, кўпчилик деҳқонлар эса сомон ёки явшон аралаш лой билан сувоқ қилинган 1,5 м. келадиган чуқур (ўра)ларда сақлаганлар.

Унни маҳаллий табиий географик шароитга мослашган тегирмонларда тортганлар. Хивада асосан ҳайвон кучи билан ҳаракатга келтирилган тегирмон ("харос" ёки "каш-каш") ва қўлда айлантириладиган тегирмон ишлатилган. Бу ерда ер тегирмон текислигидан ва дарё оқимининг пастлигидан сув тегирмонлари деярлик йўқ. Шоли ҳам ҳайвон кучи билан ишлайдиган махсус механизм (дапма) да ва қўлда сўқи (кели) да янчилган. Техник экинлардан пахта чигити, кунжут, кандир, зиғир ва полиз экинлари асосан, қўшимча,

қовун уругидан махсус мой жувозларда янчилиб ёғ тай ёрланган. Ғовачани қул билан оддий дастгоҳ (чиғириқ) да тозалаб чигитни ёғ жувозга, толасини ип йиғириб, буз ва бошқа газламалар тўқишда ишлатилган.

Маҳаллий деҳқонлар кўп асрлик тажриба асосида табиат ҳодисаларини кузатиб халқ календарини яратганлар. Бундай календарлар бир неча хилда бўлган. Этнографик маълумотларга қараганда, Хоразмда илғари кенг, энг кўп тарқалган йил ҳисоби "деҳқон дўқсони", деб номланган. Асли ҳар уч ойлик фаслни ўзида ифодаловчи тўрт 90 га бўлинган: 15 февралдан 15 майгача — баҳор дўқсони, 15 майдан 15 августгача — ёз дўқсони, 15 августдан 15 ноябргача — гузак дўқсони ва 15 ноябрдан 15 февралгача — қиш дўқсони. Мазкур календарь хонликда қабул қилинган расмий қўёш йил ҳисобига тўғри келган. Йил "баҳор дўқсони" дан бошланиб, ҳамал, совур, жавзо ойлариға, "ёз дўқсони" — саратон, ҳасад, сумбула ойлариға, "гузак дўқсони" — мезон, ақраб, қавус ойлариға, "қиш дўқсони" — улли чилла ва кичик чилла ҳам ҳут ойиға тўғри келган.

Мазкур йил ҳисобидан ташқари экин экиш ёки пишиб стилиши тизимини юлдузларға қараб ҳам белгилаганлар. Масалан, июнь ойи бошларида Ҳулкар юлдузи пайдо бўлганда, қишки экинларнинг пишиб стишганлигидан дарак беради. Тарози юлдуз туркуми уфқдан баланд кўтарилса, ёзнинг келганлигининг белгиси ҳисобланган.

Хиваликлар хонлик даврида фақат деҳқончиликда эмас, балки чорвачиликда, айниқса ҳунармандликда ҳам ажойиб маҳорат кўрсатганлар. Аммо чорвачилик деҳқон хўжалигининг таркибий қисми бўлиб, унга хизмат қилувчи соҳа ҳисобланган. Деҳқон гўшт ва сут маҳсулотлари учун мол, қўй, эчки сақлабгина қолмай, балки ишчи кучи сифатида от, ҳўкиз, туя ва қисман эшакдан фойдаланган. Улар ерга ишлов беришда, чигир орқали сугоришда, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги ҳар хил механизмларда, транспорт воситаси сифатида ва ҳоказоларда ишлатилган. Йирик моллар асосан оғил(мол) хоналарда сақланган, майда мол (қўй-эчкилар) қисман ўтлоқ ва яйловларда боқилган. Табиийки, чорва молларнинг кўпи бой хўжаликларда бўлиб, улар пода-пода қўйларни махсус подачиларға топширганлар.

Молсиз камбағал деҳқонлар ерга ишлов беришға бир неча хўжалик бирикиб, ҳўкизларни қўшиб алғов тартибда жамоа ташкил қилганлар, бир ҳўкизли хўжалик қариндоши ёки қўшнисининг ҳўкизини олиб қўш қўшган. Алғов

асосида баъзан икки-уч ҳужалик бирикиб, қушни навбат-ма-навбат ишлатганлар. Бош ишчи кучи от ҳисобланган. Миниш учун купинча туркман оти ишлатилган. Асримиз бошида Хива хонлигининг жануб қисмида 30 мингдан ортиқ от. 70 минг қўй-эчки, 29 минг туя бўлган. Хонликда яхши отнинг баҳоси 25—30 тилла, ўртачаси — 10 тилла бўлган. Оти кўп ҳужаликлар бирикиб қозоқлардан тажрибали подачиларни мардикорликка жалб қилганлар, масалан, 500 отга 40 га яқин подачи ёлланган.

Ҳўкиз, сигир ва бузоқларни хиваликлар қора мол, деб номлайдилар. Айниқса деҳқончиликда йил бўйи ишлатиладиган ҳўкизларга эътибор зўр бўлган. Уни ер ҳайдашда, ҳирмонда, баъзан чиғирда ишлатганлар. Ҳўкизнинг нархи ҳам баланд бўлган.

Хива хонлигининг барча шаҳар, қишлоқларида ҳунармандлар кўп бўлган. Улар металл ишлаб чиқаришдан бошлаб, то турли хилдаги туқима ва тикув санъатигача тўла эгаллаганлар. Асримиз бошларида Хива ва Урганч ҳунармандчилиكنинг энг йирик марказларидан ҳисобланган. Ҳар бир касб катта шаҳар бозорларида ўзининг растасига эга бўлган, баъзи маҳалла (қавм) ўз касби номи билан аталган. Хивада архив маълумотларига қараганда, ўтган асрнинг 60-йилларида марказий бозорда дукон очиб махсус солиқ (тейжой) тўлаб турган доимий ҳунармандларнинг сони 556 устадан иборат бўлиб, улар 27 хилдаги касб-ҳунар вакиллари бўлган. Доимий дуконга эга бўлган мазкур касблардан ташқари бозорда дукон очмай маҳсулот етказиб берган кулол, читгар, позачи, дурадгор каби бошқа турли ҳунармандларни эътиборга олганда касб-ҳунар турлари яна ҳам кўп эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Масалан, Ўрта Осиёни районлаштириш материалларига биноан XIX асрнинг 80-йилларида фақат Хивада оиласи билан ёки ҳамкорликда ишлаб турган 2528 турли корхона эгалари рўйхатга олинган. Г. И. Данилевский берган хабарига кўра ҳунармандчилиكنинг Хивадан кейинги бош маркази Янги Урганчда 320 дукон мавжуд бўлган. Бу ердаги корхоналар майда бўлиб, унда ёлланма меҳнат чекланган.

Ҳунармандчилиكنинг энг қадимий ва кенг тарқалган соҳаси металл буюмларни ясаш билан боғлиқ. Шулардан анча мураккаб қўйма буюмлар ва қуроолларни ясаганлар. Хива ҳунармандлари қозон, майкалдон, чойнак, жуввоз бошмоғи, шамдон, нос сўқи сопи билан, слим коса, арава гилдирагига марганак каби буюмларни қўйиб ясаганлар.

ри ва бошқа зеби-зийнатларни зўр маҳорат билан ясаганлар. Бой хонадонларда Хива заргарлари юпқа олтин пластинкалардан кесиб қумғон, гулдон, самовар шаклида ясаган безакларни асримиз бошларида учратиш мумкин эди. Аммо маҳаллий заргарлик кейинчалик фабрикада Россияда ишланган оммавий маҳсулотлар рақобатига чидамай инқирозга учрайди.

Темирчилик билан боғлиқ амалий санъатнинг қадимий соҳаларидан бири — пичоқчилик. Хива пичоқчи усталарининг ажойиб маҳсулотлари бутун Ўрта Осиёга тарқалган. Маҳаллий пичоқлар шаклларининг нозиклиги ҳамда металлни моҳирона қайта тоблаб ишланганлиги, тиғи юзининг ислимий нақшлар билан безатилганлиги, "қин-боғи"нинг металлдан ясалиб, унга чиройлик нақшлар берилганлиги билан ажралиб туради. Хивалик пичоқчи уста Отажон Мадраимов (1884—1916) ва унинг ўғли Мадраим Отажонов ясаган гулдор пичоқлар ҳозиргача музейларнинг безаги бўлиб келмоқда. Хива пичоқларининг қини уймакор нақшли мис ва жез қўймалар билан моҳирона безатилган.

Фақат Хивада ўзига хос қулф ишлаб чиқарилган. Бу ердаги қулфгар усталар ўз маҳсулотларини уй дуқонларида ясаб, асосан савдогарлар орқали бозорга чиқарганлар.

Маҳаллий аҳоли хўжалигида дурадгорлик, яъни ёғочдан маҳсулотлар ишлаб чиқариш соҳаси ниҳоятда муҳим урин эгаллаган. Ёғоч усталарини Хоразмда "йўниғчи" деб атасалар-да, бу соҳа ишлаб чиқариш маҳсулотларига қараб бир неча касбларга бўлинган. Масалан, қишлоқ хўжалик қуролларини махсус усталар ясаганлар, аравасоз ва кема-соз, синч (нигирик) уйлар қурувчи, бешик ва уй-рузгор буюмлар ясайдиганлар (харрот), эгарчи ва элакчилар, уймакор каби усталар айрим дуқонларга эга бўлганлар. Баъзи дуқонлар бозор расталарида жойлашган. Хива хонлари архиви ҳужжатларида, масалан, асримиз бошларида бозорда тағижой (солиқ) тулайдиган фақат харротлар сони келтирилган. Хива музейи архивида курсатилганидек, 1920 йилда пойтахтда 143 йўниғчи уста, янги Урганчда тахминан 20 га яқин, Хонқада икки ҳисса купроқ ёғоч усталари бўлганлиги туғрисида маълумотлар сақланган. Хива ва Хазорасп атрофидаги йўниғчи усталар арава, чигир, кунда ва мола, бўйинтириқ, жувоз, бўват, нова, қайиқ ва кема, суқи ва суқипсопи, синч (нигирик) ва ҳар хил устун (ўра)лар, панжара, эшик ва дарвоза, бешик, эгар, ёғоч

каравот (кат), ҳар хил даста, уйинчоқлар ва ҳоказо ишлаб чиқарганлар.

Дуралгорликда 20-йилларгача аравасозлик билан кemasозлик алоҳида уринни эгаллайди. Маҳаллий арава деярли энг қадимий ҳолатда бизга етиб келган ва у бошқа узбек араваларидан (масалан, машҳур Қўқон аравасидан) филдирагининг катталиги, тузилиши ва бошқаруви билан фарқланади. Хива аравасида аравакаш махсус жой (занги) да утириб бошқаради. Қўқон аравасида бошқарувчи отнинг эгарида жойлашади. Хива аравасида ёзги пайтларда одам учун махсус соябон, далага ёки бошқа қишлоқ хужалик маҳсулотлари ташиш учун сават ясаб урнатилган. Баъзи араваларни, айниқса тўй араваларини наққош усталар уйиб безаган.

Хоразм кемасозлари ҳам ўз маҳсулотларини чиройлик қилиб ясаганлар. Улар кеманинг бурун қисмини баъзан одам калласи ёки қуш шаклида безаганлар. Қадимий даврлардан бутун Амударё ва маҳаллий каналларда сузадиган катта-кичик кема ва қайиқларни Хоразм усталари ясаб келган. Антик даврга оид обидалардан Бештубада ва Тупроққалъада топилган расмларда кема тасвири борлиги диққатга сазовор. Манбаларнинг хабар беришича, ўтган аср охирларида Амударёда маҳаллий усталар ясаган 330 та катта ва ўртача, юзлаб майда кемалар сузиб юрган. Катта кемалар 500 пуддан 2000 пудгача, ўртача 100 дан 500 пудгача ва кичиклари юз пудгача юк кўтарган. Ўртача кемаларни усталар бир ярим ойгача ясаганлар ва улар 4—5 йил хизмат қилган. Кемасозлик асосан Питнак, Хонқа ва Гурланда, аравасозлик барча катта шаҳарларда, айниқса Хивада ривожланган. Ёғоч хомашёсини танлаш ҳам катта санъат талаб қилган. Айниқса, ўймакор усталар илгари зарур ёғочни олти ойдан бир йилгача ҳовузларда сақлаб, кейин ўн йилдан ортиқроқ сояда табиий ҳолатда қуритишган, баъзан ёғочга махсус ранг бериш учун сомонга қушиб қуритилган.

Энг зўр ўймакор усталар Хивада бўлган. Бу ерга асримиз бошларида келган тадқиқотчи А. Д. Калмиков фақат Хивада энг ноёб, юксак ва ўзига хос санъат анъаналари — ёғоч ва тош ўймакорлиги сақланиб қолганлигини қайд қилган. Атоқли наққош, эски ўймакор, халқ устаси Ота Полвоннинг айтишича, Хивада ўша вақтда учта йирик дўкон бўлган. Ўймакор усталар асосан буюртма маҳсулотлар тайёрлаганлар. Аммо улар хонга зарур бўлса, саройда ёки катта амалдорлар ҳовлисида хизмат қилганлар.

Ўймакор усталар ўзига хос турли услуб ва усулларга эга. Масалан, Хива ёғоч ўймакорлиги маҳсулотлари ўзининг монументаллиги, ёғоч табиий рангининг сақланиб қолиши, нақшларининг майдалиги билан бошқалардан ажралиб туради. Турли буюмларда, оддий тумор ва қутичадан то йирик дарвоза ва устунларгача бериладиган нақшлар ўзининг гузаллиги, бадий тузилиши билан кишини жалб этган. Хива ўймакорлари қайрағоч, терак ва чинор (гужум) ёғочларини кўпроқ ишлатиб, унинг табиий тарзини сақлаш учун ёғочнинг юзасига ва заминига пахта, ёки зигир ёғи (оқ ёғ) суртганлар. Хива ўймакорлик усталаридан марҳум Ота Полвонов, Сано Боқбеков, наққош Абдулла Болтаев ва бошқалар жуда машҳур бўлганлар.

Ҳар бир шаҳарда жимжимадор нақшли бешик, чарх, уқлов, урчуқ, дук, чилим, жувоз, туқимачилик асбоблари, ҳар хил уй-рузғор буюмлари ясайдиган маҳсус усталар — харротлар бўлган. Улар камар билан айлантириладиган чарх, катта-кичик бичқи (хаткаш) ва исканалардан фойдаланганлар. Эгарчи, тароқчи, элакчи ва мусиқа асбоблари ясайдиган усталар орасида ҳам меҳнат тақсимланган. Айниқса, турли мусиқа асбоблари — дутор, рубоб, ғижжак, сурнай, болобон, най кабиларнинг кўпчилиги бадий қийматга эга бўлиб, улар ҳар хил нақшлар, садаф ёки суяк, рангли металл билан безатилган. Ўймакорликда энг кенг тарқалган услуб ислимий классик нақш тури бўлиб, бурч, гул, куртак, таноб ёки шакл номи қўшилиб ислими меҳроб, ислими бодом, ислими булбул кабилар ишлатилган.

Хивадаги амалий безак санъатининг ноёб турларидан бири — тош ўймакорлиги. Хоразмнинг кўп жойларида топилган эрамининг бошларига оид баъзи обидаларнинг устунлари ва пойдеворлари безатилган харсангтош ва мрамрлардан қурилган. Ўтган асрда тикланган Хива иморатларининг кўпчилигида ҳам тош ўймакорлари яратган устунлар ва панжаралар, музейда сақланган мрамрдан гулли лаганлар, чойнак-косалар кишини ҳайратда қолдиради. Баъзи идишларда ўйма нақшлар билан бирга араб ҳарфида битилган ёзувлар ҳам учрайди. Нозик тош ва мрамр ўймакорлик намуналари бўлган устун ўрнатиладиган асос, таг курсилари ниҳоятда чиройлик қилиб безатилган. Масалан, Тошҳовлида ўрнатилган мрамр ва тошдан ўйиб ишланган ислимий, геометрик, ёзувли нақш-ноғоралар кишига алоҳида бир завқ бағишлайди. Бу эса Хоразмда тош ўймакорлиги санъатининг юксак даражада ривожланганлигининг ёркин далилидир.

1947 йил Навоий театри биносини ажойиб мрамар ўймакорлик намуналари билан безатишда хивалик усталар С. Худайберганов, Х. Раҳимов, Б. Давлатов, А. Бекжонов ва К. Рузматовлар зўр маҳоратларини намойиш қилганлар. Театрдаги Хива замин деворининг пастки қисми 12 та ўйма мрамар плита билан безатилган, ундаги ўйма гуллар хивалик наққош А. Болтаев чизган композиция асосида ясалган, мазкур усталар ва уларнинг шогирдлари ганчкорлик соҳасида ҳам юксак маҳоратга эга. Улар ганч ўймакорлиги намуналарини ҳозиргача турли иморатлар қурилишида намойиш қилиб келмоқдалар.

Хоразм ўймакорлик санъатининг жаҳон миқёсида ўзига хос юксак маданият намунаси эканлигини ўтган асрда яшаган буюк рус бадиий танқидчиси В. В. Стасов алоҳида қайд қилган. У Оружейная палата музейида сақланаётган Эрон шоҳлари ва Хива хони тахтларини урганиб, ўзининг "Хива хонининг тахти" номли мақоласида, Хоразм усталари ясаган гул ва ўсимлик шаклидаги нақшлар билан моҳирона безатилган ва тахтнинг ўзига хос оригинал (ноёб) санъат намунаси эканлигини алоҳида таъкидлаган.

Қурилиш ишлари билан шугулланувчи усталарнинг кўпчилиги дурадгорчиликни ҳам яхши билганлар. Улар бир неча касбларга бўлинган: гишт терадиганлар, пахса урадиганлар, сувоқчилар, гумбаз тиклайдиганлар, синч (нигирик) уй қурувчилар ва ганчкорлар. Ганч ўймакор усталар катта ганч тахталарда ва токчаларда, девор ва шипларда турли гуллар ва геометрик нақшларни ўйиб безаганлар, жимжимадор панжаралар ва гулдонлар ясаганлар. III—IV асрдаги Хоразмнинг пойтахти Тупроққалъанинг серҳашам сарой меҳмонхоналари ўйма ганч билан безатилганлиги бу касбнинг нақадар қадимий эканлигини кўрсатади. Айниқса хон ва унинг амалдорлари саройлари жуда бой ўймакорлик намуналари билан безатилган. Ганчкор усталарнинг нозик безаклари XIX—XX аср бошларида қурилган Тошҳовли, Кунаарк, Нурлавой каби саройлар ва мадрасаларга алоҳида гузаллик бағишлаган. 1873 йилда чиққан "Мирское слово" газетасининг хабар беришича: "Хивада ганчдан ҳар хил буюмлар ясалади: қаттиқ ганч тахталарга, турли нарсаларга, токча ва қутичаларга чиройли ўйма нақшлар берилган. Бойларнинг уйлари ва хоннинг саройида ҳатто полни ганч билан тушашган, чунки намлик ва иссиқдан яхши сақлаган". Ганчга ўйилган нақшларнинг намуналари ёғоч нақшларга ўхшаб кетади.

Ганч (хаж)ни Хивага яқин жойдан махсус кишилар (ҳажжачи) келтириб таъминлаганлар.

Антик даврдан ниҳоятда кенг тарқалган оммавий ҳунармандчилик кулолчилик касби ҳисобланади. Унинг дастлабки намуналари неолит даври маконларида топилган бўлиб, то ҳозирги давргача етиб келган ва юқори даражада ривожланган. Айниқса, кулолчилик Каттабоғ, Мадир, Боғат, Қтой номли қишлоқларда донг чиқарган. Ўтган асрдаёқ қишлоқларда ва усталар орасида меҳнат тақсимооти бўлган. Масалан, Мадир ва Каттабоғда кулоллар асосан чиройлик гулли ва геометрик нозик нақшлар берилган идиш (товоқ) лар яшаш билан ном чиқарган. Йирик идишларни яшашда боғот усталари танилган. Асримиз бошларида Мадир қишлоғида ўн беш кулолчилик дўкони (устахонаси) бўлиб, уларда саксондан ортиқ моҳир усталар ишлаган. Мадир кулол (кошинчи)ларининг санъати шунча зўр бўлганки, одатда хон ўз қурилишига асосан мадирлик усталарни жалб қилган. Кошин тайёрлашда Уста Болта Матризаев, Болта Ваисов, кейинги усталар Даврон Саъдуллаев, Амин Мирзасв, Матжон Қулматовлар жуда машҳур бўлган.

Хоразм кулоллари гулли сир берилган идишлардан ташқари, чиройли кошинлар яшаш санъатини тўла эгаллаганлар. Маҳаллий кулоллар ҳар хил уй-рўзгор буюмлари ясаганлар. Ҳар бир маҳсулот учун лой танланиб ишлов берилган. Масалан, кесма кошинга утга чидамли қорамтир лойдан, гилватага оқ тош ёки оққум қўшиб, ширали лойга кварц қуми қўшиб ҳар хил мозаикали кошинлар тайёрланган. Ўтмишда маҳаллий усталар лойни узоқ вақт (20 кунгача) сув сепиб тепкилаб пиширганлар. Идишлар асосан кулолчилик чархида тайёрланган.

Хонлик даврида тўқимачилик, ипакчилик ва каштачилик касблари ҳам жуда кенг тарқалган. Манбаларнинг хабар беришича, бу даврда бўз ёки алача тўқийдиган махсус дастгоҳ (дўкон) ва ип йигирадиган натурал ҳўжаликка эга бўлган маҳаллий деҳқонлар ўз эҳтиёжлари учун ип йигириб, бўз тўқиб, кийим тикиб кийганлар. Аммо махсус бўзчи, ипакчи, тола ишлаб чиқарувчи, бўёқчи, пардозчи, тандачи, читкар (гул босувчи), каштачи ва бошқа касб-ҳунар эгалари ҳам бўлган. Тўқимачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳам ҳар хил турларга бўлинган. Хоразмда умуман тўқувчини жаммоаб деб атаганлар, улар ўзаро ипак ёки пахта ипидан тўқилишига қараб фарқланганлар.

Ўзига хос амалий санъат ҳисобланган читгарлар Хива, Хонқа, Урганч, Хазорасп ва Тошҳовузда кўп бўлган. Улар махсус гул уйиб ясалган ёғоч қолиплар билан чит газламаларга ҳар хил нақшлар босганлар. Ипак ва ярим ипак тўқувчи усталар газламани табиий бўёқлар билан ўзлари бўяганлар. Улар ипак газлама (турма)га гулли нақш берганлар. рўмол ҳам тўқиганлар.

Деҳқон хўжаликларида хотинлар пахтадан ип йигириб, оддий дастгоҳда буз тўқиб, уни сариқ, жигарранг, яшил ва бошқа рангларга бўяганлар ва ундан ҳар хил кийим-кечаклар тикканлар. Баъзан уйда тайёрланган калава ва газламалар яқин бозорда ҳам харид қилинган. Бўзни бўяшда бузгунч (бодом)дан сариқ ранг бериб, ёғоч қолип билан гул босилган.

Ипакчилик ва ипак тўқимачилиги Хива ва Хонқада ривожланган, айниқса Дурғадик қишлоғи ипак газламаси билан машхур бўлган. Бу қишлоқнинг ўзида асримиз бошларида 20 та хўжалик ипакчилик билан шуғулланган, 40 дан ортиқ ипак тўқув дукони ишлаб турган. Ўша даврда хонликда 350 пудга яқин ипак тайёрланган. Айниқса чопон тикиш касби ривожланган, уни нафақат совға-салом ва кундалик миллий кийим сифатида, ҳатто бошқа юртларга экспорт учун ҳам ишлаб чиқарилган.

Ўтган асрнинг охирларида немисларнинг "Зингер" фирмаси яратган тикув машинаси Хоразмда пайдо бўлгандан кейин тикувчилик (машиначилик) янада ҳам ривожланди. Махсус чопонфурушлар ўлкадаги тикувчиларнинг маҳсулотларини сотиб олиб, маҳаллий бозорларда ва қўшни мамлакатларда сота бошлаганлар. Тарихий манбаларга қараганда, ўтган асрнинг ўрталарида Туркистондан Оренбург ва Троицк орқали ҳатто Россияга ҳар йили икки мингга яқин пахта ипидан тикилган ва ярим ипак чопонлар жўнатилган. Ўзбекларнинг ҳурматли меҳмонга чопон кийгизиш ва тўй-маросимларда сарпа қўйиш одатлари ҳам чопондўзликнинг ривожига муҳим омил бўлган. Совға-саломга одатда чопон билан махсус белбоғ рўмол ва бош кийим қўшиб бериш дўппидўзлик ва чўғирмадўзлик соҳаларини ҳам ривожлантирган.

Маҳаллий дўппилар, айниқса аёллар киядиган Хоразм тахялари ўзига хос доирасимон шакли, кашта услуби, гул нақши, кумуш танга безаклари ва попуги билан ажралиб туради. Эркакларнинг хоразмча бош кийими телпак ва чугирма йигирманчи йилларгача кенг тарқалган бўлиб, махсус касб-ҳунар соҳасини яратган. Маҳаллий телпакдўз

биринчи чорагида Хоразмда ишлаб чиқариш кучлари анча ривожланган, бозор иқтисоди аста-секин кўтарила бошлаган, савдо-сотиқ жонланиб, Хива ва Урганч йирик савдо марказларига айланган эди. Бу ердаги бозорларда, айниқса Хива бозорида, савдо расталари мутахассислашган, улгуржи ва чакана савдо муаммолари ҳал қилинган. Пойтахтда катта карвонсаройлар, муайян моллар ва ҳунармандчилик маҳсулотларига мўлжалланган расталар, баъзан дуконлар жойлаштирилиб, савдо-сотиққа қулайликлар яратилган.

Хоразмда савдонинг нақадар ривожланганлигини бу ердаги дуконларнинг сонидан билиш мумкин. Архив маълумотларига қараганда, утган аср охирида Хива бозорида 260 та дукон, Урганчда 300 та, Қўнғиротда — 315, Хужайлида — 150 га яқин дукон бўлган, айрим ҳунар-қасб дуконларнинг ўзида маҳсулот ишлаб чиқарилиб, шу ерда сотилган. 1893 йили Хива хонлигидан Чоржўй орқали 350 минг пуд юк чиқарилган бўлса, шу йўл билан 235 минг пуд юк хонликка киритилган, яъни экспорт мол импортга нисбатан юқори бўлган. Қўнғирот орқали эса 375 минг пуд мол чиқарилган.

Пишган ёшдан ишланган Хиванинг тимли бозорида йирик карвонсаройлар ва омборлар билан бирга катта-кичик дуконлар қатор жойлашган. Қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари махсус расталарда жойлаштирилган; мол, ўтин-кўмир, ёғоч ва қурилиш материаллари, ем-хашак бозорлари одатда шаҳардан чекка жойда бўлган. Бундай бозорларда даллоллик авж олган, улар улгуржи ва жонли мол савдосида муҳим роль ўйнаганлар. Баъзан шаҳарликлар билан даштликлар орасида ҳатто узига хос "савдо дўстлиги" ўрнатилган. Одат тусига кирган мазкур савдо муносабатлари ўтроқ хиваликлар ва чорвадор қозоқ ҳам туркманлар орасидаги қадимий савдо муносабатлари авлоддан-авлодга ўтиб, узоқ даврлардан икки хилдаги ҳўжалик муносабатларининг рамзи сифатида намоён бўлган.

Йирик савдогарлар айрим шаҳарларда шахсий карвонсаройлар қурдирганлар. Масалан, Бухорода бир неча хивалик савдогарлар ўзларининг карвонсаройларига эга бўлган. Айрим карвонсаройлар катта феодал, хон ва уларнинг амалдорлари ёки диний ташкилотнинг мулки (вақфи) ҳисобланган, улар ўз эгаларига катта даромадлар келтирган. Савдо ишларида фаол қатнашадиган махсус хизматчи-мирзалар ҳисоб-китоб ва кредит ишларини яхши билганлар. йирик савдогарлар раҳбарлигида жамоа (корпорация)лар пайдо бўлган.

Ўзбекистоннинг мустақил республикага айланиши ҳўқсий мулкчиликни қайта тиклаб савдо эркинлигига кенг йўл очиб берди. Бозор иқтисодиётининг ажорий қилиниши на фақат республикада, бутун вилоятларда, шу жумладан Хоразмда ҳам, анъанавий савдони янги замонавий услуб ва техникавий воситалар билан бойитиб, ўзбек халқининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожига зўр имкониятлар яратмоқда. Ўлкамизда давр талабига жавоб берадиган янги савдо уюшмалари, концерн ва фирмалар, истеъдодли ишбилармонларнинг пайдо бўлиши республикамиз порлоқ келажагининг муҳим гаровидир.

МАЪНАВИЯТ ВА НАФОСАТ Х.АЗИНАСИ

Инсониятнинг энг ажойиб ва буюк кашфиётларидан бири ёзувдир. Унинг пайдо бўлиши жамият тараққиётининг юксак даражага кўтарилиши, инсон тафаккури ва онгида туб ўзгаришлар рўй бериши билан боғлиқ ниҳоятда муҳим бир жараённинг ёрқин намоёни дўеса бўлади. Одатда тарихчи олимлар оловни кашф этилиши, ўқ-ёй ва чархни пайдо бўлиши, жез ва темир қуролларнинг яратилишини шўқилобий ҳодиса деб таърифлайдилар. Ваҳоланки, шўни алоҳида қайд қилиш лозимки, асрлар давомида кишилар тўплаган амалий тажриба асосида пайдо бўлган илм-фан ва маърифатни, умуман маданий ва маънавий тараққиётни инсониятнинг энг ноёб қадриятларидан бири ҳисобланган ёзувсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу юксак маънавий маҳсулотнинг яратилиши учун ҳам узоқ тарихий давр зарур эди. Бизнинг буюк аجدодларимиз кашф этган афсонавий кўп асрлик тарихий обидалар ичидда ўзига хос, аммо ҳалигача кам ўрганилган ёзма маданият ниҳоятда муҳим ўринни эгаллайди.

Қадимги Хоразм ва Сўғдиёна дастлабки ёзув пайдо бўлган ўлкалар қаторига кирази. Сўғд ва Хоразм ёзуви антик замонда бутун Олд Осиёга тапқалган қўлдорлик даври юксак маданиятининг ажойиб на мунаси арамей ёзуви билан яқинлиги тасодифий бўлмаган. Чўнки бу минтақада яшаган қадимий этник аждодларимиз доимо ўзаро иқтисодий-маданий алоқада бўлган.

Тадқиқотчилар орасида ҳозиргача Хоразм ёзувининг қачон пайдо бўлганлиги тўғрисида аниқ бир маълумот йўқ. С. П. Толстовнинг археология-этнография комплекс экспедицияси топган ёзув намуналарининг жиддий ўрганган

В. А. Лившиц ва ўзбек олими М. Исҳоқовлар қадимги Хоразм ёзуви эрамиздан аввалги V—IV асрдан эрамизнинг XI—XIII асрларигача ажойиб маданий восита бўлиб хизмат қилган, деб тасдиқлайдилар. Уларнинг таърифича, эрамиздан аввалги I-минг йиллик ўрталарида Аҳмонийлар тасарруфига кириб, унинг идора бошқарув тизимида амал қилган арамей ёзуви ва тили маҳкамачилик билан таниш бўлган Хоразм давлати 22 ҳарфли арамей алифбосини тез орада маҳаллий тилнинг фонетик талабларига мослаштирилган. Оқибатда янги Хоразм ёзуви шаклланиб, бутун қадимий Турон халқлари сингари хоразмийлар ҳам Олд Осиё умумжаҳон ёзув маданияти доирасига кирибгина қолмай, унинг муҳим бўлимини ташкил қилган. Демак, маҳаллий хоразмий ёзуви алифбе тизимининг чизма шакллари минг йилдан ортиқ тараққиёт йулини босиб ўтган. М. Исҳоқовнинг ёзишича, ilk даврда арамей ва хоразмий ҳарф шакллариини фарқлаш қийин бўлса, кейинчалик хоразм ёзувининг қиёфаси аجدод ёзувдан таниб бўлмас даражада узоқлашганлигини кузатиш мумкин. Мазкур янги ёзув алифбосида қайси ҳарф қандай товушни ифодалагани маъносида жиддий ўзгаришлар рўй берган, арамей алифбосининг айрим ҳарфлари хоразмий сузларини ёзишда мутлақо ишлатилмаган.

Тадқиқотчилар янги Хоразм ёзувини Хива шаҳри пайдо бўлган даврга туғри келганлигини, яъни икки ярим минг йил муқаддам хоразмликлар орасида тарқатганлигини қайд қиладилар. Аммо Хоразмда топилган ёзув намуналарининг мазмунига эътибор қилсак, бу ёзув ундан оддинроқ вақтда яратилган, деган фикрга келиш мумкин. Бундай ажойиб ёзувлар Қуйқирилганқалъа, Тупроққалъа, Ойбуйир, Туққалъа, Миздахкан каби обидалардан куплаб топилганлиги диққатга сазовор. Масалан, Тупроққалъада кашф этилган ёзувларда қадимги Хоразм пойтахтидаги хонадон аъзоларининг рўйхатлари берилган. Бошқа ҳужжатларда ҳарбий чақириқ, солиқ, жон рўйхатлари қайд қилинган. Айрим ҳужжатларда Тупроққалъа омборларига қабул қилинган хўжалик асбоб-ускуналари, бу нарсалар тақсимлаб берилиши ҳақидаги тилхатларни уқиш мумкин. Бу ёзувлар қадим Хоразм аҳолиси саводли, ўқимишли бўлганлигини тасдиқлайди. Шубҳасиз, эрамиздан аввалги IV асрга оид обидаларда оддий халққа мўлжалланган буюмлар ва ҳужжатларга битилган ёзувлар ҳам оммавий тусга эга эканлигини исботлайди. Албатта бундай ҳолатга эришиш учун бир неча аср зарур бўлган.

Демак, Хоразмда ёзув Қуйқирилган ва Тупроққалъа битиклари мазмунига кўра яна ҳам узоқроқ тарихга эга бўлган. Бу фикримизни Тўққалъа қасри харобаларида кашф этилган юзга яқин битик ҳам тасдиқлайди. Бу битиклар энг қадимий жаҳон дини зардуштий қабристони-дан топилган, уларда дафн қилинганларнинг исми-шарифи, вафот этган йили, баъзан ой ва кунлари кўрсатилган. Илк ўрта асрларга оид бу обида ёзувлари қадимий Хоразм аҳолисининг дунёқараши, маданий тараққиёти даражаси, ижтимоий муносабатлари тўғрисидаги қимматли тарихий манба бўлиб хизмат қилади. Ўша даврга оид худди шу тарздаги битик намуналарининг бир гуруҳи Миздахкан номли ажойиб ёдгорлик харобаларидан ҳам топилган. Қадимги хоразм ёзувлари Тупроққалъада кўп миқдорда хум ичига тиқилган чарм ҳужжатларга битилганлиги ҳам диққатга сазовор. Бу ҳужжатлар махсус мажбурий меҳнат ёки солиқ тўплашга лойиқ аҳоли рўйхатлари, деб қаралмоқда, улар салкам икки минг йил муқаддам хоразмийларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини тасаввур қилишга имкон берадиган муҳим ҳужжатлардир.

Ўтган асрнинг иккинчи ярми ва бизнинг асримиз бошларида Хива хонлигида ҳукмронлик қилган Феруз замонида шаклланган илм-маърифат, маданият, маънавият ва нафосат қадимий Хоразмнинг буюк маданий меросининг ҳақиқий давомчиси ҳисобланади. Ферузнинг атрофида ажойиб адиб ва санъаткорларнинг тўпланиши улка тарихий тараққиётида муҳим маънавий аҳамиятга эга бўлди.

Феруз замонида илгари вайрон бўлиб кетган бинолар ва иншоотлар қайта тикланди, янги канал ва ариқлар, карвонсаройлар ва бозорлар, олтмишга яқин мадрасалар ва масжидлар барпо этилди, янгича мактаб ва табобат маркази очилди. Асримиз бошларига келиб хонликда 130 мадраса, 1636 масжид ва 1500 мактаб бўлган. Хоннинг фармони билан давлат ҳисобидан таълим берувчи мударрислар, охунлар, имомлар маблаг билан таъминланиб турилган. Биргина Хива ва унинг теварагида 137 масжид бўлган.

Муҳаммад Раҳимхон Сонийнинг санъат соҳасида қилган хизматлари бениҳоя катта. У барча адиб ва санъаткорлар ҳомийси ва ғамхўр раҳбари бўлган. Унинг ғамхўрлигида Табибийнинг "Мажмуатуш шуаро", Баёнийнинг "Шажараи Хоразмшоҳий", Комил Хоразмий ва Ризо Огаҳийнинг асарлари яратилган. Феруз саройдаги ўттизга яқин шоирларнинг шеърларини девон қилиб нашр этган, жуда кўп ажойиб форс тожик ва бошқа тиллардаги асарларни ўзбекчага таржима

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Соғий (Феруз).

қилдирган, "Баёзи мусадласот", "Баёзи ашъор" каби мақом ва шеър тўпламлари пайдо бўлган.

Ферузнинг ташаббуси ва бевосита иштирокида саройда ашулани, созанда ва масхарабозлар куриги узлуксиз ўтказилиб турилган, у энг зўр санъаткорлар иштирокида мунтазам бўлиб турган мақомхонлик кечаларида ўзи қўлига танбур олиб, нағма-навозликни бошлаб берган. Феруз энг қадимий "Шашмақом"ни тулиқ ўрганиб олганди.

Муҳаммад Раҳимхоннинг буюк шахс бўлиб шаклланишида замонасининг улуг тарихчиси ва шоири, ажойиб таржимони Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг роли катта бўлган. У ёш шахзодани оталиққа олиб, унга илм-тарбия бериб, адабиёт, тарих ва санъатга, айниқса шеър ва бастакорликка ишқ уйғотган. Шу билан бирга доно устоз тарбияси ва панд-насиҳатлари туфайли шахзода ўзида ботирлик ва тadbиркорлик, аввалига нисбатан адолатли ва ҳимматли бўлиш, фисқу-фасодга йўл қўймаслик ва душманга шафқатсиз бўлиш каби хислатларни мужассамлаштирган.

Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг адабий ва илмий мероси жуда бой. Ўзбекистон Республикаси фанлар Академияси Шарқшунослик Институтининг Қўлғезмалар фондида сақланаётган, ҳали кам ўрганилган жуда кўп баёз ва тўпламларда Огаҳийнинг газал, муҳаммас, маснавий, рубоий ва қасидалари, ноёб икки нусха қўлғезма девони, Хоразм хонларига бағишланган асарлари бунга далил бўлади. Форс ва ўзбек тилларида самарали ижод қилган бу ажойиб адиб бир қатор бадий асарларни она тилига таржима қилиб ўзбек адабиётини бойитган. У машҳур шоирлар Саъдий Шерозийнинг "Гулистон" тўпламини, Абдураҳмон Жомийнинг "Юсуф ва Зулайҳо"сини, Низомий Ганжавийнинг "Хамса" сидан "Ҳафт пайкар" достонини, Ҳилолийнинг "Шоҳ ва Гадо" номли асарини ўзбек тилига зўр маҳорат билан таржима қилган. Тарихчи Муҳаммад Вориснинг "Зубдатул ҳикоёт" номли форсий тилда ёзилган асарини, Кайкавуснинг шарқда машҳур "Қобуснома"сини, Шайх Али Имодин Ғиждувонийнинг "Мифтахут толибин" ва Ҳусайн Али Кошифийнинг "Ахлоқи Муҳсиний" номли асарларини, Муҳаммад Носирнинг "Тарихи Нодирӣ" ва бошқа бадий ва тарихий китобларни форсчадан ўзбек тилига таржима қилган. Огаҳий ўз девони муқаддимасида шундай деб ёзади: "...Менинг ота-боболарим Хоразм султонларининг амирларидан ва юз номли ўзбек тоифасидан мироблик мансабига етишганлардандир. Ёшлик чоғимдан бошлаб илм олишга қизиқдим. Мадрасада ўқидим... Ҳали

илм қоидаларидан тула бахраманд бўлганимча йуқ эди, жаҳоннинг ранго-ранг жафоси ва балоси, ҳаётнинг оғир юки тоғдек бошимга тушди... Ташвишлардан қутилиб, бир оз вақт ва фурсат топсам, зўр иштиёқ билан олимларнинг, шоирларнинг суҳбатида бўлиб, баҳр олар эдим".

Ажойиб ижодкор Огаҳий 1874 йили Хоразмда вафот этади.

Мутафаккир шоир Огаҳийнинг шогирди Комил Хоразмий ўз замонасининг энг ўқимишли ижодкорларидан эди. У йирик давлат мансабларида бўлишдан қатъи назар шеърят ва мусиқа соҳасида самарали меҳнат қилиб ноёб асарлар яратган. Комил Хоразмий Ферузнинг отаси Сайид Муҳаммадхон даврида саройда оддий хаттот бўлиб, кейин мирзабошилик даражасига кўтарилган, сўнг у девонбеги ва-зифасини бажарган таниқли давлат арбоби бўлиб етишади. Комил мусиқа соҳасида фаол ижод қилиб, "Танбур нотаси" ("Мақоми Феруз шоҳий")ни яратган, "Мураббати Комил", "Пешрави Феруз" каби куйларни ижод этган. У қадимий Хоразм мақомларидан "Рост", "Наво", "Дугоҳ", "Бузрук", "Сегоҳ" ва "Ироқ" номли мақомларга "Панжгоҳ" мақомини қўшиб олти ярим мақомга етказган. Истеъдодли Комил Хоразмий миллий мусиқа асбобларидан ташқари гармон, бала-лайка, қубиз каби асбобларни чертишни билган. Хива матба-асида икки бор нашр этилган "Девони Комил" (1881 ва 1895 йиллар) ўзбек адабиети тарихида алоҳида уринни эгаллайди.

Комил Хоразмий 1883 йили Москва ва Санкт-Петербург-га бориб, рус халқи маданияти, маърифати ва санъатини ўрганади, мактаб тизими ва нашриёт ишлари билан таниша-ди. У 1891 йили Тошкентда бўлиб Лахтин босмахонаси фао-лияти, гимназияда ўқитиш услуби, рус драма театри томо-шалари билан танишиб, Хивада ҳам шу ишларни йўлга қўйишни тарғиб қилади. Бу соҳада айниқса кейинги йиллари (1892—1896—1897) Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Қашқар сафарлари. Феруз билан Россияга қилган сафарлари самарали натижалар берган эди.

Комил Хоразмий форс тилини яхши билган ва ҳатто шу тилда ажойиб шеърлар ёзган. Шоир 1899 йили 74 ёшида вафот этади ва она шаҳри Хивада дафн қилинади.

Ундан учта ўғил қолади, шулардан энг кейинги-си Муҳаммад Расул Мирза яхши ижодкор сифатида хон-нинг энг яқин кишиларидан бири бўлиб қолади. Муҳаммад Раҳимхон уни мирзабоши қилиб тайинлайди. Хоннинг топшириғи билан отаси Комил Хоразмийнинг иш-ларини давом қилдиради. Талқикотчиларнинг таърифича.

шеърят ва мусиқага меҳр қуйган ижодкор, танбур ва ғижжакни зур маҳорат билан чаладиган. ҳақсўз, камтар. мулойим, дилкаш, хушсурат инсон бўлган Мирзани Феруз кўп сафарларида ўзи билан бирга олиб юрган.

Мирза шоир сифатида бир девон яратган, классик меросдан "Раъно ва Зебо" достонини ўзбек тилига таржима қилган, ажойиб хаттот бўлиб етишган ва бу соҳада ўнлаб етук шогирдлар тарбиялаган. Мирзабошининг ҳаётлигидаёқ Феруз буйруғи билан унинг шеърлари Кўҳна Аркдаги тошларга наққош бериб ўйиб битилган. Бастакор машшоқлар Мирза ғазаллари асосида гузал қўшиқлар яратганлар.

Комил Хоразмийнинг иккинчи ўгли Пиркомилни Муҳаммад Раҳимхон Гурланга ҳоким қилиб тайинлаган. У ҳам "Девони Пиркомил" номли шеърӣ тўплам яратган. Исфандиёрхон даврида Пиркомил мирзабошилиқ лавозимига кутарилган ва Хоразм инқилобидан кейин 1926 йили Урганчда вафот этган.

Ўтган асрдаги адабий муҳит ва ундаги ижодкорлар тўғрисида муҳим маълумотларни Баёнийнинг "Шажарайи Хоразмшоҳӣ" номли ажойиб тарихӣ асаридан олиш мумкин. Феруз давридаги истеъдодли шоир Исо Тўра ибн Раҳимқулихон (Хусравий) жуда кўп мамлакатларни сайр этган, Макка, Мадина. Қуддус, Истанбул каби муққадас шаҳарларни зиёрат қилган, 1887 йили Хивага қайтиб келиб ижод қилган. Баёний таърифида Исо Тура "бу сайларида манзил-баманзил борган ерларида ажойиботу ғаройиботдин не кўрсалар, китобот қайдига киргузуб бир саётнома битдилар ва онда сўзни иборат оралик била баён этиб балоғатнинг додин бердилар. Не учинким, ул ҳазрат бир фозили суҳондон ва шоири хушбаён эрдиларким, ўзларини Хусравий таҳаллуסי била мутаҳаллус этиб, шеър ҳам айтур эрдилар. ..." Хусравий Хива адабий муҳитида шунча катта обрў ва мартабага эга бўлганки, унинг вафотига бағишлаб буюк шоир Комил Хоразмий маҳсус таъриф ёзган.

Феруз даврида қалам тебратиб ижод қилган маданиятимиз тарихида муҳим из қолдирган шоирлардан Муродий ва Табибий ижодлари ҳам кам ўрганилган. Бундай ажойиб адиблар тўғрисидаги нодир маълумотлар Баёний асарларида келтирилган, холос.

Юқорида қайд қилинганидек, Феруз саройида одат тусига кирган мақом оқшомлари ва шеърӣ мусоҳабаларда барча таниқли санъаткор ва шоирлар иштирок қилганлар. Саройда бўлган воқеалардан бирини Ходим номли адиб ўз хотираларида шундай ҳикоя қилади: "Хоннинг кўнглига яхши гурунғ

эшитиш тушса, ёнбошлаб ётганича, утирган вазирларидан бири номини айтиб "фаланкас, гурунг эт", деб буюрарди. Агар қонун бобида гурунг эшитишни истаса, Толиб Маҳзумга мурожаат этиларди. Агар мақоми паст, шух гапларини эшитишни хоҳласа, Қаландар Дунмасга буйруқ қилинарди. Ана шундай кунлардан бирида хон Худайберди маҳзумга "гурунг эт", деб хитоб қилди. Худайберди маҳзум гурунг бошлади: "Тақсир чарчи саройида Али Маҳрам деган чарчининг Аҳмад деган бир ўғли бор. Жуда ўқувли шоир йигит. Агар уни саройга олдириб, қандай ғазал ёзишни буйруқ қилсангиз, дарров истаган ғазалингизни ёзиб беради." Бу гапни эшитган Феруз кичик Мамат маҳрамга буйруқ берди: "Дарров бориб чарчи саройидан Аҳмад деган шоирни олди. Худайберди маҳзум сўзини синаб кўрамиз". Мамат маҳрам тезлик билан саройдан чиқиб бир соатлар чамасида Табибийни чарчидан олиб келади.

Хотираларда таърифланганидек, Аҳмадгон Табибий ориқдан келган, кўса соқол, юзида бирорта ҳам тук йўқ. Буни кўрган Феруз Худайберди маҳзумга: "Ҳали бу бир ёш бола-ку" деган, -Майли, синаб кўрамиз. Қани, шоир "Шоҳим менга ойлади хизматда дегил" мисрасига бир ғазал тирка! Аҳмадгон Табибий Давлатгалди дўғма ёнида тик турганича, туққиз байтдан иборат ғазални битди ва Давлатгалди дўғма қўлига икки қўллаб топширди. Давлатгалди дўғма эгилганича хон қўлига ғазални олиб борди. Феруз ғазални диққат билан ўқиб чиққач, юзида майин табассум пайдо бўлди: — "Худайберди маҳзум, бу йигит шоир экан-ку, бу модаризод шоир экан-ку,"— деди. Шундан сўнг Табибий саройда қолиб, бу ердаги таниқли пешқадам шоир ва олимлар қаторига қўшилган.

Бундай шеърят оқшомларида одатда Феруз ўзи бошловчилик қилиб, янги ёзган ғазалларини ўқиб мушоирани очиб берган. Сўнгра бошқа шоирларга ана шу хон ёзган янги ғазалга пайров тариқасида ғазаллар битиш буюрилган. Баёнийнинг хабар беришича, шундай пайров кечаларнинг бирида, Муҳаммад Раҳимхон ҳазратлари "ўз ғазалларидан юз ғазални шоирларга бериб буюрдилар: "Мунга пайравлик этиб ғазал айтинглар". Шоирларнинг ҳар бири онга пайровлик этиб, юз ғазал айтдилар. Хон ҳазратлари Табибийга амр этдилар, токим, ул ғазалларни маснавий шаклида жам қилиб бир китоб этгай. Табибий фармони мужиби била амал қилиб, ул ғазалларни жамъ қилиб, ҳар ғазални ёзмоқчи бўлгонда, маснавий била ул ғазални айтгон ким эканин баён этиб, бу

тариқада тамоми ғазалларни жамъ қилиб, тамом этиб, китобга "Мажмуат уш-шуаро" от қуюлди."

Россия Хивани босиб олишидан олдин Девонбеги лавозимида бўлган довурак Муҳаммадмурод ва Раҳматулла Ясовулбоши хоннинг энг яқин кишиларидан бўлганлар. Аммо чор ҳокимияти Хивага бостириб кирганда зўр жасорат кўрсатганлиги туфайли уларни оқ подшо Россияга (дастлаб Казалинск, кейин Калуга вилоятига) сургун қилган. Муҳаммад Раҳимхоннинг илтимоси билан Александр II уларни сургундан озод қилган ва Хивага қайтарган. Хон Муҳаммадмуродни ва Раҳматуллани аввалги мансабларига қайтадан тиклаган.

Феруз билан бир неча марта Россия сафарларига борган Муҳаммадмурод девонбеги вафотидан кейин унинг ўғилларидан Шайхназарбой дастлаб Кухна Урганчга ҳоким қилиб тайинланади, у катта обруларга эга бўлиб ўзининг донишмандлиги ва ишбилармонлиги билан хоннинг назарига тушади. Шайхназарбойни Муҳаммад Раҳимхон яхши хизматлари учун катта инъомлар билан тақдирлаб, сарой хизматига таклиф қилади. У давлат ишларидан ташқари шеърят билан ҳам шуғулланган ва Шуносий тахаллуси билан ижод қилган.

Шайхназарбой ҳаёти анча фожиали ўтган, бир неча марта ҳибсга олинган. Исфадиёрхон даврида ясовулбоши даражасига кўтарилган. Шоир сифатида Баёний, Мирза, Табибий каби атоқли машҳур шоирлар тарбиясида шаклланган ва "Девони Шуносий" номли асарни босиб чиқарган. Халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун курашган Шайхназарбой саройдаги фисқу-фасоднинг қурбони бўлган, турли туҳматлар билан қораланиб, Исфадиёр буйруғи билан Олмата қалъасига сургун этилади, кейин Хивага қайтиб келгач, заҳарлаб ўлдирилган. Унинг ўғли Сайдназар совет даврида таниқли адиб бўлиб етишган.

Ўтган асрнинг иккинчи ярми — XX асрнинг бошларида яшаган ва ижод қилган Муҳаммад Юсуф Баёний машҳур тарихчи олим ва ажойиб шоир эди. Унинг "Шажараи Хоразмшоҳий" ва тўғалланмаган "Хоразм тарихи" номли ажойиб илмий асарлари, шеърӣ тўпламлари, араб ва форс тилларидан ўзбекчага ўғирилган тарихий асарлар — ўзбек фани ва адабиётига қўшган зўр ҳиссаси. Баёний тиббиёт билимидан ҳам хабардор бўлган. У Хивада 1859 йили туғилган. Баёний асли хон авлодидан, Элгузар хоннинг набираси, Бобожонбек Оллоберди туранинг ўғли. У ёшликдан илм-фанга қизиқиб, замонасининг йирик тарихчи оли-

ми ва истъодли шоири бўлиб етишди. Ўзининг хонлар авлодидан бўлишига қарамай, у давлат ишларига, амалдорликка қизиқмаган. Баёний кувий, сулс, райхоний, шикаста ва бошқа хатларни яхши билган, ажойиб хаттот бўлиб танилган, мусиқа соҳасида ҳам катта ном қозонган. Табибий сузлари билан айтганда:

Баёнийки бор шоири хуш баён,
Сўз ичра қилур дурри гавҳар аён.
Бу ҳам асли бу хонадондин эрур,
Сўзи руҳи эл жисмига жон эрур,
Муҳаммад Юсуфбек номи анинг,
Хусул айламак коми онинг...
Баёнийки машҳур шоир эди,
Дема шоир онийки, соҳир эди.

Жуда кўп тилларда нашр этилган Мавлон Дарвеш Аҳмаднинг араб тилида ёзилган умумий тарихга оид "Саҳонфул ахбор" (1681 й.) номли асарини ўзбек тилига таржима қилиб Баёний китоб муқаддимасида ўзи ҳақда шудай деб ёзади: "Мен, Муҳаммад Юсуф, тахаллусим Баёний, Бобожонбекнинг ўғлиман. Мазкур китоб рум (усмонли) тилига таржима этилган бўлиб, бу тил фойдаланувчилар учун жуда оғирлик қилар эди... Бу китобнинг усмонли тилида ёзилган нусхасидан фойдаланувчилар Суруҳ ва Қомусга мурожаат қилишга мажбур эдилар". Шунинг учун, Баёний таърифича, у ўқувчиларда келажакда ёрдамчи луғатларга мурожаат қилишга эҳтиёж туғилмасин деган мақсадда уч жилддан иборат мазкур асарни рум туркисидан содда тил билан чиғатой (ўзбек) тилига 1900—1901 йилларда таржима этган.

Тадқиқотчиларнинг ёзишича, Баёний ўз замонасининг иқтидорли олимларидан ҳисобланганлиги туфайли, бошқа адиблар томонидан таржима қилинган кўпгина асарларни таҳрир қилган. Масалан, тарихчи Фазлулла Ҳусайний ёзган "Равзатул аҳбоб" номли асарнинг ўзбек тилига таржимасини таҳрир қилар экан, унинг аввалида, "Мен шу вақтда Абдулҳақ Деҳлавий томонидан ёзилган "Маорижун нубувва" номли китобни таржима этишга машғул эдим. Бу ишни тўхтатиб, мазкур асарнинг таржимасини таҳрир этдим, гўёки, бошдан-оёқ янгидан таржима қилгандек бўлдим". Демак, Баёний на фақат буюк тарихчи олим ва шоир, у моҳир таржимон ва муҳаррир эди. У 1923 йили Хивада вафот этган ва ўша жойда дафн қилинган.

Кўпчилик мадрасаларда охунлик ва мударрислик вазифаларини хонликдаги энг етук олимлар ва шоирлар бажариб келганлар. Масалан, Арабмуҳаммадхон мадрасасининг мударриси Муҳаммад Юсуф Ҳожи-Доий адабий ҳаракатчилигининг йирик намояндаси сифатида замондош шоирларнинг ижодига танқидий қараб, ўзининг адолатпарварлиги ва тўғри сўзлиги билан ажралиб турган. Доий Хивадаги Жоме масжидида ваъзхонлик вазифасини бажарган ва ўз тингловчиларига тўғрилиқ, инсофлиқ, одиллик, одамийлик, қарз ва фарз ҳақидаги Қуръон оят ва сураларидан ҳам ҳадислардан таълим бериб келган. Доийни Феруз устозим деб ҳисоблаб ҳурмат қилган. Табибий таърифича, у хассос шоир, сўз устаси ва етук хаттот бўлган. Унинг қаламига "Девоний Доий" номли асар мансуб.

Яна бир таниқли мударрис олим Худойберган Охунд дастлаб Саид Шоликорбой мадрасасида, кейин Муҳаммад Амин мадрасасида таълим-тарбия берган. Бу аллома Ферузга пайров шеърлар ёзиб ном чиқарган. У моҳир таржимон, хушовоз хонанда ва мусиқашунос сифатида ҳам танилган. Ожиз Муҳаммад Раҳимхон вафотидан кейин Хиванинг қозикалони бўлиб ишлаб, адолат билан ўз вазифасини бажарган. У 82 ёшида 1919 йили вафот этади.

Хуллас, Хивадаги йирик мадрасаларда хизмат қилган ва турли давлат ишларига қатнашиб, мушоираларда фаол иштирок қилиб келган таниқли мударрис ва шоирлардан Ҳабибулла Охунд (Ҳабибий), Ибодулла Хокий Охунд, Муҳаммад Ёқубхўжа (Холис), Оллоқули Охунд, Муҳаммад Шариф Охунд, Муҳаммад Юсуф Охунд, Муҳаммад Ризо каби етук олимлар хонликдаги ёшларга илм-тарбия бериб, маърифат ва маданият равнақида катта ҳисса қўшган Хоразмнинг улуг фарзандларидир.

Муҳаммад Раҳимхон ўз саройида 1884 йилда илмий доирада маҳаллий фуқаро болаларидан малакали, илмли кишилар тайёрлаш мақсадида махсус мактаб очган ва унга истъодли тарбиячи олимлар жалб этилган. Ферузнинг фармони билан Урганчада 1904 йили биринчи янги услуб мактаби ташкил қилинган ва унда дастлаб 55 бола таълим олган. Хивада очилган рус-тузем мактаби Феруз ҳомийлигида бўлган ва унда рус тили, риёзат, тарих, география, табиат, она тили, ислом каби фанлар ўқитилган.

Илм-фан ва маърифат ривожини учун, шоирлар ижодига ёрдам бериб, уларнинг асарларини нашр этиш ва бошқа

китоблар чиқариш учун Хивада босмахона ташкил топади. Унда Феруз курсатмаси билан дастлаб Алишер Навоий, Мунис, Иброҳим хужа, Холис ва бошқа шоирларнинг асарлари босиб чиқарилган. Кейин Комил Хоразмийнинг бешта девони, Ферузнинг девони, Табибийнинг "Мажмуат уш-шуаро"си, Огаҳий, Баёний, Мирзо, Пиркомил Девоний, Ғуломий, Султоний, Саъдий, Асад, Раҳмонқулқори. Ғозий каби шоирларнинг асарлари чоп этила бошлаган. Хива матбаасида қисқа муддат ичида 30 дан ортиқ шоир ва таржимонлар яратган асарлар босиб чиқарилган.

Хива хонлигида маориф ва илм-фаннинг ривож этиши, замонавий услубларга етиши XIX аср охири XX аср бошларида улкада фаол хизмат қилган давлат арбоблари номи билан боғлиқ эди. Хива тахтига ун туққиз ёшар Муҳаммад Раҳимхон кутарилганда унга вазирлик қилган Иброҳим хужа ҳокимиятда доно ишбилармон кишиларни туплаб, мамлакатнинг маданий ва маънавий ривожига ижобий таъсир қилган эди. Ниҳоятда тadbиркор ва халқпарвар бош вазир Иброҳимхужа ташаббуси билан хонликда янги низом ва қонун-қоидалар киритилади, солиқлар камаяди, қурилиш ва суғориш ишлари яхшиланади. Оқибатда бош вазир халқ орасида катта обруга эга бўлган эди. 1889 йили у вафот этади, Бош вазирликка Хазорасп ҳокими Сайид Абдуллахужа таклиф этилади. Унинг урнига Хазораспга ҳоким қилиб Иброҳимхужанинг ўғли Исломхужа тайинланади.

Тахминан ун йиллар утгач, Сайид Абдуллахужа вафот этади. Бош вазирлик вазифасига анча ақлли, тажрибали ва доно тadbиркор Исломхужа кутарилади. Саид Исломхужа маърифат ва маданият соҳасида куп ишларни амалга оширади. У валиаҳд Исфандиёрхон билан бир неча бор Санкт-Петербург, Москва ва бошқа рус шаҳарларига сафар қилади. Вазирнинг сафарида Комил Хоразмий, Муҳаммад Расул Мирзабоши, Худайберган Девонов, Отажон Девон каби илғор маърифатпарвар кишилар йўлдош бўлган. Улар рус маданияти ва маърифати билан яқиндан танишиб, барча ижобий томонларини уз юртида татбиқ қилишда фаол хизмат қилганлар. Исломхужа бошчилигида Отажон Девон иштирокида Хивада почта-телеграф ва кассалхона қурилиб ишга туширилади, босмахона ва кутубхона очилади, кино-фото, янгича қурилиш ишлари амалга оширилади. Бош вазир Хоразмга темир йўл келтириш режаларини туза бошлайди.

Бундай тadbирлар мамлакатда маданиятнинг тез суръатлар билан ривожланишига сабаб бўлган эди. Афсуски, Феруз вафотидан кейин, унинг ўрнига тахтга чиққан Ифандиёрхон ўзининг қайнотаси бош вазир Ислomхўжани хазина пулларини беҳуда сарфлаганликда айблаб, уни йўқ қилишга киришади. Оқибатда жаҳлдор Ифандиёрхон ўз мақсадига эришади, маърифатпарвар, доно вазир Саид Ислomхўжа хоннинг топшириғи билан қонхўр навкарлар томонидан ваҳшиёна ўлдирилади.

Ўзбек халқи миллий санъатининг шаклланишида узоқ даврлар ўтказилиб келинган турли сайиллар ниҳоятда муҳим роль ўйнаганлигини алоҳида қайд қилиш лозим. Сайил ҳар йили муайян фасл муносабати билан ташкил қилинадиган халқ байрамларидир. Сайилгоҳлар гузал табиат манзарасида, соя-салқин жойларда, кенг ва очиқ майдонда ташкил қилиниб, томошалар уч кундан бир ҳафтагача, баъзан бир ойгача давом қилган. Ўтган асрда ва бизнинг асримиз бошларида Хоразмда "Наврўз байрами", "Сумалак сайили", "Қовун сайили", "Қизил гул" байрами тантанали нишонланган.

Сайил ўтказиладиган жойларда ўтовлар тикланиб ошхона, чойхона, новвойхоналар қурилган, мева-чєва ва баққолчилик дўконлари очилган, бадий ҳунармандлар ўз маҳсулотларини намойиш қилганлар, бахши ва мақомчилар, халфалар чиқишган, ўғил болалар ижросида оммавий халқ рақслари ижро этилган, созанда-гуянда ва масхарабозлар чиқиш қилганлар, қиз ва йигитлар иштирокида "қиз қувиш" ўйини ташкил қилинган.

Нафақат сайилларда, барча умум халқ байрамларида, оилавий-манший тантаналарда истеъдодли санъаткор мақомчилар ансамблининг қатнашчилари хизмат қилганлар.

Хоразм энг қадимий даврлардан дostonчи бахшиларнинг ўлкаси бўлиб келган. Кекса хивалик ахборотчи Бекжон ота Давлетовнинг берган маълумотиға қараганда, бахшилар келин-куёв тўйларида ишқий дostonларни, бошқа тўйларда, сайил ва байрамларда эса купроқ қаҳрамонлик дostonларини кўйлаб келганлар. Бахшилар ўтказилаётган тантаналарға қараб катта-кичик дostonларни танлаб бир кечада, ёки кун ботгандан тонг отгунча суз ва соз билан кўйлаб ижро этганлар. Улар дostonнинг мазмунига қараб ихчам ва тушунарли қилиб, юксак ижодкорлик санъати билан, воқеаларнинг ижобий ва салбий томонларини оғзаки тушунтириб, дотор жўрлигида,

имо ишоралар, овоз ва мимика билан, баланд ёки паст мақомда куйлаб, томошабинларнинг диққатини ўзларига жалб қила билганлар. Уларнинг репертуарида ўзбек достонларидан Гур ўғлига бағишланган туркум "Авазхон", "Бозиргон", "Сайёдхон ва Ҳамро", "Ғариб ва Шоҳсанам", "Шобаҳром", "Қоракўзойим", "Гулруҳ пари", "Юсуф Аҳмад", "Қирқ минг" каби хоразм халқ оғзаки ижодининг нодир асарлари муҳим ўринни эгаллаган. Бу достонлар ўзининг мазмуни билан драматик ишқий ("Шоҳсанам ва Ғариб", "Сайёд ва Ҳамро" кабилар), қаҳрамонлик (Гур ўғли туркуми, Авазхон, "Қирқ минг" ва ҳоказо) достонларига бўлинган.

Этнограф олим Тўра Қиличев XIX асрда яшаб ижод қилган хоразмлик бахшилардан янгиариқлик Бобо бахши ва унинг ўғли Жуманазар бахши, қиёт-қунғиротдан Аннафас бахши, Матёқуб қори бахши ва унинг ўғиллари Ҳасан ва Саид бахшилар, хивалик Бекжон бахши, хонқалик Абдирим бахши, гурланлик Нурмат бахши, урганчлик Оташ ва Ғарибниёз бахшилар туғрисида маълумотлар беради.

Мазкур созанда ва бахшилар халқнинг қаҳрамонлиги ва севги достонларини зўр маҳорат билан ижро этишлар. Бутун ўзбек элида, шу жумладан Хоразмда ҳам созанданинг истеъдоди ва маҳорати воқал куйни ижро этишига қараб баҳоланган. Чунки катта ҳажмдаги мураккаб куйни ижро этиш учун жуда катта дид ва санъат талаб қилинади. Санъаткорлар XVI асрга оид "Шашмақом" куйини тўла ўрганиб, унга "Наво", "Сегоҳ", "Дугоҳ" мақомларини боғлаб янги куйлар яратганлар. Мақом ўзининг куйи, мураккаб шакли ва жиддий ритми (мақоми) билан бошқа ашула ва куйлардан ажралиб турган. Мақом асосан энг машҳур шоирлар яратган асарларга басталанган. Масалан, ҳозиргача мақомлар Умар Ҳайём, Жомий, Румий, Навоий, Бедил, Огаҳий, Комил Хоразмий, Феруз, Мунис каби классик шоирларнинг ғазал ва шеърлари асосида куйга солинган. Биринчи бўлиб ўзбеклардан "Хоразм танбур нотаси"ни ёзиб олган Комил Хоразмий мақомларни илмий асослаб берган. Унинг ўғли Мирза ҳам мақомчиликка катта ҳисса қўшган. У "Сабо" ва "Уфори" каби ажойиб куйларни "Шошмақом"нинг "Рост" мақомига қўшган.

Хоразм мақомчилигининг ривожланишида атоқли муסיқашунос ва бастакор олим, марҳум Матниёз Юсуповнинг хизматлари каттадир. У кўп жиллик "Хоразм мақомла-

ри"ни тартибга солди, узбек мақомчилик санъати назари-ясини анча бойитди.

Тадқиқотчилар Хоразм рақс ва куйларининг энг қадимийлигини таъкидлаб уни зардуштийлик маросимлари билан боғлайдилар. Асли халқ байрамлари, сайиллари, куй ва рақслари ибтидоий даврлардан бошлаб, айниқса илк давлатлар ташкил топгандан сунг диний байрам ва маросимлар билан узвий боғлиқ бўлган.

Этнограф Тўра Қиличевнинг таърифича: "Ибтидоий хоразмликларда ҳам ирокезларга ўхшаш ҳарбий рақслар ташкил қилинган ва зафар тантаналари ўтказилганлигини исботловчи қадимий "лазги" уйини ҳозиргача ўйналиб, ҳарбийлик хусусиятларини ўзида сақлаб келаётир. Бу ўйинда раққос қўлларини юқори кўтариб, аста-секин бармоқларини мусиқа тактларига солади. Ўзи эса гўё рақибига қарагандай гавдасини қимирлатмай тутиб туради. Бир неча такт ўтгач, қўл учи ҳаракатига гавда ҳаракатини қўшади. Кейин бирдан душманга ташланишга ўзини сафарбар қилган жангчидай майда қадамлар билан югуриб, қўл бармоқларини ўйнатиб, қарс уришни тезлатиб, қашқарларнинг жанг қилаётган ҳолатини ифодалайди. Раққос ўйин охирида эса рақибни устидан қозонилган ғалаба жадал кураш ва меҳнат натижаларида эришилганлигини қўл, оёқ, тана ва бошқа ишоралар билан ифодалаб беради".

Шу муносабат билан қадимги юнон муаллифи Гекатей-Страбоннинг Хоразмда яшаган массагетлар тўғрисидаги маълумоти диққатга сазовор: "Уларнинг қуроллари камон, қилич, қалқон, мис болталар бўлиб, отда ҳам, пиёда ҳам яхши жанг қилишади: жанг пайтида олтин камар ва олтин енгбоғлар тақиб оладилар". Тарих фанининг отаси деб танилган Геродот эса мазкур фикрни тасдиқлагандек, "Аракс (Амударё) бўйларида яшовчи массагетлар кечаси гулхан ёқиб, ўсимлик ҳидидан маст бўлиб, унинг атрофида олов учгунча қўшиқ айтиб рақсга тушар эдилар", деб ёзади. Маълумки, Хоразм тўйларида, халқ сайилларида кечалари гулхан ёқилиб, атрофида санъаткорлар ва раққослар яқин-яқинларгача томошабинларга ўз санъатини намоиш қилиб келганлар. Бундай маросимларнинг Наврўз байрами вақтида ўтказилганлигини Абу Райҳон Беруний ҳам ёзади.

Ҳозирги давргача сақланиб келган сайиллар ва тўй-томошаларида ижро этиладиган хоразмликларнинг "Норим-норим", "Ашшадорози", "Ҳуббимбой", "Мўри",

"Қовун ўйини", "Чағаллоқ", "Сулгин ўйини" каби халқ куйи ва рақслари маҳаллий элатларнинг турмуш тарзи билан боғлиқ бўлиб, уларнинг қадимий дунёқарашини ифодалайдиган санъат намуналаридир. Масалан, этнографларнинг фикрича, "Ўуббимбой" ўйинининг ижро этилиши, унинг мазмуни ва этимологияси қадимий авлиё Ҳоким ота ва унинг ўғли Ўуббим ҳақидаги афсона билан боғлиқдир.

Сайилларда намойиш қилинадиган оммавий ўйинлардан бири "Аравадаги ўйин" ҳам ўзига хос томоша. Бунда бир от уч аравага қўшилиб, олдинги аравада созанда-ғўяндалар ва раққослар жойлашади. Раққос ўғлон болалар мусиқа жўрлигида турли ўйинларни ижро қилганлар, ўзаро лапарлар айтишганлар. Ўғлон боладан бири қиз қиёфасида бошига тахя кийиб, унинг устидан гулли румол ёпиб, эгнига узун кўйлак кийиб ўйнаб, лапар айтишган. Арава сайил майдонини айланиб ўтаётганда аравадагилар устидан мева-чевалар сочилган.

Илгари сайилларда ижро этиладиган энг севимли ва қизиқарли ўйинлардан "Қовун-қовун" ва "Шириннавот" ўйинлари асримизнинг 20-йилларигача ижро қилиб келинган. "Қовун-қовун" ўйинини икки ёки ундан кўп раққослар қовун этилиб пишгандан кейин ўтказиладиган махсус сайилларда ёки тўйларда ижро этганлар. Унда пантомимик шаклда қувонч туйғулари, қовунни ўзиб, уни тури ва мазасига қараб саралаш ҳаракатлари ифода этилади. Ўша даврларда ижро этилган "Қиз қувиш" ўйини ҳам жуда қизиқарли ўтган.

Эстетик ва руҳий жиҳатдан энг чиройли ва кулгили ўтадиган сайил намойишларида масхарабозларнинг чиқишлари диққатга сазовор. Уларнинг репертуари ниҳоятда ранг-баранг бўлган. Хоразм масхарабозлари мавзусида махсус тадқиқотлар олиб борган ўзбек олими Т. Обидов маҳаллий масхарабозларнинг мавзусини уч қисмга бўлади: 1) мураккаб йўсиндаги эпчиллик билан акробатик услубда бажариладиган рақслардан "Коса ўйини", "Тоғора ўйини", "Ликоб ўйини", "Пичоқ ўйини"; 2) қаҳрамонлари ҳайвонлар ва қўшлар бўлган рақс пантомима ўйинларига "От ўйини", "Улоқ", Қўмпйишиқ", "Пишиқ". "Хуроз", "Ғоз", "Қирғовул", "Бедана", "Чағаллоқ", "Юпопуш", "Каптар" ўйини; 3) меҳнат ва маиший турмушни ифодаловчи пантомимик ўйинлар "Сипса ўйин", "Чўгирма тикиш", "Кўкнори", "Қиморбоз", "Карта ўйини" ва бошқаларни киритади. Бундан ташқари маҳаллий масхарабозлар репер-

туарида қисқача драматик ва юмористик спектакллар муҳим ўринни эгаллайди. Масалан, сайил ва байрамларда ижро этиладиган мусиқа ва рақслар "Гавданбой хатари", "Рувон хатари", "Кампир хатари", "Эр ва хотин", "Домла қори эшон хатари", "Азайимхон хатари", "Хачатур армани хатари" каби саҳналаштирилган чиқишлар томошабинларда ниҳоятда зўр таассурот қолдирган.

Асримиз бошларида Хоразмда атоқли масхарабоз Давлат пақопоқ, Жуманиёзқори ва Юсуф шарлама ижро этган "Сартарош", "Фолбин", "Зимлак", "Пурхон" каби уткир юмористик спектакллар ўзбек халқ театрининг энг ажойиб намуналаридан ҳисобланган. Мазкур саҳналарни, айниқса "Зимлак" ўйинини, Худайберган кўр, Бовоқ ота Авезов, Қурбонбой шарлама юзларига ниқоб кийиб, бошларига шоҳ қадаб, соқол қистириб, эгиларига пўстинни тескари кийиб зўр маҳорат билан ижро этиб, томошабинларни мамнун қилганлар.

Хоразм масхарабозларининг ўт билан ижро этиладиган "Машъала" ёки "Олов бози" ўйинлари, дорбозлик санъати тўй ва сайилларда ниҳоятда қизиқиб томоша қилинган. Масалан, таниқли масхарабоз Худайберган Авезов оғзига чармдан бўлган оғизча қўйиб, чўғ бўлиб ёнаётган кўмирни оғзига солиб, нафаси билан оғзидан аждарҳога ўхшатиб олов пуркаган. Дорбозлик санъатини мукаммал эгаллаган тўрткўллик Давлат Мурод дорбоз (1788—1878), тошҳовузлик Собир дорбоз (1883—1942), хивалик Иброҳим дорбозлар катта тўй ва сайилларда фаол иштирок қилганлар.

Ўзбек халқининг уткир тафаккури, зеҳни ва истисдодини унинг аскиячилик санъатида айниқса ёрқин намоён бўлади. Хоразмликларда ҳам ўзига хос аскиячилик-дейишма на фақат халқ сайиллари ва байрамларида, оилавий маросимларда ва дўсту-биродарлар даврасида ҳам зўр маҳорат билан намоён қилиниб, кишига хуш кайфият бағишлайди.

Ўтмишда бутун Марказий ва Олд Осиёда энг ноёб ўзига хос санъат соҳаси хотин-қизлар ижро қиладиган халфачилик фақат Хоразм воҳасида пайдо бўлган ва ҳозиргача сақланган. Тўй ва аза маросимларида фаол хизмат қилиб келган Хоразм халфалари асосан учта-учта бўлиб, бири мусиқа ёки доира чалиб, бири ўйнаган, бири куйлаган. Ахборотчиларнинг хабар беришича, илгари вақтларда Хоразмда "халфалар" тўй-маъракаларда хотин-қизлар ўтирадиган хонанинг тўрида, уларга қарама-қарши ўтириб,

кун ботгандан кейин тонг отгунча бири қўйиб-бири олиб Хоразм газалларидан, халқ дostonларидан бирининг айтганига иккинчиси жавоб бўладиган қўшиқлар топиб айтганлар. Баъзан улар маъракаларнинг характериға қараб ўзлари қўшиқ тўқишиб ҳам айтишган. Халфаларнинг репертуари ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, уларда халқ қўшиқлари ва лапарлар, классик шоирларнинг қўшиқбop газаллари, катта-кичик dostonлар асосий ўринни олади. Улар раққосаларнинг оташин ўйинлари ва мусиқа куйлари билан тўлдирилади.

Марҳум Жуманиёз Қобулниёзовнинг аниқлашиға қараганда, дастлаб халфалар чолғу асбоби ёки гармон ёрдамида эмас, балки икки пиёла ёки ликопчаларни бир-бириға уриб, ундан чиққан овозға жўр бўлиб куйлаганлар. Уларнинг жарангдор ва майин овози пиёланинг нозик ва ўйноқи жаранги билан қўшилиб, ўзига хос чиройлик оҳанг ҳосил қилган. Тадқиқотчи Т. Жалолов халфалар ижодиға зўр баҳо бериб, шундай деб ёзади: "Халфалар маъракаларнинг файзи, қизлар мажлиси ва аёллар базмининг маликалари саналадилар, улар тўй ва маъракаларға қатнашиб, шодликка шодлик, қувончға қувонч қўшадилар, ўйноқи куйлар, нафис рақслар, дилбар ашулалар билан тўй аҳллариининг қалбларига эзгу ҳис-туйғуларини сепадилар".

Халфаларнинг маҳорати, ижрочилик, ижодчилик қобилияти ва фаолияти шу қадар зўр бўлганки, ундан нафақат хотин-қизлар, балки уларни четдан туриб кузатиб турган эркаклар ҳам маънавий озуқа олганлар. Халфалар ўзлари ижод этган куй ва ашулалар билан чекланиб қолмай, "Тоҳир ва Зуҳра", "Ғариб ва Шоҳсанам", "Сайёд ва Ҳамро", "Гуруғли" туркумидаги яшқий-романтик ва қаҳрамонлик dostonларнинг лирик ва ижтимоий моҳиятиға эға қисмларини куйлаганлар. Шунинг ҳам айтиш зарурки, жасур халфалар мазкур мазмундаги асарлар билан чекланибгина қолмай бошқа муҳим мавзуларда ҳам ўткир танқидий шеърини лавҳаларни ва термаларни ҳам айтиб куйлаганлар. Айниқса зулм ва адолатсизликлар дадил фoш этилган.

Ўтган аср охирларидан бизнинг давримизгача етиб ижод қилган ва халқ орасида катта обрўға эға бўлган хивалик Шўкуржон халфа (1851—1950), Жонин халфа (1870—1920), Бибижон халфа (1876—1920), Онажон Собирова (1885—1952), Анаш Маърам (1882—1917), Дурхоним халфа (1881—1936), Киш халфа Ҳасанова (1881—1948),

Ойша кулол халфа (1880—1949), Ёқут халфа Вафоева (1844—1914), Шарифа Нўғой Оташева (1892—1960), Ўғил Нўғой Қўрёзова (1859—1949), Шарифа халфа (1900—1972), Ёқут халфа Сеитниёзова (1903—1972) каби ажойиб санъаткорлар Хоразм маданиятининг ривожига зур ҳисса қўшганлар.

Аммо кейинги вақтларда Хоразмда ижодий ижрочи, дoston ўқийдиган якка халфалар ҳам пайдо бўлган. Шулардан Розия Матниёз қизи, Саодат Худайберганова, Пошша Саидмамат қизи, Амбаржон Рўзметова, Аноржон Раззоқова кабилар халқ орасида ҳурмат-эътиборга муяссар бўлган ажойиб санъаткорлардир.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Хоразмнинг дoston ва термаларида ашула ва куйларида халқ орасида кенг тарқалган жуда кўп латифа ва мақолаларда, эртақ ва масалларда ҳам ўтмишдаги ижтимоий адолатсизликлар ва социал-зулм, хурофий тасаввурлар ва иллатлар очиқдан-очиқ фош қилинади ва масхараланади. Хоразмликларнинг оғзаки ижодида халқнинг ўтмишдаги фожиали аҳволи, меҳнати, турмуш тарзи, тилак-орзулари, яхши фазилатлари тўла изҳор қилинган. Уларда пок севги ва садоқатлилик, ҳамкорлик ва дўстлик, жасурлик ва биродарлик каби фазилатлар ҳам жўшиб куйланади. Шу билан бирга ижтимоий тенгсизликка, зулм ва зўравонликка, адолатсизлик ва ноинсофликка қарши чексиз нафрат ва қаҳр-ғазаб изҳор қилинади. Теран халқчиллик билан ажралиб турган Хоразм фольклорининг ранг-баранг ғоялари халқнинг кундалик маиший турмуши ва маънавий ҳаётини, умуминсоний қадриятларни тўла ҳолда ифодалайди.

Халқ оғзаки ижоди, халфа ва бахшилар яратган ажойиб асарлар — моддий ва маънавий маданият билан бевосита боғлиқ бўлган кўп қиррали санъат намуналари — монументал бадиий обидалар, турли хилдаги амалий безак маҳсулотлари билан ҳамоҳанглигидир. Моҳир аждодларимиз узоқ тарих давомида яратган ажойиб обидалар шу кунгача етибгина қолмай, улар ажойиб истеъдодли ижодкорлар томонидан ривожлантириб келинган.

Ўзбек элининг мустақилликка эришиши, озодликнинг наъшали ҳавосини ҳазм қилиш, ўзбек онгида тамомила янги куламли дунёқарашнинг шаклланиши халқимизнинг ўзлигини танишига имкон яратиб, унинг порлоқ келажаги учун зарур янги пойдевори бунёд қилмоқда.

Истиқлол сари дадил қадам ташлаётган хиваликлар доимо новқирон Она шаҳри таваллудининг 2500 йиллигини

зур хурсандчилик ва фахрланиш ҳисси билан кутаринки руҳда нишонламоқдалар. Қалб ҳарорати билан битилган хоразмлик шоир Эркин Самандаровнинг жушқин сатрлари бундай юксак кайфиятни тула ифодалайди:

Эритиб дилларнинг ҳасрат музини
Саодат қуёши боқди Хивага.
Ҳарорат қуйнида куриб ўзини
Халқ тулқин бўлди-ю, оқди Хивага.
Шодликка чулғанар ҳар уй, ҳар элат,
Ферузга уланиб кетади лазги.
Бу олий тантана, бу нурли ҳаёт
Меҳнаткаш бахтига энг тиниқ кўзгу.

Тарихга назар ташласак миллатимизнинг маънавий бисоти ғоят бой ва қадим, ижодий имкониятлари ва истеъдоди ниҳоятда беқиёс. Бунӣ кўҳна Хива мисолида ёрқин намоён эканлиги мустақиллик шароитида режалаштирилган ислохотлар куламида айниқса кўзга ташланади.

Асрлар оша бизгача етиб келган барча катта-кичик тарихий обидалар ва амалий безак санъати намуналари хоразмликларнинг маиший турмушининг ва маънавиятининг таркибий қисми сифатида маҳаллий аҳолининг ўзига хос хусусиятларини мужассамлаштирган. Хива санъатининг қайси бир соҳасини олманг-ашуласи, рақси. тарихий обида ё бадий амалий санъат намунаси узоқ асрлар оша бизга етиб, ҳозиргача инсон қалбини ҳаяжонга солиб келмоқда.

Бу шаҳарми на ё бир сеҳр,
Тошларми бу, мужизами ё,
Обидалар бағрида на сир,
Нақшларда ёнар не зиё.
Пештоқдаги ғазалми ё ранг
Нафосатнинг сеҳри эмасми?
Тошда нидо қилувчи мисра
Оғаҳийнинг шеъри эмасми?

(Эркин Самандаров)

Ҳақиқатан ҳам Хоразм санъатининг қайси бир соҳасини олманг, ўзига хос сирли чиройи ва нафосати шу кунгача ҳар бир кишини ҳайратда қолдиради. Хива обидаларидаги ганчкорлик, кошинкорлик, наққошлик, ҳаттотлик, тошта-

рашлик, музейларида сақланиб келган каштачилик, мисгарлик, заргарлик ва бошқа маиший буюмлар афсонавий даражада уйғунлашган, гузалликнинг сирли равишда халқ оғзаки ижоди намуналари билан чатишиб, ҳамоҳанг бўлиб кетиши ёрқин ифодаланган. Хоразмликларнинг табиий истеъдоди, жасорати ва меҳнатсеварлиги туфайли пайдо бўлган маънавий маданиятининг хилма-хил ва ранг-баранг барча намуналари уларнинг жаҳон маданиятига қўшган катта ҳиссасидир.

Ўзбек элининг бир ярим асрга яқин давр ичида дастлаб чоризм, кейин совет мустамлакачилигида бўлиб эндиликда мустақилликка эришиб истиқлол йўлига ўтиши бутун Хоразм аҳлини ҳам нафақат ижтимоий-иқтисодий, балки бутун маданий-маънавий ҳаётида янги, мисли кўрилмаган тирақчиётига зўр замин яратиб берди.

М У Н Д А Р И Ж А

Куҳна улка сирлари ва жасур тадқиқотчилар	3
Қадимий дарё, канал ва ариқлар бўйлаб	25
Ибтидоий маконлар ва илк аجدодлар ҳаёти	40
Оташпарастлик ва муқаддас Авесто	52
Девлар яратган қаср ва қалъалар даври	68
Қудратли Кушон давлати ва тилсимотлик Тупроққалъа	87
Илк феодализм даври обидалари	116
Хоразм давлатининг инқирози ва маданий тушкунлик	146
Хива хонлиги ва хиваликлар	162
Хиваликларнинг аъъанавий хўжалиги ва машғулотлари	176
Маънавият ва нафосат хазинаси	201

ИСА ДЖАББАРОВ

**СОКРОВИЩНИЦА АНТИЧНОЙ
КУЛЬТУРЫ И ДУХОВНОСТИ**

На узбекском языке

«Ўзбекистон», нашриети,
700129, Тошкент, Навоий кучаси, 30. Нашр № 34—95.

Рассом О. Васионов
Расмлар муҳаррири Ҳ. Меҳмонов
Техник муҳаррир С. Собирова
Мусахҳиҳ Ш. Орипова
Компьютерда тайёрловчи А. Йулдошева

Теришга берилди 01.10.96. Босишга рухсат этилди 12.03.99.
Қозғоз формати 84x108 1/32 "Таймс" гарнитурасида офсет босма
усулида босилди. Шартли босма л. 11,76. Нашр л. 13,28 Тиражи 3000
Буюртма № К-843. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон" нашриети, 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Нашр № 34—95

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси ижарадаги
Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кучаси, 30.